

**Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети**

Ўзбек адабиётшунослари

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

(Биобиблиография)

Таваллудининг 90 йиллиги муносабати билан

**Тошкент
«MUMTOZ SO‘Z»
2021**

**уЎК: 012:547.9(575.1)Норматов У.
КБК: 91.9:24.23(54)
У 41**

**Тузувчилар: З.Ш.Бердиева, Ш.Норматова, Д.Азимова
(филология фанлари номзодлари); М.Музаффарова**

**Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи:
Ҳамидулла Болтабоев, филология фанлари доктори,
профессор**

**Тақризчилар:
Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби,
Иброҳим Ғафуров;
филология фанлари доктори, профессор
Хуршид Дўстмуҳаммад**

ISBN 978-9943-6085-7-3

**© У.Норматов, 2021
© «MUMTOZ SO'Z», 2021**

ТУЗУВЧИЛАРДАН

2021 йил 3 январда Ўзбекистон Республикаси фан ар-боби, филология фанлари доктори, профессор, адабиётшунос олим ва мунаққид Умарали Норматов туғилган кунга 90 йил тўлди. Шу муносабат билан у хизмат қилган Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек адабиётшунослиги кафедраси жамоаси олим фаолияти саналари, яратган асарлари, у ҳақдаги материалларни тўплаб биобиблиографик тўплам тузишга киришди.

Ушбу тўплам сўзбошисидан сўнг дастлаб проф. У.Норматовнинг ҳаёт йўли ва фаолиятининг асосий саналари мухтасар тарзда ёритилди, сўнгра монография, тўплам ва рисолалари, дарслик, ўқув қўлланмалари, мажмуа, журнал ва газеталарда чоп этилган адабий-танқидий мақолалари ҳамда тақризлари рўйхати келтирилди. Материаллар библиография тузиш тамойиллари асосида аввал хронологик ва ички алифбо тартибида гуруҳларга ажратилди. Шунга кўра, мазкур кўрсаткич бир неча бўлимдан иборат қилиб тартибланди. Чунончи, биринчи бўлимда танқидчининг монография, мақолалар тўпламлари ва рисолалари, иккинчи бўлимда дарслик ва ўқув қўлланмалари рўйхати берилди. Учинчи бўлимдан унинг турли тўпламларда, газета ва журналларда босилган мақолалари, кейинги бўлимда турли китобларга ёзган сўзбоши ва сўнгсўзлари киритилган. Кўрсаткичнинг кейинги бўлимида нашрга тайёрлаган, тўпловчилик ва муҳаррирлик қилган китоблар, ундан сўнг эса Умарали Норматовнинг илмий раҳбарлигида ҳимоя қилинган номзодлик ва докторлик диссертациялари рўйхати ҳавола қилинди. Биобиблиографияда Умарали Норматов ижоди ва алоҳида асарлари юзасидан эълон қи-

линган мақола ҳамда тақризлар ҳам қамраб олинди, шунингдек, исмлар кўрсаткичи илова қилинди.

Биобиблиография, биринчидан, танқидчи, адабиётшунос олим ҳаёти, деярли 70 йиллик ижодий, адабий-танқидий фаолиятининг сарҳисоби сифатида илмий аҳамиятга эга бўлса, иккинчидан, танқидчи ижодига, ўзбек адабиёти, айниқса, ўзбек насри босиб ўтган йўлга, тараққиётига қизиққан соҳа мутахассислари ва илмий-тадқиқот ишлари олиб бораётган ёш илмий ходимларга муҳим манба сифатида хизмат қилади. Хуллас, биобиблиография адабиётшунос олим фаолиятининг кўзгуси сифатида алоҳида аҳамиятга эга.

УЛУҒ МУНАҚҚИД ФАОЛИЯТИ САҲИФАЛАРИ

Олимнинг умри йиллар билан ўлчанмайди, олимнинг умри у яратган асарлар, илмий тадқиқотлар салмоғи билан сарҳисоб қилинади. Олимнинг умри у ихтиро этган китоблар умричадир, қолдирган шогирдлари воситасида бу умр келажакка қадам ташлайди. Аллоҳ ато этган буюк неъмат – умр қанча йил бўлса-да, бу моддий ҳаёт билан яшаш олимга камлик қилади. Зеро, “олим” калимаси Аллоҳнинг гўзал исмлари (асмой хусно)дан бирига айланишининг боиси ҳам шунда.

Етук мунаққид, фидойи олим ва шогирдпарвар устоз Умарали Норматов 1931 йил 3 январда Фарғона филояти Бешариқ туманидаги Рапқон қишлоғида зиёли оиласида туғилди. Қўқон мадрасаларида таълим олган оталари Нормат қори Қуръони карим ва Ҳадис илмини билгани, Саъдий, Ҳофиз, Навоий, Фузулий, Бедил ва Машраб асарларини кўлдан кўймай ўқигани учун қишлоқ кишилари “Қори ака” деб ҳурматлайдиган шахс бўлган. Ўзи миниб шаҳарга қатнайдиган баҳосиз Қорабайир отини Саъдий “Гулистон”ининг форсий-туркий матни кўлөзмасига алмаштириб юборгани қишлоқда ҳализамон оғиздан-оғизга ўтади. Оналари Сорабиби Яссавий ҳикматлари-ю, Сўфи Оллоҳёр байтларини нурли ва ҳазин оҳангда ўқийдиган отинча аёл бўлгани эсланади. Тоғалари қишлоқ мактабида усули жаидани жорий қилган муаллим Мулла Маҳмуд бир ҳафтанинг ичида жиян-шогирди Умаралига араб ёзувини ўргатгани маълум. Табиийки, шундай зиёли муҳитда тарбияланган Умарали Норматов ҳам университет таълимига қадар ўрта мактабни аълога, педагогика билим юртини имтиёзли диплом билан битирди.

Талабалик йилларидаёқ Ғулом Каримов, Субутой Долимов, Озод Шарафиддинов каби устозлар назарига тушди. Университетни имтиёзли дипломга битирган истеъдодли шогирдини қишлоқ мактабида оддий ўқитувчи бўлиб қолиб кетишини истамаган устоз Озод Шарафиддинов уни ҳали мактаб бағрига сингиб улгурмасидан университет аспирантурасига олиб келади. Қишлоқ оқсоқоллари Озод аканинг Рапқонга боришию, “маслаҳат оши” ўтган чойхонани яхши эслашади...

Тошкент Давлат университетида аспирантура таҳсили (1959–1962)дан сўнг Филология факультетининг Ўзбек адабиёти тарихи кафедрасида ўз устозлари қаторига ишга таклиф қилинади. Орадан бир йил ўтмаёқ “Ҳозирги ўзбек ҳикоячилиги тараққиёти тенденциялари” мавзuida номзодлик диссертацияси (1963)ни ёқлади. Фаол мунаққид, зукко олим сифатида Абдулла Қаҳҳорнинг назарига тушиб, “Қаҳҳорнинг одами”, яъни унинг даврасига даҳлдорлар сафидан жой олади. Танқидчиликда Матёқуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддиновдан кейинги мунаққидлар рўйхатида муқим турди. “Инсон фаолиятига оид соҳалар ичида сўз санъатидек тутқич бермайдиган” ижод турининг этагини маҳкам тутди, унинг “қолипга, қоидага тушмайдиган сир-синоати” қоида ва тамойилларини ишлаб чиқадиган олим бўлиб етишди.

Матбуотга чиққан илк мақоласидаёқ “ёш адибларнинг ютуқ ва камчиликлари”ни кўрсатишга (1957) интилган мунаққид сифатида кўринган бўлса, ўзининг илк китобини ўзбекнинг энг оддий ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор ҳикояларини англашдек машаққатли ишга бағишлади. Оддий сўзда жилваланган буюк қудрат ва илоҳий сеҳрни кашф этишдек нозик ва масъулиятли ишга “Маҳорат сирлари” (1968)дан

тортиб “Тафаккур ёғдуси” (2005)гача содиқ қолди. Сабаби “ҳар бир улкан ижодкор буюк асари билан ҳар гал янгича йўл, усул, қоидалар кашф этади. Бунинг устига ижодкор шахсиятидек сирли, ажабтовур одам боласига... Аллоҳ инсон зотига хос жамики кучли ва заиф, зиддиятли, сирли-сеҳрли, мўъжизакор сифатларни мужассам этиш учун ёзувчилик истеъдодини яратган бўлса”, мунаққидга ана ўша мўъжизалар билан иш кўрадиган, ҳар гал янги асар ўқиганда гўзаллик билан учрашгандай ҳайратлана оладиган, ўз ҳайратининг сабабларини таҳқиқ қилиб, уни ўқувчиларига юқтира оладиган салоҳиятни берган.

Умарали Норматов қаламидан чиққан беш юздан ортиқ мақолаларни тасниф қилганда, йигирмадан ортиқ китобларни мушоҳада этганда бу асарлар бағридаги чўғнинг тафтидан совуқ қалблар илиқлаша боргани, жозиб қалблар эҳтиросга берилганини ҳеч ташбеҳу таърифларсиз кузатиш мумкин. Ана шунда мунаққид умрини, ўзи айтгандай, бекорга сарф бўлмаганини, йиллар суронига совуриб қўймаганини ҳис қилиш мумкин. “Аллоҳ томонидан бир бор берилган умрни, ўзига яраша қобилият-иқтидорни ўткинчи, арзимас машғулотлар учун беҳуда сарф қилгани” учун таассуф тортган олимгина ўз фаолиятига холис қарай олади, ўзининг камтарона илмий тажрибасини ҳам устозларидан, атроф-муҳитдан кўради: “Университетдаги адабий муҳит, Ғулом Каримов, Субутой Долимовдек алломалар билан бирга ишлаш, улфат тутиниш бахти насиб қилганидан”, Озод Шарафиддиновдай давримизнинг буюк танқидчисига “биринчи шогирд бўлиш, салкам қирқ йил у аллома билан бирга ишлаш фахрини” ҳис қилган масъулиятли мунаққид “ҳаётда, адабиёт илми йўлида топганлари қанчалар ардоқли бўлмасин”, олим яшаган, ишлаган йиллари ада-

биёт илмида майдонга чиққан ёрқин сиймолар, содир бўлган буюк ўзгаришлар, кашфиётлар қаршисида анчайин камтарона ўрин тутишини ўйлаб бир оз “хушёр” тортиб қолади. “Ўзбек адабиёти, адабиётшунослик фани шу йиллар давомида жаҳон адабиёти, тафаккури ривожига таъсир кўрсата оладиган асарлар бера олдими?” деган савол олимни сонсиз жумбоқлар сари етаклайди. Бу савол қаршисида ўзини жуда-жуда ожиз сезади, айрим ҳолларда унга жавоб топгандай, адабиётимизда ярқ этиб кўринган ҳар бир учқундан юлдуз умидини қилишга, ҳар бир назарий ҳодисага жаҳоний маъно беришга тутинади. “Умарали ака урадиган эмас, суядиган танқидчилардан” экани, “ҳайрат оғушидаги умр”, “ҳаяжонга кўмилган фикр” каби мақтов-танқидлар чимчилаб турса ҳам гўзалликни излашдан, топганларини ўқувчиларига ҳовучлаб тутишдан тортинмайди. Чунки ҳайрат ва ҳаяжон замирида буюк СЎЗга, сўз санъатига ва унинг келажагига чексиз муҳаббату ишонч ётади. Умид билан суқилган таёқнинг бир кун самара беришига ишониб, ҳатто ўзи танимайдиган бошловчи ёзувчига мактуб битади, унинг асарини “тафаккур ёғдуси” санаб, “ўзбекона нафосат, адолат туйғуси уфуриб турган истеъдодли бир адибанинг кўз олдимизда шаклланиб келаётганлигини миллий насримиз учун қувончли ҳодиса” деб билади.

Абдулла Қодирийдан юқтирган “бутун одам” тушунчаси ҳаётий ибрат намунасигина эмас, балки эстетик идеал бўлиб туюлади, шунинг учун ҳар бир персонаж ва қаҳрамондан шахси бутунликни кутади, бунинг қирраларини учратган кимсани Қодирий ва Қаҳҳор қаҳрамонларидай суйиб ардоқлайди. Адабиётдаги ҳар бир янги асарни китобхонлардан бир кун аввал кўради, унинг янгилик белгиларини топганда асар муаллифидан ҳам шодмонроқ бўлиб

суюнади. Озод Шарафиддинов ёзганидай, XX асрнинг 60-йилларидан буён миллий адабиётдаги биронта салмоқли асар ёхуд жиддий адабий воқеа танқидчининг эътиборидан четда қолган эмас. Ёзувчининг мунаққидлар билан ўзаро ижодий ҳамкорлигини кучайтиришда, ўта ижтимоийлашган танқиднинг бадиий ижод табиатини санъат асари деб англаши томон юз ўгиришида Умарали Норматовнинг чиқишлари, хусусан, ёзувчилар билан қилган адабий суҳбатлари муҳим аҳамият касб этди. Олимнинг адабий-танқидий ишлари яҳлит ҳолда замонавий адабий жараён ҳамда янги ўзбек адабиёти тарихи, тараққиёти масалаларига бағишланган. Унинг қаламига мансуб миллий адабиётимизнинг нодир асарлари таҳлили, ўзига хос талқини, бу адабиётнинг ўнлаб намояндаларининг адабий портретлари, ниҳоят, янги ўзбек адабиётининг тараққиёт тамойилларига оид илмий-назарий ишлари адабий жамоатчилик томонидан эътироф этилди. Янги ўзбек адабиёти анъаналари ва новаторлик хусусиятларини аниқлаш олим илмий тадқиқотларининг асосини ташкил этди. Ўзбек ҳикоячилигининг тараққиёт тамойиллари ҳақидаги номзодлик, “Ҳозирги ўзбек прозаси (традиция ва новаторлик муаммолари)” (1978) тадқиқига бағишланган докторлик ишларида, “Насримиз уфқлари” (1974), “Насримиз анъаналари” (1978) сингари китобларида ўзбек насри тамойилларини изчил таҳлил қилади, унинг тараққиёт хусусиятларини зукко олим нигоҳи билан кузатади. Бундай зоҳирий сифатларни асос билган шарҳчилар Умарали акани “наср мунаққиди”, “эпик танқидчи” каби тамойиллар билан сийладилар. Бироқ ёзганларини синчиклаб кузатган китобхон наср баробарида ўзбек назмининг устувор хусусиятларини сарафроз қилган, Чўлпондан Баҳром Рўзимухаммадгача XX аср-

нинг тиниқ шоир ва шоиралари ҳақида гўзал тақризу мақолалар яратган олим эканини яхши пайқайдилар.

Ҳар соҳадаги каби адабиётнинг ҳам юксак юлдузли онлари, нурли чўққилари баробарида кўналғада жиндай пастлаб кетган даврлари бўлганидек, Умарали акада ҳам ўз даврига фарзанд бўлиш, унинг зилол сувларидан нафланиш баробарида оқоваларига ҳам дуч келиш онлари бўлди. Мафкуравий тазйиқ даври ўзбек адабиётининг хусусиятларини ўрганганда, давр адабиётининг назарий асоси реализм табиатидан келиб чиқиб иш кўриш “Етуклик” (1982), “Ақл ва қалб чироғи” (1983), “Давр туйғуси” (1987) асарларида кўзга ташланади. Давр зуғумига бўйин эгиб, етуклик белгиларини социализм тамойилларидан кутган бўлса-да, бу адабиётнинг улуғлигини турли хил шакллар ва услубларга бағрини очган бадииятида кўрди.

“Қалб инқилоби” (1986), “Қодирий боғи” (1996), “Ўткан кунлар” ҳайрати” (2000) китоблари замонавий ўзбек адабиётшунослигининг жиддий ютуғи сифатида эътироф этилди. Умарали ака ҳар доимгидек мустақиллик йилларида ҳам миллий-адабий жараённи қадам-бақадам синчиклаб кузатиб борди, адабиётимизда пайдо бўлган янги адабий-эстетик тамойилларни аниқлаш, бугунги адабий жараённинг назарий муаммоларини тадқиқ этиш йўлидан борди. “Умидбахш тамойиллар” (2000), “Тафаккур ёғдуси” (2002) китоблари, матбуотда эълон этилган юзлаб адабий-танқидий мақолаларини айни шу муаммоларга бағишлаган. “Маҳорат сирлари” (1968)дан “Қаҳҳорни англаш машаққати” (2000)гача, “Қодирий боғи” (1996)дан “Тафаккур ёғдуси” (2005)гача XX аср ўзбек насрининг пирлари Қодирий ва Қаҳҳор ижодини бутун бўй-басти, нурли ва камчил томонларигача кузатишга вақтини, умрини сарф-

лашдан тийилмади. Хусусан, мунаққид ҳаётининг кўп қисми қодирийшунослик билан ўтди. Қодирий ҳаёти ва ижодига оид 10 дан ортиқ асарлари орасида “Қодирий мўъжизаси” (2010) тадқиқоти алоҳида ўрин тутади. Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги китоб ва тадқиқотлари янгиланиб, “Абдулла Қаҳҳор: шижоат ва маҳорат жозибаси” (2020) юзага келди.

Адабий-танқидий мақолага нисбатан назарий ишнинг умри узокроқ эканини яхши англаган олим бутун фаолияти давомида жаҳон адабиётидаги услубий оқим истилоҳларини ўрганишга, унинг табиатига мос равишда миллий адабиётимиздан намуналар, тимсоллар ва муқобиллар белгилашга дилдан ҳаракат қилди. Шу йўналишда “абсурд” адабиёти, символизм, структурализм ва постмодернизм каби ўзбек китобхонлари тугул адабиётшунослари ҳам қийинлик билан бўйин бераётган ҳодисаларнинг моҳиятини англантишга, нафақат адабиёт, балки санъатнинг бошқа турларида кечаётган янгиланиш жараёнининг фалсафий моҳиятини идрок қилишга интилади. Ана шу маънода Умарали ака доим замон билан чарчамасдан ҳамқадам бораётган, ҳатто айрим ёш мунаққидлар кузатиб улгурмаётган ҳодиса ва жараёнларни, бадий ва илмий-танқидий асарларни ўқиш ва ўқитишдан тинмаётганини кўрсатди.

Француз маърифатчиларининг устози Дени Дидро ёзганидек, киши ўқишдан, ўқиганларини таҳлил қилишдан тўхтаса, тафаккур қилишдан тўхтайдди. Мустақиллик даври адабиётшунослигида Умарали Норматов нафақат йилдан йилга, балки кун сайин яшариб бораётган, тирик адабий жараённи ўзгача сезимлар билан англаб, янгича талқин қилаётган мунаққид мақомини олди. Умарали акадаги бу сифат бисотидаги бир ҳовуч сўзни эзмалик билан айлан-

тириб кун кўраётган кекса авлодга; ўқишдан, уқишдан, сўз ва фикр ҳаракатидан тўхтаган айрим ёш ижодкорларга ҳам ўрнадир...

Европада нисбатан қадимги деб ҳисобланган адабий манбалар суҳбат тарзида ёзилгани мутахассисларга маълум. Афлотуннинг “Қонунлар”и Клиний ва Мегилл билан бўлган суҳбатлар, “Давлат” асари эса, шогирди Ксенофонт саволларига жавоб тариқасида яратилган. Бу ҳолат кейинчалик Ғарбий Европа адабий-илмий доираларида ҳам урф бўлган. Ғарб адабиёти мутахассислари буюк Гётенинг шахсий котиби Эккерман билан умрининг сўнгги дамларидаги суҳбати, Лев Толстойнинг Сергеенко билан бўлган суҳбатлари буюк даҳо санъткорлар ижодий оламининг айрим номаълум жабҳаларини очишга ёрдам беради.

Шарқда ҳам адабиётшунослик илми ҳам оғзаки ва ёзма тарздаги суҳбатлар баёни ҳисобига кенгайгани туфайли уларнинг айрим намуналари муайян танқидий жанрларнинг яратилишига сабаб бўлгандир. Мумтоз адабиётда адабий танқид ёзма рисолаларга кўчишидан аввал анжуман ва мубоҳасалар, алоҳида ижодкорлар асарлари хусусида навойхонлик, бедилхонлик ва машрабхонликлар тарзида тараққий этгани маълум. Тасаввуф адабиётидаги мақомотлар – самовий мажлислар ҳам мана шундай суҳбатлар доирасида руҳ, ҳол, мақом, тариқат ва бошқа масалаларга бағишланган назарий рисолаларда очиқланмаган муаммоларни очишга қаратилган. Бу каби адабий манбалар орқали мисоллар излашдан мурод Умарали Норматовнинг “адабий суҳбат”ларини юқоридаги манбалар қатори мангуликка муҳрлаш эмас, балки адабиётшунослик илми ўзининг илк туғилган пайтларидан бошлаб ўз бағрига адабий суҳбатларга ўрин бергани, бусиз унинг жанрлар майдони нис-

батан камбағаллашиб қолиши мумкинлигини англатишдан иборатдир. Зотан, Умарали Норматов мунаққид сифатида ўзбек танқидчилигида ўттиздан зиёд адабий суҳбатлар яратган экан, бу адабиётшунослигимизнинг суҳбатлараро кечган имкониятларини кўрсатиш ҳамдир.

Адабиётшунослигимизнинг кейинги даврдаги равнақи учун Иззат Султоннинг назарий қарашлари, Матёқуб Қўшжоновнинг таҳлил мактаби, Озод Шарафиддиновнинг публицистик талқинлари, Иброҳим Ғафуровнинг мансура ва мутолаалари, Нажмиддин Комиловнинг тасаввуфий рисоалари асқотарли бўлса, Умарали Норматов адабий суҳбатлари ҳам миллий адабиётшуносликнинг умр узоғлиги учун шунчалик қадрлидир. Айни ҳолни теран ҳис қилган мунаққид Иброҳим Ғафуров “Ижод сеҳри” китобининг сўзбошида ёзади: “Умарали Норматов адабий суҳбатларида давр адабий-бадий тафаккурининг такрорланмас белгилари акс этган. Бу суҳбатлар давр адабий ҳаёти, адиблар таржимаи ҳоли, улар қарашларининг такрорланмас қимматли хужжатларидир. Ўзбек адабиётимизда кейинги эллик йил ичида ҳеч ким бунчалик кўп ва хўп суҳбат яратмаган. Уларда адибларнинг ўзига хос қарашларигина эмас, танқидчи У.Норматов принциплари, ахлоқи, ижодкор сифатидаги қизиқишлари акс этади. Талант тарбияси борасидаги масъулликни бўйнига олиши ва ҳис қилиши кўзга ташланиб туради. Бу суҳбатларда қанчадан-қанча қимматли гувоҳликлар сочилган” (Ғафуров И. Муҳаббатли одамнинг ҳайратлари / У.Норматов. Ижод сеҳри. – Т.: Шарқ НМАК. 2007. – Б. 11).

Адабий танқид ўз умри давомида проблематик мақола ва очерклар, ижодий портрет ва эсселар, талқин ва тақризлар билан иш кўргани маълум. Танқидчиликда ҳар бир

жанрнинг ўз ўрни, имкониятлари, ифода йўсини ва шакл жозибликлари мавжуд. Улардан бири иккинчисининг юмушига киришиши қийин. Шундай экан, бундай ижодий суҳбатларда адабий жараён масалалари, бадиий асарларнинг яратилиш тарихи, сир-синоати, бадиияти қирралари ҳақида сўз кетар экан, хуллас, танқидчиликнинг муайян вазифасини ўзига хос шаклда бажарар экан, нега унга алоҳида жанр сифатида ёндашмаслик керак. Қолаверса, адабий суҳбат ўзбек танқидчилигида биргина Умарали Норматов тажрибасидагина эмас, балки барча етук мунаққидлар ижодида ҳам кузатилади. Ана шу доимий машғуллик натижасида мунаққид ушбу жанрнинг имкониятларини кенгайтирди, адибларни ўз ижоди ҳақида суҳбатга тортиб, бадиий асарнинг китобхонга номаълум жабҳаларини очишга эътибор қаратди ва натижада мазкур асарни китобхонлар томонидан қабул қилинишини енгиллаштирди.

Умарали Норматов умрининг асосий қисмини университетда ёшлар орасида ўтказди. Кафедранинг илм тараққиёти йўлидаги имкониятларини яхши англаган олим 1974 йили Ҳозирги ўзбек адабиёти кафедрасига асос солди ва ўттиз йилдан ортиқроқ муддатда кафедра мудири ва профессори бўлиб ишлади. Янги ўзбек адабиёти намояндларининг шўро даврида топталган шаънини тиклаш, улар меросини халққа қайтариш, ХХ аср адабиёти тарихини тубдан қайта баҳолаш, холисона илмий ёритиш йўлида жонбозлик қилди. 1990–2002 йиллари домла раҳбарлик қилган кафедра қошидаги 20–30-йиллар ўзбек адабиёти тадқиқи-га бағишланган илмий гуруҳ улкан ишларни бажарди, “Абдулла Қодирийнинг бадиий олами” номи остида илмий жамоа тўплами, Чўлпоннинг уч жилддан иборат “Асарлар”и нашрга таёрланди, “Адабиёт надир?” китоби чоп этилди.

Республика Фан ва технологиялар маркази гранти бўйича 2003–2005 йиллари О.Шарафиддиновнинг Истиқлол йилларида яратган асарларидан иборат 70 босма тобоқ ҳажмдаги “Сайланма”си нашр этилди. Шу асосда “Миллий истиқлол ғояси ва ҳозирги ўзбек адабиётшунослиги, танқидчилиги тараққиёти тамойиллари” каби тадқиқот ишларини олиб борди. Бунинг баробарида кафедрада О.Шарафиддинов, А.Алиев, А.Расулов, Н.Худойбергандов, С.Содиқов, Р.Қўчқоров, Б.Каримов, А.Улуғов сингари истеъдодли мунаққид-адабиётшунослардан иборат илмий жамоа шаклланди, мазкур жамоанинг саъй-ҳаракати туфайли Миллий университет мамлакатимизда ва хорижда тан олинган адабий-танқидий тафаккур марказларидан бирига айланди. Адабий танқидчиликда “Озод Шарафиддинов мактаби” деб ном олган илмий марказга асос солинди. Кафедранинг барча профессор-ўқитувчилари Ёзувчилар уюшмаси аъзоси сифатида қайноқ адабий ҳаёт ичида нафас олдилар.

Умарали Норматов университетда “Янги ўзбек адабиёти”, “Ҳозирги адабий жараён”, “Ҳозирги адабий жараён муаммолари”, “Илмий ижодиёт методологияси” фанлари бўйича машғулотлар олиб боради, унинг маърузалари илмий теранлиги, янгича оригинал ёндашув ва жўшқин талқинлари билан ажралиб туради. Олий ўқув юртларини дарслик ва ўқув қўлланмалари билан таъминлашда самарали ишлади. О.Шарафиддинов ва У.Норматов тузган дастур ва унинг иштирокида тайёрланган “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” (1999) дарслиги университет тизимида фаол қўлланилмоқда. Умарали Норматов мамлакатимиз илмий салоҳиятини оширишда, уни истеъдодли кадрлар билан таъминлашда ҳам фаоллик кўрсатаётгани маълум ҳақиқат.

Ўзбекистон Республикаси ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти, ЎЗМУ қошидаги докторлик диссертациялари ҳимоялари бўйича ихтисослашган илмий кенгашлар аъзоси сифатида ўнлаб адабиётшунослар меҳнатини холис баҳолаб, уларни олимликка йўллади. Проф. Умарали Норматов раҳбарлигида тўртта докторлик, 15 та номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди. У раҳбар бўлган кафедра мактабидан чиққан шогирдлар бугун маданиятимизнинг турли жабҳаларида фаолият кўрсатмоқда. Чунончи, филология фанлари доктори Дилмурод Қурононов Андижон Давлат университетида Ўзбек филологияси факультетини бошқарди; филология фанлари доктори Баҳодир Каримов Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида кафедра мудири, Улуғбек Ҳамдамов ЎЗРФА Тил, адабиёт ва фольклор институти бўлим бошлиғи ва таниқли адиб...

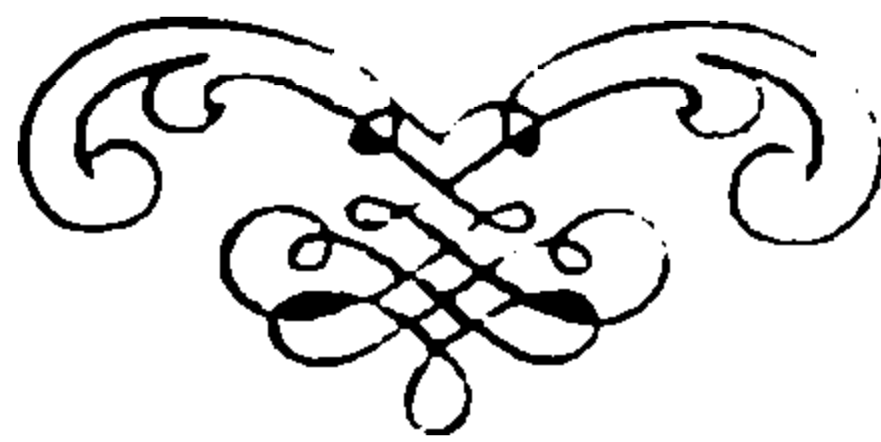
Умарали Норматов Вазирлар Маҳкамаси қарорига мувофиқ 1991 йил март ойида ташкил этилган умумтаълим мактабларига янгиланган адабий тафаккур асосида дарслик ва ўқув қўлланмалари яратиш бўйича муаллифлар гуруҳига раҳбарлик қилди. Ташкилотчи педагог раҳбарлигида адабиёт ўқитишнинг янги концепцияси ишлаб чиқилди ва унга мувофиқ умумтаълим мактабларнинг 5–11-синфлар учун “Ўзбек адабиёти” бўйича янги ўқув дастури тузилди, шу дастур асосида дарслик ва ўқув қўлланмалари яратилди. 5–, 9– 11-синфлар учун Адабиёт дарсликлари, мажмуа ва методик қўлланмалари муаллифи сифатида қатнашди. Танловларда унинг иштирокида яратилган 9-синф “Адабиёт” (2002), 5-синф “Адабиёт” (2003) дарслик-мажмуалари ғолиб чиқди.

У.Норматовнинг адабиётшунослик, илм-фан, ёшлар тарбияси соҳасидаги хизматлари муносиб тақдирланмоқда. 1981 йили етук олимга Ўзбекистон Республикаси Фан ар-боби унвони, 1989 йили “Қалб инқилоби” китоби учун Республика Давлат мукофоти берилган; 2011 йили Меҳнат шухрати ордени билан тақдирланган, адабий-танқидий мақолалари учун “Шарқ юлдузи”, “Гулистон”, “Тафаккур” журналларининг йиллик мукофотларини олган. Олим Ўзбекистон Республикаси Халқ маорифи аълочиси нишони (1992), “ТошДУ моҳир педагоги” унвони (1998) соҳиби. Устоз Умарали ака ёзадилар: “Дипломлар, гувоҳномалар, унвону даражалар ўз йўлига. Хўш, 70 йиллик филология йўлидаги тинимсиз фаолиятдан мен нима топдим? Топганим шу бўлдики, сўз санъати инсоният яратган, аниқроғи, Аллоҳ одамларга ҳадя этган ноёб неъмат, сеҳрли мўъжиза эканига такрор-такрор иқрор бўлдим... Инсон фаолиятидаги ҳеч қайси соҳа адабиётчалик сир-сеҳрга бой эмас. Инсон ва унинг табиати, қалби, руҳияти ҳақиқатини кашф этишда ҳеч бир соҳа адабиёт билан тенглаша олмайди, унинг ўрнини босолмайди... Чинакам санъат асарини ўқиганимда, томоша қилганимда ҳайратдан ўзимда йўқ яйрайман. Кўнглимда шу соҳага майл-меҳр уйғотгани, ризқимни шу соҳадан бергани учун Яратганга шукроналар айтаман”.

Йил бошида Умарали Норматов келажак сари 90 қадамни ташлади. Қалбида ҳамон адабиётга муҳаббат жўш уради, ҳануз сўз санъати мўъжизаларидан завқланиш, ҳайратланиш ҳисси тарк этмайди ва бу жозиб хусусиятлари унинг шогирд ва яқинларига ҳам юққан.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ,
филология фанлари доктори, профессор

*Ўзбекистон Республикаси фан арбоби,
филология фанлари доктори, профессор
Умарали Норматов фаолияти
замондошлари нигоҳида*

**Озод ШАРАФИДДИНОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони, профессор**

УМАРАЛИ НОРМАТОВ ҲАҚИДА БИЛГАНЛАРИМДАН БИР ШИНГИЛ...

Умарали ҳақида гапириш маълум маънода бугунги ўзбек танқидчилиги ҳақида гапирмоқ демакдир. Бугунги ўзбек танқидчилиги ҳақида гапирганда эса беихтиёр қалбимиз ғурур ва ифтихор туйғуларига тўлади. Бунинг боиси бор, албатта. Сўнгги йигирма-ўттиз йил ичида ўзбек танқидчилиги илмийлиги ва объективлиги, ёзувчига талабчан ва самимий муносабати билан, адабий жараёнга салмоқдор таъсири билан, китобхонлар оммасининг юксак дидини шакллантиришдаги хизматлари билан поэзия, проза, драматургия каби адабиётимизнинг тўла ҳуқуқли мустақил бир соҳаси бўлиб қолди. Бугун ёзувчи ҳам, китобхон ҳам танқидий сўзга мунтазир. Танқидчилик савиясининг ортиши билан унинг мавқеи мустаҳкамланиб, обрўси ортиб бормоқда. Эҳтимолки, бу – ўзбек танқидчилари эришган энг салмоқли ютуқдир. Адабий танқидни бугунги мартабага кўтаришда Иззат Султонов, Ҳомил Ёқубов, Матёқуб Қўшжонов, Лазиз Қаюмов каби кўпни кўрган тажрибали аллома танқидчилар билан бирга С.Мамажонов, И.Ғафуров, П.Шермухамедов, Н.Худойбергенов каби – нисбатан ёшларнинг ҳам хизмати ғоят катта. Умарали Норматов шулардан бири. Мана, салкам чорак асрдирки, у ўзининг салмоқли китоблари, теран мақолалари билан адабиётнинг ривожига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Ижодкорнинг қадри ва мартабаси, обрўси ва мавқеи унинг маънавий ҳаётимизга қўшган ҳиссаси билан белгиланса, Умаралини ҳеч иккилан-

май бугунги ўзбек танқидчилигининг етук вакили деб аташ мумкин.

Умарали 50 ёшга кирди. Унинг ярим асрлик ҳаётининг тенг ярми 25 йили менинг кўз ўнгимда кечди. Шунинг учун ҳам унинг ҳаётидаги айрим нуқталарга назар солишга, менинг назаримда муҳим бўлган баъзи ҳодисаларни эслашга жазм қилдим. Ўйлайманки, улар Умаралининг ижодкор ва инсон сифатидаги қиёфасини тўлиқроқ тасаввур қилишга ёрдам беради. Мен биринчи марта Умаралини 1955 йил сентябр ойининг бошида кўргандим. Умарали у пайтларда Тошкент Давлат университетиде филология факултетининг IV курс талабаси эди. Мен эса эндигина Москвада ўқишни битириб, кандидатлик диссертациясини ҳимоя қилган эдим. Олий ўқув юртидаги биринчи иш куним Умаралилар гуруҳидаги лекциядан бошланган. Шуниси эсимдаки бу гуруҳдаги студентларнинг кўпчилиги ўша кезда мен билан баробар йигит-қизлар эди. Уларнинг билимлари ва тарбияси босиб лекцияни қанчалик қизиқини ҳам билмайман. Шундагидек, лекция охирида Умаралилар "Савол борми?" деб мурожаат қилдим. Уларнинг кўпчилиги йигит кўл сўтарди. Бу – Умарали эди. Унинг қўлини кўриш эсимдаки. Умарали баъзи шум болаларнинг қўлини кўришга шунчалик қизиқини. "Биз ҳам ўқиниб келишимиз. Ўқиниб келишимиз учун савол беринчи. Ўқиниб келишимиз гаплар унинг фикрини уйғотгани. Баъзи масалаларнинг тагига етмоқчи экани сезилиб туради. Кейинчалик маълум бўлишича, бу хусусият Умаралининг қонида бор экан – ўта синчков, ҳамма нарсанинг тагигача етмай қўймайдиган, эшитган гаплари, илмий хулосаларини ҳар томондан обдан ўйлаб кўриб сўнг эътиқодига айлантирадиган одамлардан экан. Тез орада

Умарали билан ҳам, гуруҳдаги бошқа талабалар билан ҳам иноқлашиб кетдик. Мен Умаралининг диплом ишига раҳбарлик қилдим. Диплом иши жараёнида Умаралининг яна бир фазилати билан танишдим – у ўта меҳнаткаш, ўз илмий ишига доир фактларни биринчи манбадан қидириб топиб, ўз кўзи билан кўрмагунча кўймайдиган, ишига доир жаммики илмий адабиётларни синчиклаб ўрганиб чиққанидан кейингина, уларга муносабатини аниқлаб олгандан кейингина ишга енг шимариб киришадиган одам экан. Бунинг ўқиб ҳайрон бўлишингиз мумкин – ахир ҳар қандай одамнинг биринчи сифати шу эмасми, деб. Илмнинг қора меҳнатидан қочган одам олим бўладими? Ҳа, шундай. Лекин шундай бўлишига қарамай, таъкидлар эканман, бунинг боиси бор. Яқинда шогирдларимдан бири менга мурожаат қилиб катта илмий иш қилмоқчи эканлиги, бунинг учун у кишининг ишига тааллуқли китобларимни бериб турсам, иши яхши кўчишини айтди. Бу гапни эшитиб ичимда қаттиқ ранжидим – йўқ китобларим учун эмас, албатта. Ахир катта иш қилмоқчи бўлган олим бу ишнинг риёзатини ҳам чекиши керак-да! Афсуски, кейинги пайтларда диплом ёзувчи студентлар ўртасида ҳам, диссертация ёқловчилар орасида ҳам, ҳатто айрим танқидчи ва адабиётшунослар ичида ҳам ана шундай қора ишдан қочадиганлари, кўлини совуқ сувга урмай иш битирадиганлари кўпайиб қолган. Ҳолбуки, “тоққа чиқмасанг дўлона, жон чекмасанг жонона қайда” деган гап олим ва танқидчининг меҳнатига авваллари нечоғлик тааллуқли бўлган бўлса, ҳозир ҳам шунчалик тааллуқли ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади. Илмий-техник революция, эҳтимол, қалам аҳлининг ҳам машаққатли меҳнатини енгиллаштириш йўлларини топиб берар, лекин

барибир, шунда ҳам ҳар қайси олим ўз соҳасининг қора меҳнاتини ўзи бажаради.

Умаралига қайтайлик: унинг билмдонлиги, меҳнаткашлиги, синчковлиги биринчи ишидаёқ яхши самара берди: давлат имтиҳон комиссияси аъзолари яқдиллик билан унинг диплом ишини юксак баҳолашди ва нашрга тавсия этишди. Орадан кўп ўтмай, 1959 йилда “Ўзбек адабиёти масалалари” тўпламида бу иш “Ғафур Ғулом поэзиясининг эстетик принциплари” деган ном билан босилиб чиқди. Гарчи 1959 йилдан аввал ҳам Умаралининг бир қатор тақриз ва мақолалари матуботда эълон қилинган бўлса-да, унинг илмий-танқидий фаолиятининг бошланишини шу мақола билан белгилаган маъқул. Чунки бу иш ҳажми билангина эмас, фикрий теранлиги, умумлашмаларга бойлиги, илмийлиги билан ҳам жамоатчилик эътиборини ўзига қаратган мақола эди.

Бу мақола чиққан кезларда Умарали университетни тугатиб, ўзи туғилиб ўсган қишлоқдаги мактабда муаллимлик қиларди. Унинг таклифи билан мен Рапқонга меҳмонга бордим. Умаралининг ота-онаси, акаси, бошқа қариндошуруғлари, дўсту ёронлари билан яқиндан танишдим. Рапқонга келгунга қадар мен бу қишлоқ ҳақида республика-мизда ҳамма билган нарсани билардим, яъни:

*Рапқон ажойиб жой экан,
Бир кўча кетган сой экан,
Салқин супа ҳой-ҳой экан,
Ким кўрса ҳангу манг экан.*

Кўрганларим билганимдан юз чандон ортиқ чиқди. Тоғ этагида жойашган бу қишлоқ ҳақиқатан ҳам, Муқимий таърифлаганидек, ғоят хушманзара, соя-салқин жойлари кўп эди. Унинг бир ёнидан айқириб Катта Фарғона канали ўта-

ди. Канал бўйларида, айниқса, баҳор пайтларида жуда чиройли тус оладиган катта мевазор боғ. Қишлоқдан сал нарироқда шундоққина адирлар этагида сўлим дарахтзор. У ерда ёз пайтлари болалар дам олишар экан. Қишлоқ марказида ажойиб чойхона, дўконлар, ҳаммом, пахта пункти. Кўп қаватли мактаб. Қишлоқ катта, обод, аҳолиси кўп. Шу қадар кўпки, бир колхозга сиғмаганидан бу ерда иккита колхоз ташкил қилинган. Албатта, Муқимий ҳаёт бўлиб, бугунги Рапқонга бориб қолганида, унга бағишлаган байтларини анча кенгайтирган бўларди. Эҳтимолки, у бугун Рапқоннинг хушманзара жойларидан ҳам ортиқроқ одамларига қойил бўларди ва тажрибали донгдор пахтакорлар ҳақида ёхуд олис бир қишлоқда яшаб туриб, бутун дунё миқёсида ўйлай оладиган билимдон, зукко ва айни чоғда сермулозамат зиёлилар ҳақида ёзган бўларди.

“Қуш инида кўрганини қилади” деган гап бор. Менимча, бу гап одамга ҳам тааллуқли. Болалик кечган оилавий муҳит, олам ҳақидаги илк тасаввурларини шакллантирадиган дастлабки муҳит истасангиз-истамасангиз сизга таъсир кўрсатади, характерингиздаги маълум хислатларни вужудга келтиради. Мен Рапқонда меҳмон бўлиб юриб, бу қишлоқнинг сўлим табиати Умарали қалбида гўзаллик туйғусини уйғотган, бу эса адабиётга илк муҳаббатини туғдирган бўлса керак деб тахмин қилдим. Назаримда, ундаги меҳнаткашлик бутун умр деҳқончилик, боғдорчилик билан шуғулланган, айни пайтда мадраса таълимини олган зиёли, раҳбарлик лавозимларида ишлаган отасидан мерос қолган. Умарали аввал қишоғида, кейин Конибодомда педагогика техникумида ўқиди. Унинг бахтига техникумда бирга ўқиган болаларнинг ҳам кўпчилиги билимга ташна, қобилиятли, синчков болалар эди. Бундай чоқларда улар

Ўртасида дўстлик вужудга келади, бу дўслик эса яхши маънода рақобатни туғдиради. Умаралининг ана шундай кадрдон дўстларидан бири – Худойберди Тўхтабоев эди.

1959 йили кафедрамизга аспирантурадан ўрин берилди. Бу ўринга Умарали Норматовни таклиф қилдик. Сира кутилмаганда унга илмий раҳбарлик қилиш менга топширилди. Мен бу ишда сира тажрибам йўқлигини айтиб, эътироз билдирган эдим, кафедра мудури Ғулом Каримов “Ҳечқиси йўқ! Сузишни ўрганиш учун сувга кириш керак. Ишлайверинг” деб гапни қисқа қилди. Билмадим, менинг раҳбарлигимдан Умаралига қанчалик наф тегдийкан, лекин мен учун бу иш яхши мактаб бўлди. Уч йил ўтгач Умарали “Ҳозирги ўзбек ҳикоячилиги ривожининг асосий тенденциялари” деган мавзудаги канидатлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди ва Тошкент Давлат университетининг филология факультетида ишлай бошлади. Аввал у ўқитувчи бўлди, кейин доцент бўлиб ишлади. Бундан бир неча йил муқаддам ўзбек адабиёти кафедраси иккига ажралиб, ўзбек совет адабиёти кафедраси ташкил қилинганда, ҳаммамиз якдиллик билан Умаралини кафедра мудури қилиб сайладик. Бу орада у докторлик диссертациясини ёқлаб, профессор бўлди. Кези келганда Умаралининг педагогик фаолияти ҳақида ҳам икки оғиз айтиб ўтай. Мана, йигима йилдирки, у талабаларга замонавий ўзбек адабиёти тарихидан лекциялар ўқийди. Шу йиллар давомида у талабалар ўртасида бақувват обрў орттирди, уларнинг муҳаббатини қозонди. Бунинг асосий сабаби шундаки, унинг лекциялари ҳамиша ижодий характерга эга. У ҳеч қачон маълум нарсаларни такрорлаш билан чекланмайди, аксинча, ҳар бир маърузада тингловчиларга бирор янги гап айтишга, уларнинг фикрини уйғотишга, шу

орқали уларни бадий адабиёт гўзалликларини кашф этишни ўргатишга интилади. Умаралининг билимдонлиги, адабиётни бутун қалбидан эҳтирос билан севиши маърузаларининг мазмунан теран, эмоционал таъсирчан чиқишини таъминлайди.

Шу йиллар ичида Умарали Норматов танқидчи ва адабиётшунос сифатида жуда фаол иш олиб борди. Унинг “Жанр имкониятлари”, “Маҳорат сирлари” (Матёқуб Қўшжонов билан ҳамкорликда), “Насримиз уфқлари”, “Гўзаллик билан учрашув”, “Насримиз анъаналари”, “Саид Аҳмад”, “Шухрат” каби китоблари босилди. Улардан ташқари, “Ўзбек адабиёти масалалари” (1962), “Адабиётимизнинг ярим асри” (1967, 1975), “Ўзбек жангномаси” (1977), “Инқилоб ва адабиёт” (1977) каби тўпламларда мақолалар эълон қилиш билан чекланмай, бу китобларининг айримларини барпо этишда тўпловчи сифатида ҳам иштирок этди. Ниҳоят, Умаралининг йигирма йил ичида вақтли матбуотда эълон қилинган мақолаларини санайдиган бўлсак, икки юздан ортиқ номни ўз ичига оладиган каттакон рўйхат пайдо бўлади. Булар ичида тақризлар ҳам, обзор мақолалар ҳам, адабий портретлар ҳам, баҳслар ҳам, проблематик мақолалар ҳам бор. Кўринадики, Умарали Норматов танқидчи ва адабиётшунос сифатида йигирма йиллик фаолияти давомида анча салмоқли иш қилиб қўйибди. Бироқ санъатнинг ҳамма турларида бўлганидек, адабий танқидчиликда ҳам асарнинг ҳажми ёхуд мақолаларининг сони ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас. Ҳамма гап сифатда, китоб ёхуд мақолаларнинг ғоявий салмоғида, назарий пухталигида, уларда айтилган гапларнинг янги-эскилигида, ҳаётийлигида. Танқидчи сермахсул бўлгани билан, мақолаларни қалаштириб ташлайвергани билан унинг адабиётдаги

мавқеи мустаҳкамланиб қолмайди. Ёзувчилар назарида ҳам, китобхонлар назарида ҳам муҳим обрў қозониш учун танқидчи билимдон ва теран бўлишдан ташқари, принципиал, ҳалол ва объектив бўлмоғи, адабиётни чин юракдан севмоғи, яъни унинг ютуқлари учун суюниб, қусурлари учун куюниб ёза билмоғи керак. Умаралида шу фазилатларнинг анча-мунчаси мавжуд. Китобхон бу жумладаги “анча-мунчаси” деган иборага таажжубланиши мумкин: бинобарин, баъзи фазилатлар йўқ экан-да? Умаралининг танқидчилик фаолиятида қусурлар ҳам бор экан-да? Ҳа, албатта, бор. Ахир ҳар тўқисда бир айб дейишади. Қусурсиз одам, қусурсиз танқидчи бўладими? Ҳаммамизда ҳам озми-кўпми қусур бор. Умаралидаги қусурни шунда кўраманки, у баъзан чинакам илмий талабчанликни заифлаштириб қўяди, натижада ўртамиёналиги шундоққина ошқора кўриниб турган асарни чунонам мақтай бошлайдики, буни кўриб ҳайрон қолади киши. Мабодо, бўш асарни танқид қилгудай бўлса, иложи борича мулойимлик билан, озор бермайдиган қилиб танқид қилади. Бу унинг кўнгилчанлигидан бўлса керак, ҳар қалай ҳеч кимнинг кўнгилини оғритмасликка уринишидан. Балки бу йўл ҳам тўғридир. Лекин мен барибир бу йўлни маъқулламайман. Негаки, танқидчилик касбининг моҳияти ўзи шунақа – истасанг-истамасанг кимларгадир озор берасан. Ҳатто ҳеч кимни танқид қилмай, ёзувчиларни фақат мақташ билан банд бўлсанг ҳам, бу ҳали навбати етиб келиб мақталмаган ёзувчиларга оғир ботади. Лекин чинакамига адабиётнинг юксак савияси учун курашаман десанг, хом-хатала, пала-партиш, ўртамиёна асарларга қарши сира тортинмасдан курашиш керак. Бундай асарлар эса адабиётимизда етарли даражада топилади. Бахтимизга, бу нуқсон Умаралининг ижодида ҳамма вақт

ҳам учрайвермайди. Аксинча, унинг мақолалари ва китобларидида фазлатлар устунлик қилади. Баъзи бирларини кўриб чиқайлик.

Умаралидаги фазилатлари ичида энг маъқулларидан бири ҳозиржавобликдир. Бу, менимча, танқидчи учун энг зарур сифат. У адабиётимизни доимий тарзда кузатиб боради, ундаги биронта салмоқли асар ёхуд жиддий воқеа танқидчининг эътиборидан четда қолмайди. Бир вақтлар адабиётимизда икки-уч йил ичида битта роман, икки-учта қисса, тўрт-бешта дoston пайдо бўлган кезларда бу осон эди. Энди аҳвол ўзгарди. Адабиётимизда ҳар йили ўнлаб йирик асарлар, юзлаб шеърий тўпламлар, туркумлар, дostonлар яратилмоқда. Бу қувонарли ҳол, албатта. Лекин бу танқидчининг ишини ғоят қийинлаштиради. Китобхон бу асарлари танлаб, саралаб, ёққанини ўқиши мумкин. Ундан фарқ қилароқ, танқидчи уларнинг яхшисини ҳам, ёмонини ҳам, ёққанини ҳам, ёқмаганини ҳам ўқиши керак. Улар ҳақида биронта тақриз ёхуд мақола ёзиш-ёзмасидан қатъи назар, уларни ўқиб чиқмоқ керак. Ўқимаса, у адабий жараёндан узилиб қолади, адабий ҳаёт ҳақидаги фикрлари чала бўлиб қолади. Умарали шу машаққатли меҳнатни бажаради, бажарадигина эмас, бирон жиҳати билан йилт этган асарнинг ҳар бири ҳақида, адабий жараёнда бирон фазилати билан из қолдирувчи асар ҳақида, албатта, тақриз ёзади. Ўз вақтида чиққан объектив, тўғри тақриз ёзувчи учун қанчалик руҳий мадад бўлишини, бинобарин, адабиётимизга катта фойда келтиришини, унинг ютуқларидан кенг китобхонлар оммасини тезроқ огоҳ қилишини айтиб ўтирмасак ҳам бўлади. Адабиётимизда Умаралининг синчков назаридан ўтмаган биронта ҳам жиддий, салмоқли асар йўқ десак, хато бўлмас. Яна шуниси ҳам муҳимки, у асосан,

бугунги проза масалаларига кўпроқ қизиққан ҳолда драматургия, поэзия, танқидчиликдаги янги асарларни ҳам эътибордан соқит қилмайди.

Умарали ижодининг менга маъқул яна бир қирраси борки, у ҳозирги ўзбек танқидчилигининг энг муҳим фазилатларидан бири билан боғланиб кетади. Бу ёзувчи шахсиятига теран ҳурматдир. Ҳа, бу – шундай. Афсуски, бир вақтлар адабий танқид шу нарсадан анча маҳрум эди. Кўлига қалам олиб тақриз ёхуд мақола ёзишга киришган ҳар бир одам камида ўзини ёзувчининг устози деб билар, унга қандай ёзиш кераклигини уқтириб сюжетни қандай қуриш лозимлиги, характерларни қанақа ишлаш зарурлиги тўғрисида кўрсатма берар эди. Баъзи ҳолларда эса ёзувчини камситадиган, иззат-нафсига тегадиган талаблар ҳам аямай ишлатилаверарди. Ҳозир шароит тубдан ўзгарди. Биз танқиднинг моҳиятини ҳам, вазифаларини ҳам анча чуқур ўзлаштириб олганмиз. Шунинг оқибати ўлароқ, бугунги танқидчилар адабиёт ҳақидаги объектив ва талабчан мулоҳазаларини сусайтирмаган ҳолда, ҳар бир мақоланинг яхши чиқиши учун курашмоқда. Бунинг натижаси ўлароқ мақолаларимиз заминда эндиликда ижодкор шахсиятига теран ҳурмат пайдо бўлди. Танқидчилигимиз ижодкор ишининг машаққатларини тушунган ҳолда, энг муҳими эса истеъдод ноёб нарса, унга ғамхўрлик билан муносабатда бўлиш керак деган кўрсатмани дастуриламал қилган ҳолда адабиётга муносабатда бўлмоқдалар. Умарали бугунги адабий танқиднинг шу муҳим принципини (қоидасини) ҳаётга жорий қилишда муҳим роль ўйнаётган танқидчилардан биридир. У тақризларида ҳам, мақолаларида ҳам ва, айниқса, Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров, Шуҳрат, Худойберди Тўхтабоев каби ёзувчилар ҳақидаги ишларида ҳам шу

принципга қатъий амал қилади. У асарларида ёзувчиларга юқоридан қарамайди, уларга ақл ўргатмайди, айни чоқда, улар қаршисида кўл қовуштириб, ҳамма нарсани маъқул деб бош ирғаб ҳам турмайди. Умаралининг энг муҳим куроли таҳлил – у асар қаҳрамонларини ҳаёт ҳодисалари билан чоғиштириб, таққослаб, ўз фикрларини ишончли далиллар билан, мантиқ кучи билан ошкор этади. Натижада, унинг мақолаларида бир томонламалик йўқолиб, объективлик пайдо бўлади. Бу эса танқидчи сўзи салмоғининг ортишига, танқидчилик обрўсини ўсишига хизмат қилади.

Умарали ижодидаги менга маъқул фазилатлардан яна бири ундаги илмий чуқурлик, фикрий теранлик ёхуд ҳозирги расм бўлган ибора билан айтганда, концептуалликдир. Бу ҳам ғоят муҳим фазилат бўлиб, танқидчиликнинг энг катта муаммоларидан бирини тўғри ҳал қилишга ёрдам беради. “Танқидчи ким? У ҳам адиб, шоир ёки драматург каби ижодкорми ёхуд бошқаларнинг маҳсулини таснифлаб, изоҳлаб берадиган тафсирчими?” деган масала устида кўп замонлардан бери тортишув боради. Кейинги пайтларда танқидчи – ижодкор деган қараш тарафдорлари устун кела бошлади. Лекин танқидчининг мустақил ижодкор эканини эътироф этиш билан иш битмайди. Танқидчининг ким бўлиши, биринчи навбатда, унинг ўзига боғлиқ. У ижодкор ҳам бўлиши мумкин, оддий тафсирчиликдан нарига ҳам ўтмаслиги мумкин. Хўш, танқидчини ижодкор деганда нимани тушунамиз? Менимча, даставвал, танқидчининг фикрлашини. Унинг фикрлари янги, теран, умумлаштирувчи бўлмоғи керак. Танқидчи адабиёт баҳонасида адабий жараён назарияси ҳақида ҳам, ҳаётдаги тенденциялар ҳақида ҳам фикрлаш иқтидорига эга бўлиши керак. Умаралининг кўпгина мақолалари шу жиҳати билан

қимматли – уларда мунаққид фактларига асир бўлиб қолмайди, адабий ҳодисалар ортидан бормайди, балки ҳар гал адабий ривожимиз учун муҳим бўлган йирик-йирик масалаларни ўртага ташлайди, ҳар гал адабий ҳодисаларга бирон оригинал нуқтаи назардан қараб, жуда чуқур ва салмоқли хулосаларга келади. Умарали доимо иттифоқ миқёсидаги адабий баҳслар ва мунозаралардан яхши хабардор, лекин уларда олға сурилган янги фикрларни бизнинг адабиётга механистик татбиқ қилмайди, балки уларга таянган ҳолда адабиётимизнинг ички ҳаётидан келиб чиқиб, янги масалалар, муаммоларни кўтаради. “Етуклик”, “Реализм назарияси ва ҳозирги адабий жараённинг баъзи масалалари”, “Реализм ва ёзувчининг ижодий индивидуаллиги” каби мақолаларни ўқиб чиқсангиз, бунга амин бўласиз. Мен шу мақолалардан бири ҳақида қисқача тўхталаман. Умарали ёзувчининг ижодий индивидуаллигини тадқиқ қилар экан, кўп масалалар билан бирга ўхшаш мавзуларда ёзилган нарсаларни қиёсий ўрганиш муҳимлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, бундай асарлар турлича ижодий индивидуалликка эга ёзувчиларнинг бир бири билан мунозараси оқибатида пайдо бўлади ва ёзувчининг ўзига хослигини аниқлашда жуда бой материал беради. Мунаққиднинг ўзи “Навоий” романи ва “Алишер Навоий” драмаси, “Мирзо Улуғбек” трагедияси ва “Улуғбек хазинаси” романи, “Болалик”, “Ўтмишдан эртаклар”, “Кўрган кечирганларим” каби бир-бирига яқин қиссаларни қиёсан таҳлил қилиб, уларнинг муаллифларининг ижодий индивидуаллиги ҳақида жуда ўринли ва қимматли мулоҳазалар айтган.

Ижодкор ўз услубига эга бўлиши керак. Кўпинча ижодкор, шу жумладан, танқидчи ҳам бутун умри давомида ўз услубини излаб ўтади. Бу – табиий, чунки услуб – ижодий

индивидуалликни намоён этиш шаклидир. Уни мунтазам равишда шакллантириб, мукаммаллаштириб бориш керак. Бинобарин, доимий изланиш, янги ифода усулларини қидириш танқидчининг ҳам муҳим вазифаси. Бизнинг ҳозирги танқидчилигимизда изланиш руҳи ҳоким. Айрим танқидчилар энг жиддий назарий муаммоларни ҳам, ўқувчига тезроқ етиб боришига имкон берадиган янги шаклларни ҳам изламоқдалар.

Бизнинг ўзбек танқидчилиги ҳам бугунги кунда ана шундай самарали изланишлар йўлидан боряпти. Унинг бу йўлдаги муваффақиятларини таъминлашда Умарали Норматовнинг ҳам алоҳида ҳиссаси бор. Унинг мақолалари сохта илмийликдан холи, яъни у оддий нарсаларни чалкаштириб, узундан-узоқ қилиб мураккаб шаклда ифодалаб, ўзининг “доно”лигини намоёйиш этмайди, аксинча, мақолаларида соддаликка, ихчамликка интилади. У мақолаларини қизиқарли қилиш учун сийқа латифалар, ўринсиз ривоятлар, арзон-гаров сўз ўйинларига ҳам мурожаат этмайди, балки фикрий теранлик, баҳснинг ўткирлиги билан асарнинг ўринли чиқишига эришади. Ниҳоят, бугунги танқидчиликни янги шакллар билан бойитиш борасида ҳам Умарали салмоқли меҳнат қилмоқда. Мен бу ўринда танқидчининг ёзувчилар билан баҳсини назарда тутяпман. Уни “диалог” ҳам деб аташади. Албатта, “диалог” мутлақо янги шакл эмас, у рус адабиётида, танқидчилигида аср бошларидаёқ маълум эди. Қолаверса, жаҳон адабиётида бу шакл кўпдан бери қўлланилаётганини айтиш мумкин. Лекин бу шакл бизнинг адабиётимиз учун янгилик бўлди. Уни жорий қилишда Умарали биринчилардан бўлиб жонбозлик кўрсатди. Лекин бу ўринда ҳам гап фақат шаклда эмаслиги, шу шаклга сингдирилган мазмун муҳимлигини

таъкидлаш керак. Бу жиҳатдан ҳам Умаралининг баҳслари ижобий баҳога муносиб. Танқидчининг Назир Сафаров, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Пиримкул Қодиров, Шукур Холмирзаев, Эркин Воҳидов, Худойберди Тўхтабоев, Омон Матжон билан қилган суҳбатларини ўқиб бунга амин бўламиз. Уларнинг ҳар бири бугунги адабий жараённинг жуда муҳим масалаларига бағишланган. Бу баҳсларнинг бирида адибнинг ижтимоий бурчи ҳақида фикр юритилса, иккинчисида адабиёт ва инсоний камолот муаммоси тилга олинади, учинчисида маҳорат масалалари тадқиқ қилинса, яна бирида ёзувчи – танқидчи – китобхон муносабати масаласи ўртага ташланади. Бу масалалар ҳақида баён қилинган фикрлар эса бугунги танқидий фикр ривожига ҳам, ижтимоий онгнинг ўсишига ҳам фаол таъсир кўрсатади.

Умаралининг асарлари ҳақида яна кўп гапларни айтиш мумкин. Лекин назаримда, айтилганларнинг ўзиёқ уни адабиётимизнинг истиқболи ҳақида тинимсиз қайғурувчи етук олим, истеъдодли мунаққид, моҳир педагог сифатида таърифлаш учун кифоя қилади. Бу олим бугун ҳам танқидчилик фаолияти билан энг олий мақсадларга хизмат қилишга – миллат маънавияти равнақига муносиб ҳисса қўшишга камарбаста.

Бугунги танқидчилигимиз сафида Умарали Норматовдай билимдон, объектив ва талабчан истеъдод эгалари бор экан, унинг эртасига комил ишонч билан қарашимиз мумкин.

1981

Одил ЁҚУБОВ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

ТАНҚИДЧИНИНГ КАМОЛОТИ

Баъзан адабиёт аҳли орасида “ҳозир танқидчи бўлиш қийин, танқид қилиш осон эмас”, деган гаплар эшитилиб қолади. Камина бу гапларга сира кўшила олмайман. Нега? Чунки бирорта мажлисда минбарга чиқиб, танқид керак эмас, деб гапирган бирорта одамни кўрмадим, танқид хушламаган бирорта ёзувчини учратмадим.

Дарҳақиқат, шахсан мен танқидчилар ҳақида ўйлаганимда халқимизнинг “дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб” деган доно нақлини эслайман. Албатта, ачитиб гапиршдан кулдириб гапириш, бошқача айтганда, танқид қилишдан кўра мақтов сўзларини айтиш осонроқ. На чора, ожиз банда, аччиқ ҳақиқатдан кўра сохта бўлса ҳам мадҳияю ҳамду саноларни кўпроқ хушлар экан. Лекин табиатнинг адолатли томони шундаки, ҳаёт учун фақат ширинлик кифоя қилмаскан, ҳаёт учун ҳамма неъматлар, жумладан, қалампир ҳам зарур бўларкан. Ҳатто заҳар ҳам агар у меъёр билан ишлатилса, ўлим келтиргувчи оғудан инсонга шифо келтиргувчи дорига айланаркан. Ҳамма гап меъёрда экан.

Фикримча, бугун элликка кирган танқидчи олим ва профессор Умарали Норматовнинг бир фазилати шундаки, у танқид аталмиш аччиқ қалампирнинг меъёрини жуда яхши билади, билгани учун, баъзи танқидчиларга ўхшаб бу бадҳазмроқ неъматни қадоқлаб эмас, мисқоллаб ишлатади, уни ўз асарларига мисқоллаб солади. Шу боисдан Умарали Норматовнинг танқидлари бадҳазм эмас, ҳазми енгил, хуш-

бўй-хуштаъм емишни эслатади. Эллик ёш – адиб ва олим учун яхши сана, яхши ёш, яхши тўйдир. Тўйда эса жиддий гаплардан кўра кўпроқ кулги, ҳазил-мутойиба қилгиси келади киши. Аммо гапнинг чини шуки, каминага ўхшаб мушкул қишлоқ муҳитидан “ўрмалаб” чиққан оддий қишлоқ йигити Умарали Норматов бугун таниқли ўзбек олими даражасига кўтарилди. Ўнлаб китоблар ёзди, фан доктори деган унвон олди, профессор бўлди. Биз Умаралини кўнглимизга яқин олганимиз учун, уни бирда ука, бирда дўст деб юрганимиз учун гоҳо ҳаддимиз сиғиб ҳазиллашиб ҳам кўямиз, аслида эса... Умарали Норматов ҳазилакам олим эмас. Бугунги ўзбек танқидчилигини Умарали Норматовсиз, унинг юзлаб танқидий мақолалари, ўнлаб танқидий китобларисиз тасаввур этиш қийин.

Албатта, дўстим Умарали келгуси асарларида танқид деган ҳазми оғир неъматнинг мисқолини янада камайтирса яна ҳам яхши бўларди, каминага ўхшаган қалампирга тоқати йўқ адиблар учун айнаи муддао бўларди. Умуман, барча танқидчи дўстларимиз меъёр масаласида Умарали Норматовдан ибрат олишса ёмон бўлмасди.

Дўстим, Умарали! Ҳорманг, доим бор бўлинг. Сиз беқалампир, хушбўй-хуштаъм асарларни кўпроқ ёзаверинг, биз уларни ўқиб хурсанд бўлиб юраверайлик! Омон бўлинг, дўстим!

1981

*Худойберди ТЎХТАБОЕВ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси*

ЖЎШАВЕР, ДЎСТИМ!

Ушбу қайдимга сарлавҳа қўйишга, рости, хийла қийналдим. Умаралининг адабиёт деб аталадиган бу поёнсиз дунёда салкам 40 йилдан буён гоҳо ўзида йўқ даражада қувониб, гоҳо йиғламоқдан бери бўлиб куйиниб шу олам ҳақи ва ҳақиқати учун тер тўкиб, тинимсиз курашиб келаётганига гувоҳ бўлганим учун унга, яъни шу қайдимга “Қўзи ўткир танқидчи”, “Истеъдод мураббийси”, “Бадий ҳақиқат жангчиси”, “Тезкор олим”, “Мазмунли кечаётган умр” сингари талай сарлавҳаларни ҳам фикримдан ўтказдим-у, лекин ҳаммасини жамлаганимда ҳам менинг тасаввуримдаги адабиётшунос олимни, лоақал унинг айрим моҳиятини ҳам ифодалай олмас экан.

Чиндан ҳам, бугунги нотекис чайқалиб турган адабиётшуносликни, талашув-тортишувлар билан кечаётган адабий танқидни, гоҳ шаклланиб, гоҳ босиб ўтган йўлидан кўнгли тўлмайдими ҳамма ишни яна қайтадан бошлаётган адабий мактабимизни профессор Умарали Норматовсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бундан бир неча йиллар муқаддам Умарали фан докторлигига диссертация ёқлаётганида иштирок этгандим, ўшанда оппонентлардан бири бўлмиш зукко ва фозил олимларимиздан Азизхон Қаюмов сўз олиб “Қўлимиздаги муҳр билан тасдиқланган ушбу рўйхатга қараганда даъвогар Умарали Норматовнинг шу кунгача 400дан ортиқ мақоласи, назарий, бадий тадқиқоти эълон қилинган. Холис айтганда, ушбу материаллар 4 фан олимнинг публикациясига етиб, яна ортиб қолиши ҳам мум-

кин. Ҳамон шундай экан, бу йигитга овоз бермаслик инсоф ва адолатдан ташқаридир” деган эди.

Ўша ҳаяжонли дақиқаларда залда ҳозир бўлган катта-кичик олимлару, ҳаваскорлар Умаралининг унумдорлигию тезкорлигига, адабиётда тўпланиб қолган муаммоларга чуқур назар ташлай олишигаю кенг таҳлил қилиш қобилиятига тан бериб, қарсак чалишган эди. Ўша қутлуғ дамлардан буён, менинг назаримда, Умаралининг нотекис бораётган адабиётимизга бўлган муносабати, ютуқларидан қувониши, камчиликларидан қайғуриб тажанг ҳолатга кириши ўн чандон ошгандек бўлди.

Танқидчиликни бадий адабиёт оламига беркинган гўзалликни ахтарувчи, кашф қилувчи, ҳаёт ҳақиқати билан бадий ҳақиқатни таққослаб берувчи ҳакам ҳам дейдилар. Ҳакамнинг бир кўлида ҳақиқат бошқа кўлида адолат тарозуси бўлиши керак экан. Талабчанлик билан меҳр-шафқат шу тарозулар палласига тош бўлар экан. Бири вазминроқ бошқаси енгилроқ бўлмаслиги шарт экан.

Умарали Норматов Саъдулла Кароматовнинг романи хусусида қаттиқ танқидий гаплар айтиб, эртасига муаллифнинг ҳузурига келиб кўнглини кўтариб янги-янги асарлар ёзишга рағбатлантирганига гувоҳ бўлганман. Ўктам Усмонов қиссасимуҳокамаси палласида ҳеч кимга ён бермайдиган нуқтадан қаттиқ туриб олиб, асарнинг бадий мукамал бўлиши учун курашиб, муаллиф билан жиддий тортишганини кўрганман. Шу асар ишланиб чоп этилганида кўнгилни тоғдек кўтарувчи тақризни ҳам энг аввал Умаралининг ўзи ёзган.

Умарали Норматовнинг феъл-атвори дунёқараши, руҳий дунёсини яқиндан кузатиш имкониятига эга бўлганман. Ғалати-ғалати одатлари бор унинг: олисдаги курорт,

дам олиш уйларига камдан кам боради – менинг йўқлигимда бирон асар пайдо бўлса, беҳабар қоламан деб кўрқади. Машина минмайди – пиёда юрсам адабиёт ҳақида кўпроқ хаёл суриш имкониятига эга бўламан деб ўйлайди. Тантаналар, баландпарвозликларни хушламайди: ҳаётимдаги энг катта тантана – адабиётда яхши асрнинг пайдо бўлиши деб билади. Жўнроқ асар пайдо бўлиб қолса, ҳафталаб уйқуси қочиб ух тортади. Уй-рўзғор, турмуш безакларига унча қизиқмайди – дилни яйратиб руҳни чароғон қиладиган қувончни катта адабиётдан қидиради. Оиласини кооператив адабиётчилар кичик уюшмаси деб атаса ҳам бўлади. Янги асар пайдо бўлса, хотини, ўғиллари, қизи – ҳаммалари тенг ўқишади муҳокамасига ҳам баробар иштирок этишади...

Умарали билан гарчи тенгқурман, ундан ўрганаман. Уни талабчан содиқ дўст деб биламан. Баҳслашганларимизда айтган фикрларига гарчи кўпинча амал қилмаган бўлсам-да, бир хиллари эсимда қолган: Қудуқдан ҳар куни сув тортиб турмасанг, сув қуриб, шўр бўлиб қолади. Ижодкор ҳам ҳар куни машқ қилмаса, ё қурийди, ё бемаза бўлиб қолади. Йиғлаб ёзсанг, йиғлатасан, кулиб ёзсанг, кулдирасан. Турмуш ҳақиқатини чала билсанг, тўла бадий ҳақиқатдан умидвор бўлма. Қалбдан айтилган сўзгина қалбга боради. Миллатга маъқул бўлмаган асар узоқ яшамайди....

Гапим чўзилди, дўстни мақтаганда киши кўпинча ўзини мақтаётгандек бўлади, деган гап бор. Лекин ундай бўлганда ҳам, бундай бўлганда ҳам, профессор Умарали Норматов бугунги адабий танқид, адабиётшунослик илмининг катта муаллимларидан, катта муддарисларидан бири эканлиги ҳақиқатдир.

Мудрай бошлаган шеърият катта ўзгаришга ҳомиладор бўлган наср оламига 80-йилларида шиддат билан гуриллаб кириб келган истеъдодларнинг туғилиши ва шаклланишида профессор дўстимизнинг меҳрибон мураббийлардан бўлганлиги ҳам ҳақиқатдир.

Григол Абашидзенинг „Ялдо кеча“ романида шундай бир лавҳа бор. Жалолиддин ғаддор мўғул қўшинлари билан сўнгги кучи қолгунча жанг қилади. Охири якка ўзи қолиб, садоқатли тулпорини тепаликдан сакратиб асов Аму тўлқинларидан эсон-омон ўтиб олади. Манзарани кузатиб турган Чингизга қамчи ўқталиб “Шошмай тургин ҳали онангни кўрсатиб кўяман” дейди. Ҳаяжонланиб кетган Чингиз ёнида хомуш турган ўғилларига қарата: “Ҳар бир отага охиригача жанг қиладиган ана шундай фарзанд керак!” – дея хитоб қилади. Айтмоқчиманки, ҳар бир адабиётга бадиий ҳақиқат ва бадиий гўзаллик учун охиригача жанг қиладиган профессор Умарали Норматовдек фарзандлар керак.

2001

Иброҳим ҒАФУРОВ,
Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби

МУҲАББАТЛИ ОДАМНИНГ ҲАЙРАТЛАРИ
УМАРАЛИ НОРМАТОВ: муаллим, олим, ижодкор

*Ҳар кимга улум бўлса восил
Гар дарди-ю ҳоли, йўқ не ҳосил?*

Одам боласи 70-75 йил бу дунёда юргандан кейин унинг ҳаёти бамисоли Севастополь жангининг панорама-сига туб-тус менгзаб қолар экан: қаёққа қараманг, жанглар, қаёққа қараманг, ҳужум, ҳимоя, муҳофаза, портлашлар, кўз-ни очирмайдиган аччиқ тутунлар, ҳайқириқлар, наъралар, ғалаба суронлари, мағлубият аламлари, хиёнат қинғайишлари, матонат сипоришлари, мафкураларнинг чинқириши ва чиранишлари... одамзод яна ҳам йўқ бўлиб кетмайди бу қирғинлар, қувди-қувдилар ичида, қатли омлар ваҳшатида, тўфонлар, довулларнинг ўкиришларида...

1931 йилнинг илк баҳорида яна майса-қиёқлар илиётган ер бағридан ёруғликка, рўшноликка бўй чўзди. Фарғонанинг мажнунтоллари ипакдек ним куртак отди. Рапқоннинг минг йиллик ўриклари яна бужур бўлиб кетган таналари ичидан нафис қизариб бўртди, баҳорнинг илмилик қуёши тонг чоғлари булутларнинг карвонларини олтин шамширлари-ла тик ва адл кесиб ўтди, булутларнинг бағри тонг шуълалари билан ёришди.

1931 йилнинг эрта баҳорида Фарғонада бир китоб ўқийдиган бола дунёга келди. У жуда қийин баҳор эди. Ўзбек қишлоқларини зўрлаб ялпи жамоа хўжаликларига бирлаштирмоқчи бўлишарди. Одамлар мол-ҳолларини ке-

лажаги номаълум коллектив хўжаликка топширишни ис-
тамай бозорга олиб чиқишар, бозорда сотишга олиб чиқил-
ган моллар тиқилиб кетган, базўр ярим баҳосига сотиб
кетардилар. Коллективлаштиришнинг васваса, саросима-
лари авжигга минар, бунинг нималигини бирор кимса ту-
шунмас ёки ҳамма ўзича бир-бирининг оғзига қараб ту-
шунтирар: ҳамма бир кўрпада ётармиш... дерди. Бир кўр-
пада ётишнинг ваҳимаси ҳаммани кўрқув ва изтиробга со-
ларди. Фарғонада миллий қаршилик ҳаракатлари ҳам ҳали
тугаган эмас, қадим ўзбек қишлоқлари тарихнинг қонли
ўйинларига майдон бўлиб қолган эди. Доҳий Сталин мах-
фий буйруқ устига буйруқ чиқариб, Марказий Осиёнинг
патриархал маконларида синфий курашга зўр берар, унинг
назаридида қанча қон тўкилса, шунча яхши эди.

Коллективлаштириш барорбаридида 1931 йилнинг бош-
ларидан, ҳатто ўттизинчи йиллардан “қулоқ”, сургун, кўч-
кўч деган балои азимлар ижтимоий катаклизмлар, халқ-
ларни таъқиб қилиш авж олди. Инсон қисматлари адоқсиз
фожиалар гирдобларида чирпирак бўлди. Оламни қаҳру
ғазаб, қон тўкиш, ҳайдаш, қувиш, маҳрум қилиш ёппасига
қамраб олди.

Шундай ва шунга ўхшаш воқеалар номи аллақандай
сирли жаранглайдиган ва худди Зардўшт замонларидан
қолган сўздай туюладиган Рапқонни ҳам четлаб ўтгани
йўқ. Ўша йили болалар коллективлаштириш фарёдлари,
васвасалари ичида коллективлаштириш дудларига фарқ бў-
либ туғилдилар.

Умарали Норматов 1931 йилнинг эрта баҳоридида
Рапқонда дунёга кўз очди. Мисли кўрилмаган ижтимоий
янгиликлар ичида йўргакка йўргакланди.

Турдиали бобо, Нормат қориларнинг хонадони нисбатан ўзига тўқ, қадим-қадимлардан зиёга чулғанган, маърифатли удумларни қаттиқ тутадиган хонадонлардан эди. Бу хонадонда аёллар ҳам саводхон, бунда доим оила давраси, қишлоқдошлар ҳам йиғилишиб келиб яссавийхонлик, машрабхонлик, фузулийхонлик, дostonхонлик, қиссахонликлар бўлиб ўтарди. Тажвид билан Қуръон, диний китоблар, ҳадислар, авлиё-анбиёларнинг саргузаштлари ўқилар, ўргатилар, одамлар йиғлашиб, мунгашиб, наъра тортишиб тинглашарди. Нормат қорининг уйи маърифат нурлари билан ёришган, бу уйда “Туркистон вилоятининг газети”, “Турон”, “Янги Фарғона” газеталари ўқилар, бинобарин, оила бошлиқлари Нормат қори, Сорабиби дунёдан анчагина хабардор, маърифат, ахлоқ, маънавият, гўзал ҳикматли сўзнинг, яхши инсоний муносабатларнинг қадрига етadиган, уларга амал қиладиган замонавий кишилар, ўз муҳитининг зиёлилари эдилар.

Умарали Норматовнинг илк болалиги эртақлар ичида кечди. У онаси оғзидан “Уч оғайни ботирлар”, “Ёрилтош”ларни эшитди. Уларни қулоғига маҳкам қуйиб, ёдлаб айтиб юрди. У ўз тенгқурлари орасида ҳикоя қилишга уста бола бўлиб танилди. Онаси Сорахон ҳазин ун солиб ўқийдиган Машраб, Фузулий, Сўфи Оллоҳёр ғазаллари унинг маъсум ва мурғак қалбини шамдек эритди. Шамдек ёритди. Умарали бу ғазал байтларини онасининг ипакдек овозига мафтун бўлиб тинглар, селга ғарқ бўлар, баъзан чидолмай инграб юборар, йиғларди. У онасининг беҳад гўзал чиройидан маст бўлиб йиғлаяптими ёки ғазалларнинг мунгли, сирли оҳанглари шундайми, ўзи ҳам билмасди. Сорахон ўғлининг кўзларидан шашқатор ёшлар оқаётганини кўриб, ўқишдан тўхтар, унга ўзининг ҳам ёш ҳалқоб бўлган маъюс

кўзларини тикиб шундай қарар эдики, Умарали бу нигоҳ шуъласида бутун дунёни унутар ва ҳушидан айрилаёзарди. Сорахон шунда ўғилининг жингалак сочлари патила бўлиб турган бошини тиззасига олиб, унинг гул япроғидек пешонасини майин-майин силарди.

Онаизор тиззасига бошини қўйиб лаззатли кўзёшларига ғарқ бўлиб, Машраб нолаларини тинглаган сабийнинг қалбида умр бўйи ўчмайдиган, йўқолмайдиган, ҳеч қандай шароитда адаштирамайдиган маъсумлик ва сирли муҳаббат уйғонди. Бу маъсумлик ошиқликка йўғрилиб, уни кейин умр бўйи асло тарк этмади. У ҳар қандай вазиятда маъсумлигини йўқотмади. Онанинг ушшоқ овози доимо қулоғида жаранглаб турди. Уни офатлар ва ғаразлардан ҳимоя қилди. Ҳали-ҳануз у машшоқларни эшитса, ўзини мусиқа садолари ичида йўқ бўлиб, дунёда фақат мусиқа қолаётгандай сезади. Бежиз эмас, бола шоирдай бўла бошлади. Ҳаммадан яшириб, Умар тахаллуси билан машрабона шеърлар машқ қилди. Болаликдаги шеър дафтарини кейин мактабда ҳам, Конибодомдаги педбилим юртида ҳам, Тошкентга келиб машҳур университетнинг қутлуғ даргоҳига қадам қўйганида ҳам ёнида олиб юрди. Назарида бу дафтар қатларига онаси Сорахоннинг кўз ёшлари томгандай ва бунини ўзи билан бирга умр бўйи олиб юриш керакдай туюларди. Болалик дафтарини бегона кўзлардан доимо асрарди. Назарида, энг масъуд шоирлик шу кўзёшларнинг изларида мужассамдай эди. Уни дунёнинг ҳеч қандай бойлигига, неъматига алмашиб бўлмасди. Умарали жуда эрта китоб ўқишга ишқибоз бўлди. Қўлига нима тушса, ўқиди. Онаси унинг саводини жуда эрта чиқарганди. Китоблар кўп эмас, лекин Нормат қори хонадонида улар етарлича топиладди. У ўз уйи токчаларидаги барча китобларни бирма-

бир ўқиб чиқди. Китобга ўчлик тобора кучайди. Билим юртида ҳам унинг ўқимаган китоби қолмади. Унда китоблар таъсирида эрудиция шаклланди. Эрудиция фикрни ҳар томонга ўстирди. Одам яхши-ёмонни, дунёнинг ишлари, одамларнинг муомала-муносабатлари, ахлоқ ва яшаш нормаларини баҳолашга, қиёслашга, ҳар нарсани фикрлаб ўлчашга ўргатди. Одам тор маънода – зарурат маъносида саводхон бўлиши мумкин, тор бир соҳани жуда чуқур эгаллаши мумкин. Лекин эрудиция бўлмаса, у оми бўлиб қолаверади, улкан илмий унвонлар қозониш мумкин, лекин эрудиция бўлмаса, бу улкан унвонлар соҳиби бошқа соҳаларда оми бўлиб қолаверади. Умарали буни ўша ўсмирлик чоғларида ҳам, кейин университетда таҳсил олганда, илм соҳаларига кириб борганда ҳам ҳаётда кўп кузатди. У бир куни анча кейинроқ Асқад Мухторнинг “Ойдин соната” шеърини ўқиди. Шеър эрудитдан Худо асарсин, деган кучли сатр билан яқунланарди. Ҳамма нарсани биладиган ва қойил қилиб таҳлил қиладиган эрудит гўзал мусиқани чуқур ҳис қилишга қодир эмас. Ҳолбуки, мирзачўллик қишлоқ йигити мусиқани сел бўлиб тинглайди, қалбига жой қилади. Шоирга ҳамма нарсани биладиган ва таҳлил қиладиган эрудитдан кўра мана шу соддагина мирзачўллик йигит маъқулроқ. Шунинг учун шеърни эрудитдан Худо асарин деб тугатади. Умарали ўйланиб қоли. Наҳот эрудиция шунчалар ёмон нарса бўлса? Наҳот кенг, ҳар томонлама илм, билим орттириш, нарса-ҳодисаларнинг мағзини чақиш қораланишга лойиқ бўлса? Ахир эрудицияни қоралаб, омиликни ёқлаш қаерга олиб боради? У шоир билан ўз кўнглида баҳс қилди. Лекин кейин бу шеър ҳақида ёзганда, у шоир нуқтаи назарига эргашди, уни танқид қилишга ёки ўз мулоҳазасини очиқ айтишга ботинмади. Уни, кўпинча,

шоирлар, ёзувчилар – катта талант эгаларининг салобати босарди. Улар яратган асарлар салмоғи елкасидан вазмин босиб туради. Эркин ўз фикрини айтишга йўл қўймайди. Эркин ўз фикрини айтишдан андиша қилади. Шунинг учун кўпроқ ҳайратлари – таассуротларини баён қилиб ўтиш, асарни қўллаш, маъқуллаш, адибга далда бериш самаралироқдек туюлади.

Умарали Норматов университет даргоҳида ўзбек миллий адабиётида яратилган барча асарларни битта қўймай ўқиб чиқди. Унинг атрофида ўқиш-ёзишга қизиқадиган омил тенгқурлари кўп эди. Айримларини китоб жинниси дейишар эди. Лекин уларнинг ичида китоб ўқишда Умаралига ҳеч ким ета олмасди. На Саттор Ҳайдаров, на Шерали Турдиев, на Лазиз Қаюмов...

Умарали болаликдан муаллим бўлишни орзу қиларди. У эрудицияси кучли муаллим бўлди. Эрудиция ва муаллимлик, ўқилган китобларнинг муҳокамалари уни танқидчиликка етаклади. Танқидчи – алоҳида иқтидор соҳиби. Танқидчи – ижодкор. Ёзувчи ҳаёт орқали китобга боради. Танқидчи китоб орқали ҳаётга киради. У китобларни очади. Доим шу маънода кашфиётга мойил. Муаллимга эрудиция сув ва ҳаводек зарур. Лекин танқидчини эрудициясиз мутлақо тасаввур қилиб бўлмайди. Эрудиция етилгандагина танқидчи етилади.

Кўп йиллар ўтиб Умарали Сент-Экзюперининг оламга донг таратган “Кичкина шаҳзода”сини ўқиди. Лол бўлди. Худди ўзини шу китобнинг ойнасида кўрганек сизди. У мудом Кичкина шаҳзодадай ҳис қилганларини англади. Китобга машҳур Европа рассомининг Кичкина шаҳзоданинг чизган суратлари илова қилинган эди. У суратларда ўз болалигини кўрди. У болалигида ростанам баайни Кичкина

шаҳзоданинг ўзгинаси эди, унинг йирик-йирик бўталоқ-ники каби кўзлари атрофга шундай ҳайрат тўла боқар ва ҳар қадамда алланималарни кашф этарди.

Рапқондан илгари ҳеч танқидчи чиқмаган эди. Рапқондан илгари болалар ёзувчиси ҳам чиқмаган эди. Рапқондеса, Муқимийнинг машҳур “Саёҳатнома”сидаги машҳур сатрлар ёдга тушарди, холос. Янги замон экан, Рапқондан энди Жанни Родарига ўхшаган, баъзи жиҳатларда балки ундан ўтиб кетган Худойберди Тўхтабоев чиқди. Рапқондан янги замонда кўп ўқиган муаллим, ижодкор олим ва танқидчи Умарали Норматов адабиёт майдонига кириб келди ва бу майдонда мустаҳкам ўрин ишғол қилди. Рапқонда Нормат қори хонадонида таниқли кишилар меҳмон бўлишарди. Абдулла Қаҳҳор бу хонадонга бегона эмасди. Бу хонадондан узоқ эмас – 60-70 чақирим нарида Сулаймон базознинг ўғли миллатпаноҳ Абдулҳамид Чўлпон ва яна шу атрофларда нозик ва нафис сўз соҳибаси Саида Зуннунова дунёга келган эдилар. Муҳит инсонни, ижодкорни етиштиради. Бекорга шоир, бекорга танқидчи бўлмайдилар. Ҳеч нарса тасодиф эмас ва ҳамма нарса тасодиф. Дунё доим тазод ичида: унинг бино бўлиши шундай. Умаралининг маъсумлиги ва ошиқона ҳиссиётларга берилувчанлиги узоқдан ҳам бемалол кўзга ташланиб туради. У болаликданок қалбини тўлдирган ҳиссиётларини ҳеч ерга сиғдира олмасди. Ҳамиша ошиқона туйғуларини изҳор этишга енгиб бўлмас эҳтиёж сезарди. Бунинг учун, аввало, фақат китоблар, энг садоқатли ва энг миннатдор сомеъ эдилар. Умарали юрагини тоширган муҳаббатини китобларга изҳор этди.

У сирларни кашф этувчи ўз ёрилтошини топди. Ҳар ўқиган китоби Умарали учун бир мисоли ёрилтош бўлди.

Ҳар бир китобни ўзининг олам сирларига ошно этувчи ёрилтоши деб қаради. Ҳар китоб, ҳар адиб, шоирга ёрилтош деб қараш кейинчалик тамомила етук ички эҳтиёж тусини олди. Ёрилтошларидан ардоқли саволлари, орзуларига жавоблар излади, кутди.

Танқид ва ижоднинг бахтли ёрилтоши уни донишманд, гўзал табиатли, гўзал салоҳиятли, эзгуликдан баҳрадор кишиларга дуч келтирди. Университетда ўқиркан, у Ғулом Каримов, Озод Шарафиддинов, Субутой Долимов, Иззат Султон, Матёқуб Қўшжонов, Лазиз Қаюмов, Аҳмад Алиев сингари таниқли олим, муаллим, маърифатчилар билан учрашди, уларнинг дарсларини тинглади, қимматли сабоқлар олди, ижодий-илмий тажрибаларини кунт билан ўрганди. Ўз навбатида, ҳамisha уларга садоқатли шогирд ҳурмат-эътиборини бажо келтирди. Устозлар қарзини ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда бўйнидан соқит қилмади. Яхши шогирд бўлмаган, яхши равнақ топмаслигини талабалик пайтидаёқ аниқ англаб етди. Умарали Норматов чин шогирдликда нашу намо топди.

Адабиётни, китобларни яхши кўрадиган кишини адабиёт шайдоси дейишади. Шу сўзнинг тўла маъносида бадий адабиётга, танқидчиликка, мунаққидликка Умарали Норматовчалик шайдо кимса бормикин? Шайдолик унга устози Озод Шарафиддиновдан юқдимикин, ўтдимикин, ўзлашдимикин? Булар бир нарсадаю, бироқ Озод Шарафиддиновнинг шайдолиги бошқачароқ, Умарали Норматовнинг шайдолиги бошқача. Озод Шарафиддинов ўз шайдолигида жиддийроқ, вазминроқ, ижтимоийроқ, сиёсийроқ, иродалироқ, матонатлироқ, кенг қамровлироқ, тегранроқ, тежамкорроқ... Умарали Норматовнинг шайдолиги – шоиронароқ, ошиқонароқ, тошқинроқ, экспрессивроқ ва

ҳаммадан ҳам... ўта маъсумроқ, болаларча ўз ёрилтошига ишонувчанроқ... Шайдоликнинг бундай белгиларини айта туриб адабий танқидчига зарур белги ва хусусиятлардан айримларини баён этаётганимни сезиб турибмиз. Сент-Бёв, Лессинг, Белинский, Добролюбов, Чернишевскийларни бир кўз ўнгимизга келтирайлик. Уларда танқидчи учун зарур хусусиятлар ўта даражада хос ва мужассам бўлганлигини кўрамиз. Танқидчи мана шу хусусиятлардан куч олиб таҳлил қилади, ички қонуниятларни очади, белгилайди, ижодкорликнинг сирлари ичига кириб боради, ўтган, бугунги, келажак йўлларига назар ташлайди. Танқидчи қонуншунос ва ҳукм ўқувчи кимса эмас. Асло. Улар аслан бадиий ижодкорликнинг қонуниятшунослари, ижодкор даражасидаги муҳаллилларидирлар. Муҳаллил сифатида улар адабиётшунос ҳамдирлар. Танқид ва адабиётшунослик бу – ўлмас қадрият. Улар бадиий адабиёт ва санъатнинг ижтимоий овози. Танқидчиликсиз адабиёт ва санъат ижтимоий (социал) овозга эга эмас.

Умарали Норматов 1952 йилдан танқид ичига кирди. Ўшандан буён ҳозиргача муболаға эмас, минглаб мақола-лар ёзди. XX аср ўзбек адабиётининг ўзи замондош барча адиблари, катта-кичик қаламкашлар билан танишди, яқиндан мулоқотлар олиб борди, суҳбатлар қилди. Адабиётда катта эътибор қозонди, танқидчи, адабиётшунос сифатида тан олинди.

Адабий принциплари бўлмаган танқидчини – танқидчи деб аташ қийин. Танқидчиликка даъвогар киши қанча кўп ёзмасин, шовқин солмасин, кўча чангитмасин, унинг оригинал адабий-бадиий принциплари бўлмаса, унинг ёзганлари таъсирсиз, қадрсиздир.

Умарали Норматов ҳақиқий танқидчилар каби доимо адабий жараёнлар ичида бўлган. Жараёнларда қонуниятлар мавжудлигига эътибор қаратган. У адабий-бадий анъаналарни чуқур таҳлил қилади. Анъаналарни бадий адабиётнинг новаторлик хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқликда текширади. Ёзувчиларнинг тасвир, қаҳрамон, характер яратиш маҳоратлари ичига кириб боради. Айниқса, пластик тасвирга алоҳида эътибор қаратди, пластик тасвирнинг намоён бўлиш ҳолларини кузатди.

Ҳақиқий танқидчи баҳсларда етишади, баҳслар ичида қайнайди, тобланади, ижодкор сифатида ўзига хослигини топади. Фикрларини тиниб, турғунликка гирифтор бўлишига йўл қўёлмайди.

Умарали Норматов баҳсларда моҳир. У доим адабий баҳслар ичида. Кейинги элик йил ичида Ўзбекистон адабий ҳаётида бўлиб ўтаётган барча баҳслар, мунозараларнинг иштирокчиси. У эътиборли мулоҳазалари билан бу баҳсларни бойитади, тўлдиради, уларга жозиба бағишлайди. Баҳслар орқали адабий жараёнларни жонлантиришга, уларни маҳсулдор қилишга буюк ҳиссасини қўшади. Унинг нуқтаи назари бундай баҳсларнинг, кўпинча, марказида туради.

Умарали Норматов салмоқли асарлар ёзган барча ижодкорлар билан адабиётнинг қайноқ, жўшқин, долзарб масалалари устида суҳбатлар қилди. Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулом, Назир Сафаров, Раҳмат Файзий, Эркин Воҳидов, Пиримқул Қодиров, Худойберди Тўхтабоев, Ўткир Ҳошимов ва бошқа қатор-қатор ижодкорлар билан суҳбатларида адабий жараён, адабиёт спецификаси, адабларнинг ўзига хос хусусиятлари, асарнинг дунёга келиш сир-синоатлари, яратувчиликнинг

жозибали қирраларини очиб кўрсатади. Суҳбатларни адабий жараёнларнинг жонли ҳалқаларига айлантиради. Умарали Норматовнинг адабий суҳбатларида давр адабий-бадий тафаккурининг такрорланмас белгилари акс этади. Бу суҳбатлар давр адабий ҳаёти, адиблар таржимаи ҳоли, улар қаршларининг такрорланмас қимматли ҳужжатларидир. Ўзбек адабиётимизда кейинги эллик йил ичида ҳеч ким бунчалик кўп ва хўб суҳбат яратмаган. Уларда адибларнинг ўзига хос қарашларигина эмас, танқидчи Умарали Норматовнинг принциплари, ахлоқи, ижодкор сифатидаги қизиқишлари акс этади. Айниқса, талант тарбияси бора-сидаги масъулликни бўйнига олиши ва ҳис қилиши кўзга ташланиб туради. Бу суҳбатларда қанчадан-қанча қимматли гувоҳликлар сочилган. Ҳассос шоир ва носир Шухратнинг, айтайлик, уруш ҳандақларида Ремаркнинг “Ғарбий фронтда ўзгариш йўқ” романини ўқиб кайфияти тушиб кетгани, сўнг унга Тургеневни ўқишни тавсия қилишгани, Тургенев асарлари унинг ижодий булоқларини очишга ёрдам берганлиги ҳақидаги қимматли эътирофларини Норматовнинг суҳбатида ўқимасак, яна қаердан билардик. Ёки бу суҳбатлар бўлмаса, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Ҳамид Ғулом романларининг ички сирларидан бошқа қаерда огоҳ бўлардик? Бу суҳбатларда ёзувчи ва танқидчининг фикрлаш чоғида гурсиллаб уриб турган юрак зарбларини аниқ-аён сезиб турасиз. Бунда адабиёт ва унинг ранг-баранг муаммоларини жон-жони, қон-қонига сингдирган, уларнинг ҳаётининг туб мағзига, ҳаёт-мамотига айлантирган бир маърифатли инсонга дуч келамиз. Бунда у адабиётнинг йирик, бамисоли, эрудит мутахассиси сифатида бор бўй-басти билан кўзга ташланади. Унинг сиймосида йирик мутахассис билан йирик тадқиқотчи, адабиётшунос

олим нур усти нур дегандай, Миллий университетнинг тажрибакор ўқитувчиси яхлит бир шахсни ташкил этади. Бунда унинг мутахассислиги танқидчилигини, танқидчилиги – адабиётшунослигини, адабиётшунослиги – донолигини тўлдириб, бойитиб туради. Мутахассислик инсонни жуда қимматли (ўзи ва ўзгалар – жамият учун) ижтимоий ҳодисага айлантиради. Мутахассис дегани алоҳида хос билимларни чуқур билувчи, соҳанинг хос хусусиятларини мидан сиригача эгаллаган, сир-асрорларидан тўла хабардор одам дегани. Хосият, хусусият, ихтисос, хослик каби тушунчалар ҳам мутахассиснинг белгиларидир. Мутахассис ижодкор бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Бунда шуниси равшанки, ихтисос ижодга кучли таъсир кўрсатади. Ижодкорликни салмоқли тарзда бойитади. Озод Шарафиддинов, Наим Каримов, Собир Мирвалиев, Умарали Норматов мутахассис сифатида ўз ижодларини ихтисос сирлари билан бойитиб мазмундор бир ҳодисага айлантира олганлар. Буни айниқса, Умарали Норматовнинг кўп заҳматлар чекиб, ҳақиқий энтузиаст сифатида тер тўкиб яратган дарсликлари, қўлланмалари, мажмуаларида қанчалар аҳамиятга эга бўлганини аниқ-аён кузатиш мумкин. Албатта, адабиёт жараёнларида қайнаган, миллий адабиётни ипидан-игнасигача билган ва тасавурида ҳамиша гавдалантирган ижодкор, адабиёт тарғиботчиси бўлган муаллифнинг ёзган дарсликлари ўз илғор новаторона жиҳатлари билан кескин ажралиб турса, не ажаб! Умарали Норматовнинг 5-, 9-, 11-синфлар учун яратган дарсликларига қўшган катта улушидан манфаатдор бўлиб таълим олган ўқувчилар ажабмаски, миллий ва жаҳон адабиётидан чуқур, кенг билимлар ва тасавурлар олади. Юрагимда бадий адабиётга муҳаббат чўғи ланғиллайди. Умарали Норматов жаҳон адабиёти

жараёнларидан ҳам атрофлича хабардор, уларни доим кузатиб боришга интилади, улар билан ижодининг мундарижасини бойитади, ўзбек адабиёти жаҳон адабиёти мезонлари билан ўлчаниши ва бўйлашувини истайди. У ҳозирги замон миллий адабиёт дарсликлари ва мажмуалари қандай бўлиши кераклиги устида ишлаганда, бунинг назарий-илмий асосларини, принципларини ишлаб чиққанда, албатта, жаҳон адабиёти тажрибаларини ҳисобга олади. Адабиёт дасрларининг янги авлоди, янги туркумларига йўл очади.

Умарали Норматов ҳаёт бўсағасига қадам қўйганда, ким бўлишим керак, деган жумбоққа жавоб излаганда, иккиланмай адабиёт муаллими бўлишга аҳд қилди. Китобларнинг сирли оламида яшашни кўнглига тугди. Орзуларини рўёбга чиқариш учун сабот билан интилди. Толе ёр бўлиб ҳар икки орзусига тўла эришди. Венерахон Исмоқова билан биргаликда мунаввар уфқларга интилган мусаффо оила қурди, солиҳ, олим фарзандларни вояга етказди. Бу мунаввар оила унинг ижодий интилишларини ҳамisha қўллаб-қувватлаб мададкор бўлди.

Умарали Норматовнинг рисолалари, бадиалари, суҳбатлари, тадқиқотларини ўқисангиз, “янги”, “янгилик”, “ҳайрат”, “сеҳр-синоат”, “сир” каби сўзларга дам-бадам дуч келасиз. Булар оддий бўлиб кўрингани билан аслида Умарали Норматов ижодининг очқичлари, калит сўзлар. Улар танқидчимиз учун жуда катта маънога эга. Умарали Норматовнинг танқидчиликдаги принципларидан бири янгилик излаш, янгилик олиб кириш, янгиликни қутлаш. У ижодининг бошланишиданоқ адабиёт ва ёзувчилар ижодида новаторликка алоҳида эътибор билан қарайди. Асарни, аввало, унинг қанчалар янгилиги, илғор изланишларга қанчалар жавоб беришига қараб баҳолайди. У доим асар ҳай-

ратлангирсин, дейди. Ҳайрат эса унинг назарида новаторликдан ҳосил бўлади. Асарнинг сеҳр-жодуси танқидчимиз эътиқодича, ёзувчининг қанчалар янгилик – янги образлар, янги қаҳрамонлар, янги бадиий тасвирлар, талқинлар ярата олгани билан ўлчанади. Умарали Норматов бир суҳбатида ўзига ўзи: “Ярим асрлик ижодий фаолиятимдан нима топдим?” деб савол беради ва бунга яна ўзи “Топганим ҳайрат бўлди”, – деб жавоб беради. Адабиёт тортиқ қилган ҳайратнинг унинг ҳаётида, эстетик дунёсида тутган ўрни шунчалар катта. Ростдан ҳам Умарали Норматов ижодкор сифатида бошдан-оёқ ана шу ҳайрат ичидадир. У Худо берган танқидчи бўлмасайди, бутун умри, аъмолини адабиёт билан боғламасайди, асло шундай демасди. Демак, бу ҳаётий ва ижодий принципларнинг маълум бир хулосаси. Аммо ҳайрат бор – ҳайратдан фарқланади. Танқидчи назарда тутган ҳайратнинг оддий экзалтациядан фарқи бор. Бу ҳайрат донишмандликдан, билимдонликдан, эрудициядан, шоирона ҳис қила билиш ва беҳато амал қиладиган дид-фаросатдан туғилади ва танқидчини танқидчи даражасига кўтаради.

Умарали Норматовнинг асарларида биз новаторлик орзуси ва талаби уларни ич-ичидан ёритиб турганлигини кўрамиз. Булар кейинги ўн йилликнинг маҳсуллари. Танқидчи адиблардан, замондошлардан янгиланишни талаб қилса-ю, ўзи янгиланмаса, бу унинг асарларининг таъсирини йўқотади. Талаблари сохта, масъулиятдан ҳоли талаблар деб қабул қилинади. Умарали Норматов замон билан баробар қадам ташлайдиган инсон сифатида доим ўзи ҳам ижодий янгиланиб борди. Эркинлик унинг ижодига, қарашларига том маънода янги тўлқинлар олиб кирди. Ницшедан келаётган, Ницшеннинг улуғ кашфи бўлган даврлар-

нинг мафкуралари, таълимотларига шунча ўзгаришларни кўрсатган, оламшумул ўзгаришларга турмуш ёзувнинг тарихиятларни қайта баҳолаш” деган ўта муҳим тўғриликлар Европадаги барча ўзгаришларга доя бўлди. Умарали Норमतов қайта баҳолаш ХХ асрдаги барча глобал ўзгаришларнинг ортидан етаклаб борди.

Бизнинг эркинлик давримиз ҳам, ҳаётимиз ҳам тарихиятларни қайта баҳолаш” мазмунига тўла жазо берди. Умарали Норमतовнинг ўн-ўн беш йил ичидати ижоди ва қайта баҳолаш шиори остида ўтаётгани сир эмас. Умарали Норमतов эркинлик ва демократия ҳавосида ўзини янги бир изга солди. Мана, унинг қизиқишларини ифода қиладиган мавзуларга эътибор қилинг: “Назария ва янги эстетика” жараён”, “Романнинг янги умри”, “Дунёни янгича ёзув” “Шахс ҳақида баҳс” ва ҳ.к.

Умарали Норमतов ХХ аср мумтоз адабиётимиз ва унинг намояндалари ижодига бўлган қарашларини янгиликлар ў мумтоз адабиётимизни – Ҳамза, Фитрат, Чўлпон, Ҳасанов, Гафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор каби адибларимизни қайтадан ўқиди. Уларга янгича нигоҳ ташлади. Эркинликнинг унинг қарашлари, ўлчовлари уфқлари, мезонларини кенгайтди ва жозибалироқ, ишонарлироқ қилди. Қайта баҳолаш жараёнида кўп нарсаларни ва, хусусан, модернизм деб аталиб келаётган авангард адабиётни, унинг айрим оқимларини ўзи учун кашф қилди. Унинг кейинги йилларда чиққан “Қодирий боғи”, “Умидбахш тамойиллар”, “Қаҳҳорни англаш машаққати” ана шундай қадриятларни қайта баҳолашнинг салмоқли самараларидир. Ўқувчи бу жилдда ҳам адабиёт ва ҳаёт ҳодисаларини танқидчиликнинг қайта баҳолашига ҳар дамда дуч келади. Бунда танқидчининг ишонтириш санъати янги юқори босқичга чиқди.

нини кузатамиз. Алишер Навоий “Лайли ва Мажнун”нинг охирги бобида дostonнинг турк элининг шуҳрати жаҳонга тарқалишини мақсад қилиб ёзганлигини айтади ва дейди:

*...Нечунки букун жаҳонда атрок
Кўндур хуштаъбу софу идрок.
Гар модда камроқ эса не ғам,
Чун завқдир асл – ул эмас кам.*

Навоий модда камроқ деганда чамаси дoston зиммасига кирган воқеалар силсиласини назарда тутса керак. Бу камтарлик, албатта. Лекин у асл завқни чин бадийликнинг мезонларидан бири сифатида қараяпти. Умарали Норматов асарларидан янгилик, новаторлик, модерн тасвирларни қидирганда улар замиридаги асл завқни қидиради. Асл завқ унинг ҳайратларининг моддасидир. Танқидчининг таланти янгиланишга мойил эканлигига ўқувчилар тан бердилар. Шу билан бирга Умарали Норматов ўз янгиланишларида талантлар тарбиясига, адабий жонли муҳит яратишга алоҳида эътибор бера бошлади. У ниҳоятда кўп ва хўб шогирдлар етиштирди. Йилт этган истеъдод нишонасини кўллади. Уларни ўзи учун тортиқ деб қаради. Ёш истеъдодли адабиётчиларни ўз таъсир доирасига, суҳбатлари, мулоқотлари давраларига тортди. Раҳмон Қўчқор, Дилмурод Қуроноф, Раҳимжон Раҳмат, Улуғбек Ҳамдам, Эргаш Очил, Шерали Сокин, Жаббор Эшонқул, Қозоқбой Йўлдошев унинг тарбия мактабини кўришган. Улар изланаётган, дунё эстетик тафаккури даражасида фикрлашга, ёзишга интилаётган тафаккури кенг ва эркин янги авлод вакиллари. Умарали Норматов мана шу янгича қарашли ёшлар билан реализмнинг янгиланиши, универсаллашуви, авангард (модернизм) адабиёти таъсир ва ёндашув усул-

ларининг миллий адабий жарабига ухшаш, бу адабийётнинг вазифаларига тамомилан янгиликларни шакллана бошланиши каби ҳодисалар руҳани раҳиманал савияда қизғин мулоқот, суҳбатлар ўзидан ўзидан. Норматов бу суҳбатларда талангли сўзларни қўлдан қарашларини, қизиқишлари доираларини аниқлаш билан бирда ўзи ҳам модернизм устида фикрлар билан модернизм тамойилларининг миллий адабийётимизга қўшилшини ёқлади ва изланишларни жўшқин қилди. Шу муносабат билан бундан ўттиз йил илгари бундан бир характерли гапни эслаб ўтиш ўринли. Норматов 1975 йили Асқад Мухтор билан суҳбатларнинг эътиборини “XX аср услуби”, “янгича услуб” “XXI асри услуби” борасида Ғарбда бўлаётган гапларга келиб “Модернистлар, авангардистлар” деб ном олган суҳбат олимлари, – деб айтади Умарали Норматов, – ўз авваллари “санъатнинг сўнгги кашфиёти”, “новаторликнинг асоси” деб атаётган бўлсалар-да, улар адабиёт раҳбарлари таъддий тафаккур ривожига бирон жиддий янгилик қўшаганлари йўқ. Чунки уларнинг асарлари қаҳрамонликдан қаҳрамонликдан тамомида ҳоли; бу хил адиллар адабиёт ва санъатнинг бош вазифаси – инсонни улутларни эълан қилуниб кўйганлар, улар инсон имкониятларига келиб телишонч туйғусидан маҳрумдирлар” (“Гўзаллик ўзидан ўзидан шув”, Т., 1976, 31-бет). Бу сўзларни шарҳимизга келиб аввал Умарали Норматов суҳбатларининг бирда ўзидан ўтган ижодий йўлига ўта танқидий назар қилиш билан чақалоқни ҳам улоқтириб юборганини ҳам айтаётган бўлади. У суҳбатда айтади: “Ўзимча ҳомий қилиш билан уларнинг (ўз асарларини демократ) демократ қўриқлари билан ми бугун аҳамиятини йўқотди... Бугун уларни ҳомий қилиш

ҳатто ўзимга ҳам кераги йўқ”, – деб ўтмиш олдида хокисорлик қилади. Аммо, албатта, ўз даврида ёзилган асарларга адабий ҳодисалар ва даврнинг ҳужжати деб қараш тўғрироқ бўлади. Шу маънода Умарали Норматов юқорида келтирилган парчадан ҳам воз кечмаслигини истардим. Йигирма беш йил илгари ҳукмрон мафкура шароитида айтилган сўзлар қанчалар ҳавойи ва кеккаймачоқликдек кўринмасин, уларнинг ҳозирги қарашларга чоғиштириб кўрилса, адабиётимизда қанчалар ўзгаришлар бўлгани, қайта баҳолаш не миқдорга етгани ойдинлашади. Орадан йигирма беш йил ўтиб, Умарали Норматов ёзади: “Воқеликнинг ўзида абсурд учун замин бор экан, воқеликни абсурддан иборат деб билувчилар, қолаверса, абсурд талқинига мойил китобхонлар мавжуд экан, бундай адабиёт яратилаверади. Абсурд асарларни хушламаслик, уларнинг муаллифлари билан баҳс-мунозара қилиш мумкин, аммо бир вақтлар бўлганидек, абсурд асарларга менсимай қараш, бундан ҳам ёмони, уни таъқиб ёки ман этишга уриши қип-қизил жаҳолатнинг ўзгинасидир” (“Умидбахш тамойиллар”, Т., 2000, 10-б.). Танқидчи ниҳоят адабий жараёнларнинг характерли ҳодисаларини баҳолаш ва муносабат мезонларини аниқлашда тўғри, холис, демократик йўлни топади ва уни маҳкам ушлайди. Фақат бу ва бошқа ўринларда ва умуман, баҳсларда абсурд ва модерн тушунчалари ўрнида авангард (авангардизм) тушунчаси қўлланса, аниқроқ бўлади. Абсурд (абсурд-драма, экзистенциализм, сюрреализм, дадаизм, экспрессионизм, онг оқими, янги роман, фусункор роман, янги журнализм ва ҳ.о. яна ва ҳ.о.) авангардизм оқимлари ичида бир оқим, бир сўқмоқдир. Авангардизмнинг универсал адабий-техник усуллари дан биттасигина, холос. Умарали Норматов ҳақиқий

танқидчи эмасми, ўша 25 йил аввал айтган сўзида ҳам авангардизмнинг нозик бир хусусиятини тилга олиб ўтади: “уларнинг асарлари қаҳрамонлардан, қаҳрамонликдан ҳоли”. Бу жуда топиб айтилган фикр. Зеро, қаҳрамонлардан ва қаҳрамонликдан ҳолилик авангардизмнинг бош масаласи. Бу унинг энг чуқур фалсафаси. Авангард – ростида қаҳрамонлардан, қаҳрамонликлардан онгли юз ўттизган, улардан безган санъат. Машҳур Роберт Музил Беккерте ўзининг улкан романини “Хусусияти йўқ одам” деб атамаган. Авангард сохта қаҳрамонликлар ва қаҳрамонликларни инкор этди. Улар инсониятни фалокатга ҳалқитди. Буни англади. Биз ҳозирча Камюнинг “Бегона” ва “Эвфрат” ва Кафканинг “Жараён”, “Кўрғон”и ва бошқа бир-бирига яқин йўналишдаги асарларни ўқиб, уларни миллий адабиётимизга татбиқ этмоқчи, миллий адабиётдаги авангардизм элементлардан кенг хулосалар чиқармоқчи бўлаётимиз. Бу юзакичилик. Авангардизмнинг камида юз элтиз йилдан буюкдан-буюк тарихи ва тажрибалари мавжуд. Бу элтиз йил ичида Ғарб музыкаси, тасвирий санъати, киноси, поэзияси, прозаси, фалсафаси социологияси, амалий санъат турлари, меъморчилиги авангард йўлида қамраб олинган бўлмайдиган ранг-баранг тажрибалар билан бойиди. Бу ғариб, тор, бирёқлама мафкуранинг ёмон қурбони бўлган камида юз йил кечикиб авангардизм ва унинг айрим оқимлари ҳақида фикрлай, кўрқиб-кўрқиб таржималар келтириш бошладик. Ницше, Фрейд, Юнг ва улардан кейинги барча файласуфларнинг асарларини билмай, ўзлаштирмай турган авангардизм ҳақида тузук-қуруқ гап юритиш мумкинми? Мумкиндир балки. Лекин ҳозиргидек ўта юзаки натахаспўшланган гаплардангина иборат бўлиб қолмасмикан? Ёшлар жуда қизиқиб, уриниб-суриниб экспериментал

зия ва прозанинг техник элементларини кўллашга ури-нишмоқда. Ҳолбуки, ҳали Жойс, Пруст, Беккет, Ануй, Ионеско, Фолкнер, Кортасар, Маркес ва бошқа ҳали номи ҳам етиб келмаган йирик ижодкорлар, санъаткорлар тўғ-рисида бадиий, фалсафий тасаввуримиз йўқ. Гап янгила-ниш ҳақида кетяпти. Умарали Норматов юқоридаги фикр-ларини давом эттириб тўғри бир хулоса чиқаради: “Реа-лизм бошқа ижодий-фалсафий оқим ва йўналишларни, жумладан, абсурдга хос тасвир ва талқинни ҳам ўз бағрига жо эта олади”, – дейди (“Умидбахш тамойиллар”, ўша саҳи-фа). Бу ерда ҳам гап абсурд устидагина эмас. Гап тўла маъ-нодаги авангардизм устида кетяпти. Авангарднинг миллий адабиётимиздаги илк тажрибаларидан кескин ва катта хулосалар чиқаравермаслик, хулосалари билан китобхон-ларнинг таъбини қайтариб қўймаслик зарур, деб ҳисоб-лаймиз. Умарали Норматовнинг Жаббор Эшонқул билан суҳбатида авангардизм ҳодисаларига маҳаллий қолип ва андозалар билан ёндашмаслик тўғрисида нозик бир фикр ўтади. Биз авангардни илк ўрганиш ва илк амалиёт бос-қичидамиз. Бу соҳада кўп ўқиб, кўп таржималар қилиб, кўп ва хўб фикрлай борсак, янгиланишларимизда яхши нати-жаларга ҳам етиб борамиз. Лекин Умарали Норматов минг бора ҳақ. Янгиланишга бўлган интилишларни қутламоқ керак. Ҳар бир оқим, ҳар бир услубнинг сўз оламида ўз ўрни бор. Ким нимага қодир ва омил бўлса, шу йўлда ёзсин. Адабиёт эркин. Қайси йўлда ёзилмасин, фақат уятсизлик, ахлоқсизлик, зино савдоси ёмон. Мана бу нарсаларни қатъий тарзда қабул қилиб бўлмайди.

Умарали Норматов коллективлаштириш – ўз тузуми-нинг янгилиги – шиддат ва зўравонликлар билан кириб келаётганида туғилди. У туғилиб шундай ижтимоий янги-

ликлар тўлқинларига дуч келди. Унинг янгиликка ташналиги, ўчлиги, орзумандлигини олисроқдан бўлса ҳам, ўша туғилган йилларидаги шароит билан балки андак изоҳлаш ҳам ўринлидир. Танқидчимизнинг кейинги китоблари, рисоалари ва ҳам унинг янги фикр уфқларига чиққанлигини кўрсатмоқда. Айниқса, “Қодирий боғи” ва “Қаҳҳорни англаш машаққати” қодирийшунослик ва қаҳҳоршуносликда янги сўз туғилганлигини билдирмоқда. Бир пайтлар В.Вересаевнинг “Гоголь ҳаётда” ва Лия Розенбюлмнинг “Достоевскийнинг ижодий кундаликлари” тадқиқотларини ўқиб беҳад мутаассир бўлган эдим. Оташин тадқиқотчимизнинг “Қодирий боғи”, “Қаҳҳорни англаш...”ини ўқиб шунчалар суюндим. Юлдузга миниб олган Кичкина шаҳзода поёнсиз оламни кезаркан, унинг кашфиётлари ҳеч қачон тугамайди деб ўйладим ва яна адабиётнинг боқий қудратига тан бердим.

2005

Абдуғафур РАСУЛОВ,
филология фанлари доктори, профессор

“ҚОДИРИЙ БОҒИ” СИР-СИНОАТЛАРИ

1928 йилда М.Шевердиннинг “Ўткан кунлар” ҳақидаги тақризи босилди. Унда “Мафкуран Қодирий романи – илк ўзбек романи – бизники эмас” дея имонсизлик билан хулоса чиқарилди. Бу каттаю кичик шўрочилар, фирқа мафкурасига алоқадор кишилар қулоғига кўрғошиндай жойлашди. “Бизники эмас” деган комунистик ҳукм Қодирийнинг ўзга асарларига, унинг ўзига ҳам қўлланила бошланди. “Бизники эмас!” Бу коммунистик ҳукм XX аср ўзбек санъати ва адабиётининг шўрига айланди.

Йиллар ўтди, қиличдан қон томган неча-неча ҳукмдорлар йўқ бўлди. Аммо “бизники эмас” дейилган ҳукм-хулоса социализм фирқа фуқаролари, ҳукумат қонунлари таркибида яшаб қолаверди. Ўнлаб тадқиқотчилар Қодирий асарларини ҳолис ният билан таҳлил талқин қилишга киришдилар Лекин уларнинг деярли ҳаммалари қайсидир ўринда қандайдир йўллар билан “бизники эмас”га яқинроқ фикрни ўз хоҳиш истакларига зид ҳолда қистириб, сингдириб кетишга мажбур бўлдилар. Шўро мустабид тузуми тугади. Комфирқанинг адабиёт соҳасидаги сиёсати соцреализм методи ҳам барҳам топди.

XX аср бўсағасида санъаткор Абдулла Қодирийнинг иккинчи умри бошланяпти. Бу умр ҳайрли, файзли бўлишини орзу қиламиз. Йилнинг қандай келиши кўкламдан билинади деган гап бор. Санъаткор Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди ҳақида М.Кўшжоновнинг “Ўзбекнинг ўзлиги”, У. Норматовнинг “Қодирий боғи” асарлари яратилдики, улар-

ни янгича руҳдаги ҳолис нафис тадқиқотларини Ёзувчи боғидаги дейиш мумкин.

Умарали Норматов ўз тадқиқотини турмушнинг руҳи билан атади – “Қодирий боғи” (Тошкент. “Ёзувчи”, 1997).

Ростдан ҳам Абдулла Қодирий боғбон боласи эди, ўзи ҳам жаннатдай боғ яратди, аммо замона зайли билан яратган боққа бойўғли кўнди, дов-дарахтлар қурғани экинзор-у гулзорлар макруҳ ҳайвонлар томонидан поймол қилинди.

Ёзувчи боғидаги энг адл ям-яшил серҳосил дарахт Ёзувчи бадкирдор томонидан заққум дейилди, захарлашидан ўлат юқтирилишидан огоҳлантирилди. Шўро ҳукумати коммунистик мафкура бу хавfli дарахт боғдан халқни химоя қилишни ўз бўйнига олди. Турфа хил жарчилар А.Қодирий боғи гўзал нафис тароватли аммо огоҳ бўлинг, у захарланган хавfli, деб туришдан ўзларини тия олмадилар. Санъат асари бадий олам мангулик йўлидан собитқадамла илгарилаётган карвон мисоли, итлар хураверади, карвон ўтаверади. Шу қонуниятни аллақачон кашф этганлар. Фалсафа нафосатшуносликда онтология номли таълимот бор. У бадий асар тирик мавжудот сингари ўсиб-ўзгариб яшаб, курашиб бориш қобилиятига эга эканлигини илмий тасдиқлайди. Биз бадий асар санъаткор яратган бадий олам адабий баҳслар, илмий-назарий тортишувлар сабабчиси бўлганлигини кўрсатувчи кўплаб мисолларни кўрсата оламиз. Аммо, афсуски, ҳануз адабиётшунослик фанимизда адабий танқидий фаолиятимизда онтология деган атамани учратмаймиз. Шўро ҳукмронлиги даврида бизда Қодирийни бошқача талқин қилдилар, капиталистик дунёда бошқача шарҳладилар. Ҳозир янги ўзбек даври адабиётшунослиги ва танқидчилиги А.Қодирий оламига янги ракурс-

дан ёндашяптики, бу ҳам онтология таълимотининг кўри-нишидир.

Бадий оламни холис баҳолашнинг асосий шарти шуки, уни тўлиқ бир бутун ҳолда олмоқ лозим. Ўзбек шўро адабиётшунослигида А.Қодирий ижоди бўлиб-бўлиб ёзувчи романлари, ёзувчи қиссалари, ёзувчи публицистикаси, образлари, асарлари тили, ижодининг эволюцияси, Қодирий ижодий методи тарзида ўрганилди. У.Норматов Қодирийнинг илк асаридан сўнгги асаригача қамраб олган. А.Қодирий ижоди ҳақида ўзбек адабиётшунослари ўнлаб китоблар, юзлаб мақолалар ёзганлар. “Қодирий боғи”нинг муаллифи бу асарларни синчиклаб ўрганган, ўзига ёққан мақолалардаги фикрларни давом эттирган, айрим қарашларга салбий муносабатини билдирган У.Норматов ўрни ўрни билан А.Қодирий асарларини рус жаҳон адабиёти наъмуналари билан солиштиради. Аммо бу йўналишни у чуқурлаштирмайди. Фикримизча А.Қодирийни жаҳон адабиётига теран сингдириш учун қиёсий-типологик талқинни кучайтириш зарур. Жаҳон адабиёти билан чуқур таниша бошлашимиз билан адабиётшунослигимиздаги қиёсий-типологик функционал талқинлар жонлана боради У.Норматов асарларида А.Қодирий эстетикасига бағишланган махсус боб бор. Санъаткор ижодининг илдиз масаласини қўйа билиш – тадқиқотчи шижоатидир. Адиб эстетикаси реализм масаласидан ҳақиқатга садоқатдан, холис тасвирдан тарих ҳақиқатидан келтириб чиқарилади. Тадқиқотчи адиб эстетикасини унинг мақолаларидан, адабий баҳсларидан асарларидаги холис самимийликдан излайди. У ўз қарашларини исботлаш учун бир гуруҳ тадқиқотчилар билан баҳслашади, бир гуруҳ тадқиқотчилар ишларида олға сурилган фикрларга қўшилади. Хуллас, адиб эстети-

каси ҳақидаги боб роман ва қиссалар таҳлиliga бағишланган қисмлар сингари китобхонни бефарқ қолдирмайди. Лекин мен бир нарсага қаттиқ ишонаманки, А. Қодирий эстетикаси ҳақида ХХI асрда кўп ҳар хил назарий фалсафий теран мулоҳазалар айтилади. Адабий метод ҳақида адабиётшунослар кўп янгиликлар яратади. Соцреализм ҳақидаги назарий қарашлар қумга қурилган қасрдай қулади. Аммо реализм методи ҳаётни ҳаққоний акс эттириш ҳақидаги файласуфлар, нафосатшунослар, адабиётшунослар кўп нодир қарашларни илгари сурдилар. Реализм ҳақида бундан кейин ҳам кўп тадқиқотлар яратилади. Лекин метод ҳақидаги фикрларни ифодалаш тарзи шакли ўзгаради. Адабиётшунослик танқидчилик асарларида бадий талқин, илмий ёндашув йўллари кўпайди. Биз талқин таҳлил йўсинларини топганимиз, қўллаганимиз сайин реализм ҳақидаги қарашларимиз кенгайверади. Бадий асарнинг ғояси бошдаги қалпоқ бўйиндаги бўйинбоғ сингари кўзга ташланиб туриши мумкин эмас. У бадий образ топилма воситалар заминида акс этмоғи керак деймиз. Худди шунингдек, бадий асардаги реализмни кўр-кўрона излайверишимиз, ана – ҳақиқат, ана – холислик, деяверишимиз шарт эмас. Асарни муаммолар қўйиб, турли ракурслардан гўзал мантиқли таҳлил қилсак, реализм соф олтин булоқ сувидек юзага чиқаверади. Марксча-ленинча таълимот дунёқарашни талқин қилувчилар санъат назариясига салбий таъсир ўтказдилар. ХХ аср реализми, айниқса, соцреализм мафкура, сиёсат, ижтимоий буюртма ўлчови – газчўпига айланиб қолди. Адабиётшунос ёхуд танқидчи шу газчўпдан чапдастлик билан фойдаланувчи кимсага айланди. ХХ аср метод газчўпининг шакли ўзгарди, моҳият деярли ўзгармади. Булар соцреализмнинг газчўпи йўнилмаган ти-

конли ур тўқмоқ эди мисоли. Соцреализм методи газчўпнинг шакл-шамойилини ўзгартирди, моҳият аввалгисидан ҳам баттар бўлди. Соцреализм газчўпи санъаткор эркини йўққа чиқараёзди, санъаткорни комфирқа мафкурасининг дастёрига айлантирди. Бадиий асарнинг соцреализмга қай даражада тааллуқлилигини белгилаган мутахассис партиявийлик, социалистик мазмун, марксча дунёқараш масалаларигагина асосий диққатини йўналтирди.

Ўтган асрнинг 70-йилларида Абдулла Қодирий ижодини ўрганиш, асосан, унинг атрофида давом этди. Бир гуруҳ адабиётшунослар улуғ санъаткорнинг асарларини реализм (танқидий реализм) газчўпи билан ўлчаган бўлсалар, иккинчи гуруҳ олимлар соцреализм газчўпи А.Қодирий ижодини ўлчашда мос келишини исботлашга киришдилар. Афсуски, ҳамон адабиётчиларимиз, танқидчиларимиз кўлидан метод газчўпи тушгани йўқ. “Қодирий боғи”нинг муаллифи ҳам, асосан, реализм ва унинг хусусиятлари қай даражада акс этганига кўра Қодирий меросини баҳолайди, эстетик принципларини намоён этмоқчи бўлади. Мен бадиий ижодда метод масаласига зинҳор қарши эмасман. Лекин талқин, таҳлилда фақат (метод) дейишларига кўшилмайман. Ҳақиқий санъаткор асар ёзаётганида метод устида бош қотириб ўтирмайди. У қалбини, борлигини ифодалайди.

Абдулла Қодирий асарларини оҳанг, уйғунлик нуқтаи назаридан ёритиш, унда сўзларнинг сеҳрли, жозибали “ҳаёти, ҳаракати”ни кузатиш пайти яқинлашяпти. Ҳар қандай боғнинг таровати, хушбўй иси, мусаффо ҳавоси оқаётган сувининг шилдираши, қушларининг турфа хил сайраши, дов-дарахтларнинг ўзига хос файзи, гўзаллиги кишини ром этади. Бошқача айтганда, боғнинг тирик мавжудот сифа-

тида яшаётганлигини, бошқа боғлардан фарқланувчи бетакрор томонларини кўра олсаккина унинг боғлар ичра қадр-қимматини топган бўламиз. Шўро адабиётшунослари метод ҳақида ёзадиларми, характер ҳақида тадқиқот яратдиларми, масаланинг ижтимоий томонига урғуни кучайтирдилар. Ваҳоланки, бадий метод характер муаммолари, бетакрор ўзига хос инсон масаласини ёритишни тақозо қилади. Инсоннинг ўзлиги, бетакрор оламлиги теран талқин қилинса, соцреализм методи “ишлашдан тўхтарди”, унинг сунъийлиги билиниб қоларди. Ҳозир адабиётшунослар соцреализм ўрнига реализм терминини қўллаяптилар. Лекин реализм ижтимоийликни қандай эъозласа, бетакрор ўзига хос инсонни шунча юксак кўтаришига аҳамият бермаяпти. Фикримизча, “Ўткан кунлар”даги ижтимоий масалаларни характерларни талқин қилиш орқали ёритиш мумкин. Романдаги ижтимоий масалаларни ўз ҳолича характерлар талқинидан келиб чиқмасдан ўрганиш мумкин эмас.

Бадий асарлардаги характер, тип ҳақида гап бошлагандикми, яна бир масалага эътибор берайлик. Бадий асардаги ҳикоячи муаллифнинг ўзими? “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”да ҳикоячи-муаллиф образи бор. Лекин уни зинҳор ўз дунёси, санъаткорлик олами, шахсий дардармонлари бор Абдулла Қодирий билан алмаштириш керак эмас. Тўғри, романда Раъно портретини чизиш, яна баъзи масалаларда Абдулла Қодирий кўринади. Лекин романлардаги муаллиф-ҳикоячи билан Абдулла Қодирийни аралаштириш зинҳор мумкин эмас. Ҳар икки романда ёзувчининг дарду армонлари муносабатлари акс этган. Лекин уларни роман сатрлари орасидан сўзларга юклатилган маънолар қатламидан топиш мумкин. “Қодирий боғи”да муаллиф об-

рази билан асл А. Қодирий фарқ қилинмайди. Мана шу ҳол жуда кўп англашилмовчиликларни келтириб чиқарган. Муаллиф образи ва асл муаллиф бадиий талқин муаммоларидан биридир.

“Қодирий боғи” тадқиқотида, хусусан, “Адиб қисмати” бобида Абдулла Қодирийнинг ижтимоий-сиёсий позицияси тасвирларида изчил қатъий бир йўналиш сезилмайди. Маълумки, Абдулла Қодирий Октябрь тўнтариши рўй берганда 23 ёшдаги оқ-қорани обдон ажратиб олган, характери шаклланган, жадидчилик ҳаракатига онгли равишда қўшилган миллат равнақи йўлидаги тўсиқларга қарши курашишга тайёр иймон-эътиқоди мустаҳкам инсон эди. Қолаверса, Абдулла Қодирий жамики ақлли, хушли, фикрлайдиган туркистонликлар қатори комиссар-коммунистларнинг олиб бораётган ўйин сиёсатларини кўриб, билиб турди. Абдулла Қодирий босиқ, сабр-қаноатли, узоқни кўриб иш тутадиган инсон эди. Лўнда қилиб айтганда, Абдулла Қодирий ҳайрату ҳаяжонга берилиб кетаверадиган, бугун айтган гапию қилган ишидан эртага тониб кўя қоладиган бурдсиз одам эмас эди. Умарали Норматов Абдулла Қодирий мақолаларидан мисоллар келтириб, ёзувчининг Октябрь инқилобига садоқатини, большевикларга хайрихоҳлигини исботлайди. Бир мақоласида Абдулла Қодирий “Мени бойлар, эшонлар кўролмас эдилар, чунки мен уларни ишчи тилидан чиққан ва сирларини очувчи душманлари эдим...” (29-бет) деган экан.

“Қодирий боғи”да А.Қодирийнинг 1926 йилдаги қамоққа олинганидан кейинги суддаги сўзи келтирилади. Ёзувчининг суддаги нутқидаги гапларни мустаҳкам иймон-эътиқод, катта ақл-заковат, зўр мантиқ, таҳлилий-илмий мушоҳада, ўта ҳақгўйлик, мардона бир шижоат (38-бет)

дейишга мен кўшила олмайман. А.Қодирий ноҳақ қамалганлигини, янги тузум миллат ҳақиқатини оёқости қилаётганини кўра-била туриб, шу тузумга, унинг раҳбарларига, ғоявий устунларига ҳамду сано айтиши мантиқданми?! Абдулла Қодирий таржимаи ҳолида “Кейинги кунларда нодонлигим ўзимга қаттиқ ҳис этила бошлаб, бу ҳол билан узоққа кета олмаслигимни сездим ва 1924 йилда хизматимдан жавоб олиб Московга ўқишга кетдим, Мақсадим учтўрт йил илмий муассасаларда бўлинмак эди...” деб ёзади. Бу гапларни У.Норматов “ўзига нисбатан ниҳоятда талабчан, билимга, маърифатга чанқоқ одамнинг дил сўзлари, орзу ниятлари” (46-бет) деб талқин қилади. Ваҳоланки, 1923-24 йилларда ҳар ҳил баҳонаи сабаблар билан Мунавварқори қамоққа олинади. Чўлпон, Фитрат, Мағжон Жумабой ўз юртидан четга чиқарилади, Аҳмад Заки Валидий хорижга кетади. Бошқача айтганда, шўро ҳукумати коммунистик мафкура 1923-24 йилларда эски зиёлилар, миллат таянчларига қарши оғир кураш бошлаган эди.

Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Мунаввар қори, Мағжон Жумабой сингарилар 13-14 йил давомида 1937 йилда қамоққа олинганларига пичоқсиз сўйилдилар, маънавий-руҳий қийноққа гирифтор қилиндилар. Ваҳоланки, Шўро ҳукумати коммунистик мафкура ижодкорлари ғамхўрлик қилаётганини, уларни ҳамма рағбатлантираётганлигини пеш қилиб турди, жадид ёзувчиларини советни тан олдиришга уринди. Бошнинг ёриғи эса бўрк ичида қолаверди. Таъқиб қилинаётганлар оғизлари тўла қонни душманлари олдида тупурмадилар.

Сезиб турибман, Абдулла Қодирий ўз мақолаларида ёлғон гапларни ёзганми, унинг табиатига мунофиқлик ёт эди, деган таъна-дашномлар айтилади. Абдулла Қодирий

ўта покиза инсон ва санъаткор эди. Аммо замон, тузум унга вафо қилмади. Халқда муросаи мадора, замон сенга боқ-маса, сен замонга боқ, деган нақл бор. Абдулла Қодирий қалбини, покиза эътиқодини унинг асарлари тўқимасидан, хужайраларидан изламоқ жоиздир.

“Қодирий боғи”да “Ўткан кунлар” романи ва “Обид кетмон” қиссаси кенг, ишонарли талқин килинган. Айниқса, “Обид кетмон” муносабати билан М.Шолохов, А.Платонов асарларидаги масала-моҳиятнинг тилга олинishi ўринлидир.

1996

*Умрзоқ ЎЛЖАБОЕВ,
филология фанлари номзоди, доцент*

ТАЛАНТ ТАРБИЯСИ

“Адабий-бадий танқид ҳақида”ги тарихий Қарор (1972)да “танқидий материалларнинг жанр жиҳатидан ранг-баранг ва оммабоп бўлишига етарли эътибор” берилмаётганлиги танқидчилик соҳасидаги жиддий камчиликлар қаторида алоҳида таъкидлаб ўтилган эди. Шундан бери орадан ўн йилча вақт ўтди. Шу муддат ичида илгарига қараганда адабий танқидчиликка талаб ҳам, муносабат ҳам анчагина ўзгарди. Энг муҳими, мазкур соҳанинг ўзида, шу соҳа вакилларининг фаолиятида жиддий силжишлар, сезиларли сифат ўзгаришлари аниқ кўзга ташланди. Танқидчилар адабий ҳаёт оқимида актив муносабатда бўлишни ўз фаолиятларининг доимий меъёрига айлантиришга, адабий ҳаёт ҳодисалари ҳақида турлича шаклларда ёзишга, ўз асарларини, қарорда қайд этилгандек, том маънода оммабоп, ўқимишли бўлишига эришишга ҳаракат қилмоқдалар. Кейинги йилларда адабий танқидчиликда ёзувчига очик хат, адабий суҳбат, бир асар баҳси, ёзувчи ва танқидчи диалоги каби шаклларда тез-тез мурожат қилинаётганлиги бу жиҳатдан ғоят ҳарактерлидир. Айниқса, сўнгги шакл ҳозирги пайтда жуда оммалашиб боряпти. Матбуот саҳифаларида бундай изоҳ билан материаллар берилиб турибди. Ҳатто радио ва телевидениедаги адабий эшиттиришларда ҳам танқидчиликнинг бу шаклидан унумли фойдаланилмоқда. Шундай бўлаётгани бежиз эмас, албатта. Чунки адабиёт, бадий ижод мухлислари ҳамма вақт ёзувчи ва танқидчи мулоқотига, улар ўртасида бўладиган турли баҳс

ва суҳбатларга катта қизиқиш билан қарайдилар. Адабий асарлар таъсирида ўйланиб, хаёлларини безовта қилиб юрган кўпгина саволларга мана шундай ўзига хос учрашувлардан жавоб топгиси келади. Бинобарин, ҳар икки томон ҳам бу эътиборни суистеъмол қилмаслиги, унинг масъулиятини чуқур англаб етиши, танқидчи бирор муносабат билан ёзувчидан интервью олаётган мухбирдан фарқ қилиши, ёзувчи ҳам ўз навбатида суҳбатдоши ўртага ташлаётган тезисларнинг оддий маъқулловчисига айланиб қолмаслиги керак бўлади.

Шуни қониқиш билан қайд қиламанки, масаланинг бу жиҳатларини кўпгина ижодкорларимиз яхши тушинадилар. Унинг исботи сифатида хизмат қилиши мумкин бўлган асарлар ўзбек адабий танқидчилигида анчагина. Мана, кўлимизда танқидчиликнинг истеъдодли, жонкуяр вакиллари билан бири бўлган Умарали Норматовнинг “Талант тарбияси”¹ деб аталган навбатдаги китоби. Унга нашриёт томонидан берилган аннотациядаги қуйидаги жумла диққатни ўзига тортади: “Талант тарбияси” ҳозиргача бизда нашр этилган бадий маҳоратга оид китобларнинг ҳеч бирига ўхшамайди...” Шубҳасиз, бундай изоҳ синчков китобхоннинг эътиборидан четда қолмайди, унга қандай янгиликлар билан учрашишини ваъда қилгандек бўлади.

Китобни ўқир эканмиз, юқоридаги изоҳ бекорга берилмаганлигига, бу иш баъзан учраб турганидек, асарни дўконда чанг босиб ётмасин, деб қилинмаганлигига ишонч ҳосил қилиб борамиз. Унда адабий ҳаёт кун тартибида турган кўпгина долзарб масалалар, бадий ижод муаммолари тилга олинганлигининг гувоҳи бўламиз. Ахир қанча-

---

¹ Норматов У. Талант тарбияси. Т., 1980.

дан-қанча баҳсларга сабаб бўлган аруз, ижодкорнинг истеъдоди, ҳар ким ўзича талқин қиладиган санъаткор фаолиятининг чўққилари бўлмиш илҳом онлари, ёш истеъдодлар, ижод психологияси ҳақидаги гаплар кимни қизиқтирмайди дейсиз? Ҳозирги кунларда китобхонларнинг севимли асарлари бўлиб қолган, адабиётимиз хазинасидан муносиб ўрин олган “Уфқ”, “Меъмор”, “Мангулик” каби романлар, уларнинг ёзилиш тажрибалари ва тарихи тўғрисида билдириладиган фикр-мулоҳазаларга ким лоқайд қараши мумкин?! Бизда энг оммавий жанрлардан бири бўлган романчилик ёки бўлмаса, болалар ўртасида машҳур бўлган детектив ва саргузашт характеридаги асарларнинг ўзига хос табиати, поэтикаси хусусидаги баҳсларга кулоқ тутмайдиган одам борми?! У.Норматовнинг мазкур китобида тилга олинган масалалар фақат шулардангина иборат эмас.

Албатта, ҳамма вақт ҳам адабий танқидчи қаламига мансуб китобнинг қимматини унда саналган масалаларнинг миқдори белгилавермайди. Асосий гап ана шу масалаларнинг моҳиятини чуқур очиб бера олишда. Мамнуният билан қайд этиш керакки, “Талант тарбияси” китоби ўзгача қизиқиш, худди яхши бир бадий асар сингари завқ билан ўқилади. Бунинг сабаби, менимча, муаллифнинг адабиётимизнинг ҳозирги аҳволи, унинг келажакдаги равнақи ҳақида ўйлаб юрган дилидаги гапларни, фикрларни катта мезон билан ўлчаб, жуда қулай, оммабоп шаклда айта олганлигида, адабий танқидчилик арсеналидаги мавжуд имкониятлардан ижодий фойдалана билганлигида бўлса керак.

У.Норматов ижодидаги “Талант тарбияси” китоби тасодифан пайдо бўлиб қолгани йўқ, албатта. Бу асарни, эҳтимол, танқидчининг 10-15 йиллик ижодий изланишлари-

нинг самараси сифатида юзага келди дейилса, тўғрироқ бўлар. Бир вақтлар “Ўзбекистон маданияти” саҳифаларида унинг “Роман ҳақида диалог” номли мақоласининг чиқиши адабиёт шинавандалари, мутахассислар ўртасида бир қадар шов-шувга сабаб бўлган эди. Бир оз кейинроқ ёзилган “Роман ва замон”, “Роман ва замон” баҳсига қайтиб” каби мақолалари ўзининг шакли, баён усули, полемик характери билан кўпчилиكنинг эътиборини ўзига қаратди, адабий жамоатчиликка маъқул бўлди. “Бу асарларга ҳозирги тараққиётимиз чўққисидан назар солсак, балки ифода оҳангида баъзи бир камчиликлар, гоҳида муаллифни чеклаб турган, натижада фикр керакли кўламда айтилмаган жиҳатлар кўзга ташланиб қолар. Лекин бу танқидчилигимизда воқеа бўлган асарлар ҳисобланади”.

Танқидчи бу борадаги изланишларини тўхтатиб қўймади. Дастлаб икки адабиётчининг ўзаро баҳси каби соддароқ шаклда бошланган иш тобора конкретлаша бориб, ёзувчи ва танқидчи диалогни даражасига бориб кўтарилди. Ҳозирги кунда танқидчининг бисотида шу жанрнинг 15 тача намунаси мавжуд. Албатта, бу диалогларнинг ҳаммасида ҳам ҳозирги адабиётимизнинг энг долзарб, тил учида турган муаммолари ҳақида сўз юритилади. Демак, адабий танқидчилик тараққиётининг ҳозирги босқичида бу шакл омалшиб бораётган экан, ҳақиқат юзасидан айтиш керакки, бу борада таланти танқидчиларимизнинг хизмати алоҳидадир.

“Талант тарбияси” китобининг киши диққатини жалб этувчи энг муҳим фазилатларидан бири унинг бўлар-бўлмас илмий жимжимадорликдан ҳолилиги, кенг оммага мўлжалланган ҳолда икки ижодкорнинг оддий, жонли суҳбати шаклида ёзилганлигидир. Модомики жонли суҳбат экан,

китобда гоҳида унинг оҳанги ҳам ўзгариб туради, баъзан у жиддий баҳсга айланиб ҳам кетади, айрим масалалар юзасидан ҳар икки томон ўз қарашларини турли далиллар асосида қизғин исботлашга ҳаракат қилади. Шундай ўринларда, хатто, баҳслашаётган кишиларнинг характери, қиёфаси қандайдир даражада кўз олдимизда гавдалангандек бўлади. Баҳс давомида айтилган баъзи қочириқлар ҳам, таънага ўхшаш гаплар ҳам ҳеч қандай эриш туюлмайди, балки, аксинча, асарга янада табиийлик бағишлайди, қизиқарлироқ чиқишига сабаб бўлади. Китобхон бу мунозараларга хос бўлган хусусият қандайдир майда, бачкана манфаатлар эмас, балки катта адабиётимизнинг келажагини ўйлаш эканлигини ич-ичидан ҳис қилиб туради. Китобдаги “Талант тарбияси”, “Ижодкорнинг “дахлсиз дунёси”, “Роман табиати: талаб ва имкониятлари”, “Саргузашт ташвишлари” каби суҳбатлар бу жиҳатдан ажралиб туради.

Китобда ижодий жараённинг ташқи томондан кузатишган сифатлари эмас, балки сеҳргар оламига оид қатор муҳим масалалар асосий суҳбат мавзусига айланади. Танқидчи китобхонларни ижодни ички сирларидан воқиф қилишдек нозик ишни зиммасига олади. Уларни ёзувчиларнинг ижодий лабораторияси сари бошлаб, бу улкан масъулиятли меҳнатнинг ўзига хос бўлган ҳам гаштли, ҳам ўта серзаҳмат томонлари билан ошно қилади. Албатта, бу хилдаги гаплардан китобхон олдин бутунлай хабарсиз эди, демоқчи эмасмиз. Назарий китобларда ва тадқиқотчиларнинг турли ишларида бу ҳақда анча-мунча маълумотлар бор. Биз сўз юритаётган китобнинг ўқувчининг қизиқтирадиган жойи шундаки, ёзувчилар ўзларининг ижодий тажрибалари, асарлари ва қаҳрамонларининг яратилиш тарихи ҳақида, ижод жараёнининг ўзига хос, такрорланмас

хусусиятлари тўғрисида ўзлари сўзлаб берадилар. Табиийки, ёзувчиларни бундай “гапиртириш” ўз-ўзидан осонликча бўлмаган. Китобни ўқиётганда танқидчи бунинг учун озмунча меҳнат қилмаганлиги шундоққина кўриниб туради. Чунки одатда ҳамма вақт ҳам ижод кишилари ўз режалари, ўзларининг ёзувчилик меҳнати билан боғлиқ “сир”ларни гапиришни ёқтирмайдилар. У.Норматов ҳар ҳолда ана шундай ҳийлагина мушкул ишни уदдалашга муваффақ бўлди.

“Талант тарбияси” китобида яққол кўзга ташланиб турадиган яна бир жиҳатни таъкидлаш лозим. Ундаги ижодкорлар билан қилинган баҳс-суҳбатларни ўқир эканмиз, танқидчининг катта масштабда фикрлаши, адабий ҳодисаларни кузатиш майдони кенг қамровли эканлигини кўрамиз. У адабиётимиз тараққиётининг турли давр ва намояндаларига оид адабий фактларни чуқур билади, бадиий ижоднинг турли соҳа ва жанрлари ҳақида жуда эркин фикр юритади.

Муҳими шундаки, биз фикр юритаётган китобнинг муаллифи адабиётни кенг ҳолда тасаввур қила олишга қодир бўлган, бадиий ижоднинг ҳар бир соҳаси ҳақида ўз сўзини айта оладиган истеъдодга эга бўлган танқидчилар сирасига киради. “Талант тарбияси” китобидаги материаллар бу фикрларнинг энг яхши исботи бўлиши мумкин.

Биз юқорида У. Норматовнинг мазкур китобига хос бўлган бир неча асосий фазилатларни кўрсатишга ҳаракат қилдик. Лекин бу гапдан китобнинг ҳеч бир мулоҳазали ўрни йўқ экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Айтилиши лозим бўлган мулоҳазалардан бири шундан иборатки, нима сабабдандир танқидчининг эълон қилинган айрим жуда бақувват суҳбатлари китобга кирмай қолган. Айниқса, ёзувчи Ш. Холмирзаев билан қилинган “Услуб,

бадий шакл муаммолари” сарлавҳали суҳбат ундан ўрин олса ёмон бўлмасди...

Умуман олганда, таниқли танқидчимиз У.Норматовнинг “Талант тарбияси” китоби, дадил айтиш мумкинки, адабий ҳаётга ўзига хос бир янгилик бўлди. Бадий ижод ҳақидаги фанимиз оригинал бир асар ҳисобига бойиди. У ёзувчилар, адабиётшунос ва танқидчилар, кенг китобхоналар оммаси учун фойдали китоб бўлиб қолиши, шубҳасиз.

1981

Қозоқбой ЙЎЛДОШ,
педагогика фанлари доктори, профессор

ФИКР ВА ТУЙҒУ НАВҚИРОНЛИГИ

Минглаб адабиётчиларнинг устози, кўзчил олим, адабиётимизнинг чинакам жонкуяри, таниқли адабиётшунос, куйди-пишди инсон Умарали Норматов домла қутлуғ тўқсон ёшга кирди. Домланинг сохт-сумбати, кўриниши тўқсондан кўра кўпроқ етмиш яшар одамга менгзайди. Умарали ака вақтни нозик ҳис этадиган одам. У ўз фикру туйғуларини вақтнинг маромига мослай билади. Вақтдан ортда қолмаслик илмий тафаккурдан орқада қолмасликка сабаб бўлади. Домланинг бугун билан ёнма-ён юрадиган фикру туйғулари шу боис ёш. Вужуди фикру туйғулар ето-вида бўлган одам жисман қаримайди. Янги фикр вужудга тиним бермайди, доимо ҳаракатдаги жисм эса қариликка бўй бермайди. Тўқсонни тўлдирган домла фикран ҳам, жисман ҳам кўпгина етмишбойлардан ёшроқ кўринади.

Олдинлари фақат мақолаю китоблари орқали таниганим Умарали ака номзодлик диссертациямга оппонентлик қилган. Шу жараёнда мен домланинг қанчалик холис ва тоза одамлигига амин бўлганман. Кейинчалик ўрта мактаблар учун “Адабиёт” дастурини тузишда бирга хизмат қилдик. Бу кечимда олимнинг ўзгаларни эшитадиган, уларнинг ўринли фикри билан ҳисоблашадиган киши эканини кўрдим. Вақти келиб, анча йил бир кафедрада бирга ишладик ҳам. Бу даврда Умарали аканинг ўзига алоҳида эътибор талаб қилмайдиган, ҳатто бу хил эътибордан малолланадиган камтар одам эканини кўп бор кўрдим. Домла асло тўрға интилмади, лекин тўр доим унга мунтазир бўл-

ди. Йиғинлар тўрига интилмагани сари кўнгиллар тўридан жой ола билди. Бир мунча вақт фан олимпиадаларда катта нашдик ва бу жараёнда Умарали акани инсофли, холис, кўнгли ва кўли тоза одам сифатида кашф қилдим.

Маълумки, бадиий адабиёт – ҳайрат меваси. Шу сабаб адабиётшуносликни ҳайратшунослик дейиш мумкин. Чин филолог олим ана шу ҳайратнинг манбаси ва моҳиятини текшириш билан шуғулланади. Умарали Норматов домла доимо ҳайрат оғушида яшайди, ҳамيشа бадиий сўз таъсирида, ҳаяжон оғушида юради. Ўзига ёққан асарлар ҳақида фикр билдирганида: *“Ҳайратда қоларли даражада гўзал”*, – дейишни хуш кўради. Умарали ака бадиий асарни шунчаки ўқимайди, балки ҳайрат билан, муҳаббат билан идрок этади.

Домла бадиий адабиётни, кўркам сўзни астойдил севади, шу сабаб унга мўъжизага қарагандай қарайди. Ижодкорга ҳайрат билан аёвли ёндашади. Табиатидаги самимий ҳайрат туйғуси баъзан битикларга ортиқчароқ баҳо бериб юборишга сабаб бўлиши ҳам мумкин. Умарали Норматов асару адибга болта кўтармайди, уни ширинлик билан сийлашни хуш кўради. Айни вақтда талабчанликни ҳам кўлдан бермасликка интилади. Умарали ака урадиган эмас, балки суядиган ва суяйдиган танқидчилардан саналади. Олим адабиёт ҳақида, чинакам ҳайрат манбаи тўғрисида бемалол, хотиржам фикрлашни хуш кўрмайди. Шу сабаб баҳсга чорловчи йўсинда эҳтирос билан самимий ёзади. Таҳлил мобайнида туйғунинг жўшқинлиги туфайли баъзан асарга ошиқчароқ баҳо бериши ҳам ана шундан.

Умарали Норматов бир умр китоблар қуршовида. Янги чиққан асарларни қолдирмай ўқиб боришга интилади. Олим даврнинг нафасини нозик ҳис этгани учун ҳам ўзбек

адабиётида модерн йўналишнинг намоён бўлиш йўсини ёки абсурд адабиётга хос хусусиятлар тўғрисида ўз фикрини айта олади. Ҳолбуки, у кишининг тенгдошлари адабиётимизда шундай ҳодисалар бўлиши мумкинлигини тасаввур ҳам қилишолмайди.

Олимнинг умумий ўрта таълим мактабларида адабиёт ўқитиш, олий филологик таълим муаммолари юзасидан билдирган фикрлари соғломлиги ва даврга мувофиқлиги билан эътиборни тортади. Айрим олимлар кексайгач, ёшликда орттирган фикрий заҳираларини сарфлаш билан кифояланмоқчи бўлишади. Умарали домла эса илмда бир нафаслик тўхташ етиб бўлмайдиган даражада ортда қолиш эканини жуда яхши билади. Шу боис ҳаммани аяйдиган одам ўзини аямай тинимсиз ишлашга мажбур қилади.

Адабиётга доир қарашларини ҳар жиҳатдан асослашга астойдил интилгани ҳолда Умарали ака ўз фикрини сўнгги ҳақиқат деб тиқиштирмайди. Олим бадий адабиётнинг сирли-сеҳрли, серқиёфа ҳодисалигини, унда киши бирданига қабул қилиши оғир кечадиган жиҳатлар бўлиши табиийлигини яхши билади. Домлада эгоцентризм йўқлиги учун ҳам ўзининг бадий асарга ёндашувини ягона мезон деб ҳисобламайди. Шу боис ўзига ёқмайдиган фикрларни ҳам бутунлай инкор этмайди, уларга имкон қадар холислик билан муносабатда бўлишга интилади.

Домла тинимсиз ўқигани боис ҳам миллий, ҳам дунё адабиёти ва адабиётшунослигидан яхши хабардор бўларди. Айримлар ўқимай туриб хулоса чиқариш, тузукроқ танишмай туриб ҳукм айтишдан ҳижолат чекмайдиган бир пайтда домланинг ҳамиша бадий матн билан таниш бўлгани туфайли айтадиган салмоқли фикрлари ўзгача аҳамият касб этади.

Умарали ака кўп ишларди ва кучли ҳаяжон билан тез ёзарди. Шу сабаб у кишининг китоблари сони юзлардан ошиб кетгандир. Мақолаларининг-ку саноғига етиб бўлмас. Ўта мураккаб даврда ижод қилган табиатан инсофли ва ўзига ниҳоят даражада талабчан одам бўлгани учун совет даврида яратган асарлари ҳақида олим: *“Ўзимча хомчўт қилиб чиқсам уларнинг деярли тўртдан уч қисми бугун аҳамиятини йўқотибди. Бунинг боиси шундаки, ўша аҳамиятини йўқотган ишлар адабий жараёндаги ўткинчи, танқиддан тубан нарсалар ҳақидадир, арзимас масалалар хусусидаги баҳс мулоҳазалардир. Бугун уларнинг ҳеч кимга, ҳатто ўзимга ҳам кераги йўқ. Оллоҳ томонидан бир бор берилган умрни, ўзимга яраша қобилият-иқтидорни ўткинчи, арзимас машғулотлар учун беҳуда исроф қилганимга афсусланаман”,* – деб ёза билган. Аслида, домланинг афсус қиладиган ишлари у киши айтганчалик кўп эмас. Бунинг устига, ўзини тафтиш қилиш, хатоларини ошкора тан олиш ва буни матбуот орқали айта билиш учун ҳам иймон бутунлиги зарур бўлади.

Профессор Умарали Норматов бадиий асарга шунчаки бир тасодиф туфайли ёзилиб қолинадиган ҳодиса деб қарамайди. У бадиий ижодни ҳамиша мустаҳкам ва турғун қонуният асосида ривожланадиган узлуксиз жараён ҳисоблайди. У – бадиий ҳодисалар замиридаги қонуниятларни пайқай билладиган олим. Шунинг учун ҳам “Майсаранинг иши” асаридаги кулгининг халқона илдизлари ҳақида ҳажвшунослар пайқамаган нозик кузатишларни қила олади. Шундай ёндашув боис “Меҳробдан чаён” романида халқ кулгиси муаммосини жуда миқёсли ижтимоий, миллий ва руҳий аспектларда текшириб ўзига хос хулосалар бера биледи.

Домла улуғ ёшдаги кўпчиликдан фарқли ўлароқ янгиликка, янгича қарашларга ўч, қизиқувчан. Баъзан бу қизиқувчанлик меъёридан ошиб кетиши ҳам мумкин. Зотан, асл бадий адабиёт кўнгил мавжлари ифодаси. Кўнгилнинг тўлқинлари ҳақида кўнгилдан гапирилганда тошиқиб кетиш узрли.

Умарали Норматов чинакам бадий асарни бир ўқиб кетиладиган нарса деб ҳисобламайди. Балки, бирор асарни қайта ўқиш уни қайта идрок этиш, аввал пайқалмаган жиҳатларини кўриш имконини беради, деб билади. Шу боис ҳам баъзан бир ёзувчи, ҳатто унинг бирор асари ҳақида ўнлаб йиллар мобайнида қайта-қайта қалам суради ва ҳар сафар унинг янги қирраларини кашф эта билади. У Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Эркин Воҳид, Ўткир Ҳошим сингари улкан адиблар ҳақида қайта-қайта мақолалар ёзган. Олимнинг бир қатор китоблари айна шу хилдаги қайта ўқиш ва такрор мушоҳада маҳсули ўлароқ дунёга келган. Жумладан, чин истеъдод эгаси, вақтга бўй бермайдиган адиб А.Қодирий ижоди тўғрисидаги туркум мақолалари “Қодирий мўъжизаси” китобининг юзага келишига сабаб бўлди. Бу китоб ўзбек қодирийшунослигида ўзига хос ҳодисага айланди.

Маълумки, олим Абдулла Қаҳҳорнинг тасвир маҳорати ҳақида академик Матёқуб Кўшжонов билан биргаликда ёзган китоби таҳлилнинг пухталиги билан ажралиб турарди. Домла кейинги битикларида Абдулла Қаҳҳорнинг миллат ўтмиши акс этган ҳикоялари ҳамда “Сароб” романига бугунги адабий тафаккур талабларидан келиб чиқиб, герменевтик нуқтаи назардан ёндашди. Умарали ака асл талант эгаси қаламига мансуб ушбу битиклар давр янгилашиши ва ўқувчиларнинг бадий тафаккури ўзгариши

билан янгиша ўқилиши, янгиша тушунилиши ва янгиша талқин этилиши кераклигини англаб етгани учун ҳам миллат бадий тафаккурида янгиланишлар рўй бериши билан Абдулла Қаҳҳор асарларини қайтадан идрок этиш зарурияти пайдо бўлганини, улкан адиб битикларини бугун қайўсинда идрок этиш мақсадга мувофиқлигини акс эттирувчи алоҳида китоб ёзди.

Аёнки, чинакам асар қачон ёзилганидан, қандай дунёқараш маҳсули бўлганлигидан қатъи назар кейинги авлодлар маънавияти ва руҳиятига таъсир кўрсатаверади. Асл бадий асар мафкуравий қолиплардан юқори турароқ, унинг ўзгармасдай туюлган талаблари доирасини ёриб чиқароқ пайдо бўлади. Умарали Норматов “Қаҳҳорни англаш машаққати” монографиясида Қаҳҳор асарларидаги айни шу жиҳатларни ўта билимдонлик ва беадад муҳаббат билан кўрсатиб бера олган. Олим адиб асарларининг яшовчанлиги сирларини тадқиқ этар экан, чин бадий кашфиёт муаллиф истагига зид ҳолда ҳам ўз умрини кечириши мумкинлигини асослаб беради. Китобда “Сароб” романини ўқишли қилган, унинг бугунги авлод туйғулари ва тафаккурига ҳам бадий таъсир кўрсата олишини таъминлаган жиҳатлар ғоят нуқтадонлик билан кўрсатиб берилган. Монографияда шахсиятидаги бутунлик синдирилган инсон фожиасининг жуда кўламли ва таъсирчан тасвири қанчалик умрзоқ бўлиши мумкинлиги ёрқин намоён этилган.

“Қаҳҳорни англаш машаққати” китоби ҳозирги ўзбек танқидий тафаккури кўтарилган юксаклик ҳақида тасаввур уйғотиши жиҳатидан ҳам, бадий матнга замонавий герменевтика илми талаблари билан ёндашишнинг амалий самараси сифатида ҳам катта аҳамият касб этади. Шуниси диққатга молики, профессор Умарали Норматовнинг

мазкур асари соф амалиётчилик нуқтаи назаридан ҳам ғоят ўзига хос ҳодиса бўлиб, ўзбек адабиётшунослиги янгича қиёфа касб этаётганлигидан, унинг бугунги ҳаётий талабларни ҳисобга олиш имконияти ортиб бораётганлигидан ёрқин далолатдир.

“Бир нарса кўнглимга таскин беради: мен бирор гуноҳ ишга онгли равишда қўл урган эмасман; оиламга, турмуш ўртоғимга, фарзандларим, дўстларим, устозларимга энг кескин вазиятларда ҳам хиёнат қилмадим. Ҳамиша ҳаромдан ҳазар қилиб яшадим. Ҳеч кимга таъмагирлик билан ялтоқилик қилмадим”,– деган эди кўп йиллар олдин Умарали Норматов домла суҳбатларидан бирида. Тўқсон йил давомида ўзи тайин этган ҳаётий ўлчамларга садоқат билан яшаб келаётган иймонли домламизга узоқ умр, мустаҳкам соғлик ёр бўлишини тилайман.

2021 йил 12 апрел

*Омонулла МАДАЕВ,
филология фанлари номзоди, доцент*

РАПҚОНЛИК ФАН АРБОБИ

Фарғона водийсининг гўзал табиати қадимдан юртдошларимизнинг меҳрини, ҳайратини қозониб келган. Водийдан ҳар бир қишлоқ, шаҳар аҳолиси меҳмондўстлиги, дилбар суҳбатдошлиги билан шуҳрат топган. Жаннатмакон водийдаги шода-шоода марварид маржоннинг битта мунчоғи Рапқон деб аталади. Қишлоқнинг номини кимдир Рапқон, кимдир Рафқон, кимдир Рофиқон дейди.

Агар кўшни Тағоб ўзининг Худойберди Тўхтабоев деган ёзувчиси билан, бир оз нарироқдаги Олтиариқ тумани Эркин Воҳидов билан машҳур бўлса, Рапқон Ўзбекистон халқ рассоми Йигитали Турсунназаров, тилшунос профессор Ёрмат Тожиев, адабиётшунос, фан арбоби Умарали Норматов билан танилган. Ажаб замонлар экан: кечагина ўқишни тугатган Умарали муаллимни домла Ғулом Каримов илтимоси билан Озод Шарафиддинов қишлоққа бориб университетга дарс бериш учун олиб кетган экан. Озод Шарафиддиновнинг шу сафари Умарали Норматовнинг тақдирини белгилади, десак, хато бўлмайди. Бу ҳақда уларнинг ўзлари шундай ёзадилар: “Анкеталардаги “Қаерда ўқигансиз ва қаерда ишлагансиз?” деган саволларга менинг жавобим битта – ҳозирда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети деб юритилаётган қутлуғ даргоҳда олий ва аспирантура таълимини олганман, салкам олтмиш йиллик умрим шу даргоҳда ўтди, номзодлик, докторлик илмий даражалари; профессорлик илмий унвони, кафедра мудирлиги лавозими, Ўзбекистон Респуб-

ликаси фан арбоби, Давлат мукофоти лауреати унвонларига шу даргоҳдаги хизматларим эвазига эришганман.”² Юритаётган фикримизнинг яна ҳам адолатлироқ бўлишини истаган ҳолда яна бир иқтибос келтирамиз: “Менинг университетда топган энг катта бойлигим, бахтим шуки, мен Озод Шарафиддиновнинг биринчи аспирант шогирди бўлиш шарафига муяссар бўлганман. Ярим аср у билан бирга ишлаш, ҳамкору, ҳамнафас бўлиш мен учун Аллоҳнинг беназир инояти деб биламан”.³

Аслини олганда, Умарали Норматовнинг “Аллоҳнинг беназир инояти” деб биладиган саховатлар, бизнингча, анча кўпроқ. Гап шундаки, Умарали домла Озод Шарафиддиновдан бор йўғи бир йилча ёш бўлишларига қарамай мен биладиган ўзбек адабиёти кафедрасида ёшлар авлодининг вакили сифатида иш олиб борган. Ёшлар эса Ғулом Каримов раҳбарлик қилган жамоада фарзанд мақомида бир қатор имтиёзларга эга бўлган. Айниқса, илмий тадқиқотда, турмуш шароитини яхшилашда, ортиқча гап-сўзлардан ҳимоя қилишда, номзодлик, докторлик ҳимояларида имкониятларимиз кенгроқ бўлган. Шу билан бирга ўтган асрнинг 50-60-йилларида университетнинг филология факультети, хусусан, ўзбек адабиёти кафедраси (кафедрамизнинг аввалги номи шундай аталган бўлиб, “Қардош халқлар адабиёти”, “Замонавий ўзбек адабиёти”, “Мумтоз ўзбек адабиёти”, “Ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш методикаси”, “Миллий уйғониш адабиёти” кафедралари шу кафедра асосида кейинчалик ташкил топган) республика бўйича адабиётшунослик муаммоларини ўрганишда етакчи марказ ҳисобланган. Бу ерда Ғулом Каримов,

---

² Норматов У. Нафосат гунчалари. Тошкент: Мухаррир, 2010. Б. 5.

³ Ўша жой, ўша саҳифа.

Натан Маллаев, Субутой Долимов, Зикрилла Мирҳожиев, Ҳомил Ёқубов, Матёқуб Қўшжонов каби ўз замонининг энг таниқли алломалари дарс беришган. Бундай туғма истеъдодлар маърузаларини эшитишнинг ўзи “Аллоҳнинг беназир инояти” эмасми?! Мен бир фикрни қайтаришни маъқул кўраман. Нуфузли илм даргоҳида ўқиш – бахт. Аммо шу илм даргоҳида қачон ўқишнинг ҳам аҳамиятини билиш керак. Хусусан, Умарали аканинг университетимизда таҳсил олиш даврини ҳақиқатан ҳам олий бахт деб қабул қилиш керак.

Бизнинг ўзбек адабиёти, кейинчалик ўзбек мумтоз адабиёти кафедрани факультет бўйича энг фаол, энг табаррук, энг ҳазилкаш жамоа ҳисоблаган. Замонавий ўзбек адабиёти алоҳида ажралганидан кейин ҳам Ғулом Каримов, Субутой Долимовларнинг устозлик мақомлари ўз даражасини сақлаб қолган. Янги кафедра ташкил топган вазиятда мудирликка икки – учта лойиқ номзодлар кўйилганди. Ана шундай муаллақ ва мураккаб вазиятда бутун жамоа бир бўлиб “Ўзимизнинг Умаралимиз”ни ҳимоя қилганмиз. Кейинроқ бу ном рамзга айланиб кетди. Натижада “Ўзимизнинг Улуғбегимиз”, “Ўзимизнинг Омонжонларимиз” пайдо бўлишди. Касбдошлар ўртасида ниҳоятда самимий муносабат ўрнатилган эди. Ҳатто ҳамма домлалар кўшилишиб айтадиган ашула-кўшиқлар ҳам тўқилганди. Кунлардан бир кун Аъло Ашраповнинг хонадонида ўтиришганида, ўртага тортиладиган овқат бир оз кечикади. Аъло аканинг Ҳазрат деган номлари ҳам бор эди. Ана шу куни тўқилган бир кўшиқ ёдимдан чиқмайди:

*“Ҳазратим очликдан ўлдим, егани, нон бер менга,
Ичгали чой бер бер менга”...*

Айнан мана шу воқеадан кейин кафедранинг “мадҳия”си ҳам пайдо бўлди:

*“Умарали Норматов – ҳа, Умарали Норматов,
Субутой ака Долимов – ҳа, Ғулом ака Каримов – ҳа,
Умарали Норматов – ҳа, Умарали Норматов”*

Энди ўзингиз ўйлаб кўринг, мана шундай жамоада иш-лаш, мана шундай устозлар билан ҳамнафас бўлиш бахт эмасми...

Шубҳасиз, бундай номдор ва таниқли устозлар билан бир қаторда маърузалар ўқиш, катта илмий конференцияларда қатнашиш шараф бўлиши билан бирга ўзига яраша масъулият ҳам эди. Бу ўринда Умарали Норматов мудирлик қилган кафедрада Аҳмад Алиев, Озод Шарафиддинов, Норбой Худойберганов каби устоз домларнинг фаолият олиб борганларини қайд этиш лозим. Аҳмад Алиевнинг тадқиқотлари асосан Абдулла Қодирий ижодига бағишланган. Абдулла Қодирий эса собиқ тузумда қора рўйхатнинг дастлабки қаторидан ўрин олган. Ёш мутахассислар билиб кўйишсинки, адибимиз қаламига мансуб “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” нашр қилинган 1970–1980-йилларда ҳам мустабид тузумнинг ёзувчига нисбатан муносабатидаги музликлар ҳали эрмаган эди. Норбой Худойбергановнинг мақолаларидаги ҳар бир сўз, жумла адабий микроскоп орқали назорат қилинган. Озод Шарофиддиновнинг Чўлпонга, Усмон Носирга бўлган муносабати мустақиллигимиз эълон қилингунига қадар қораланган. Бу “тўполончи” олимларнинг мақолаларидаги қилмишларига Умарали Норматов жавоб бериши талаб қилинган вазиятлар кўп бўлган. Унинг устига Умарали Норматовнинг ўзи факультет умумий йиғинида: “Қуръон тиловат қилинганида, менинг вужудимда ажиб бир ҳис уйғонади. Роҳатланаман, руҳан ўзимни енгил ҳис қиламан”, – деб турса... Абдулла Ориповнинг “Биринчи муҳаббатим”

шеъридаги “Дилдаги оҳим менинг, биринчи муҳаббатим, ёлғиз оллоҳим менинг, биринчи муҳаббатим” мисралари Абдулла Орипов шу факультетда ўқигани учун факультет жамоасининг ислом динига хайрихоҳлиги ифодаси сифатида баҳоланиб, бунга карши кескин чора кўрилиши лозимлиги уқтирилиб турган бир пайтда етакчи кафедра мудирининг бу гапларига қандай баҳо бериш мумкин?! Шунинг учун ҳеч иккиланмай айтиш лозимки, 1991 йилда Ўзбекистонимизнинг мустақил, дуб эълон қилиниши айна муддао бўлди. Бизнинг университетда таҳсил олишимиз Умарали Норматов ижодий фаолиятидаги дастлабки босқич даврига тўғри келди. Мана яқин олтмиш йилдан буён устоз ёш мутахассисларни етиштиришда меҳнат қилмоқда. Ўтган вақт давомида ўнлаб китоблар нашр этилди. Ўнлаб назарий курслар, махсус курслар ўқилди. Аммо битта муҳим масалада ўзгариш бўлмади. Бу масала Умарали Норматов хизмат қилаётган халққа, Ватанга бўлган фидойи фарзандлик билан боғлиқдир. Устозларга садоқат билан умр кечириш домланинг ҳаёт фалсафасидаги бош дастурамалдир.

2011

Равшанбек МАҲМУДОВ,
фалсафа фанлари доктори, профессор.

УСТОЗ ИБРАТИ

Ўқувчилик йилларимизда Рапқон қишлоғи марказидаги Фурқат номли мактаб узун коридори деворида иккита стенд осиглиқ турарди. Стендда “Умарали Норматов - олим” деган мақола ва учта китоби бор эди. Иккинчи стендда эса “Тилшунос – Ёрмат Тожиев” деган мақола ва иккита китоб осиглиқ эди. Мактаб ўқувчилари Фурқат мактабини собиқ ўқувчилари Умарали Норматов ва Ёрмат Тожиевлар ҳақидаги мақолаларни қайта-қайта ўқишар, уларга ўхшашни ният қилишарди. Агар бугун Рапқон қишлоғидан элликдан ортиқ фан номзодлари, фан докторлари етишиб чиққан бўлсалар уларнинг барчаси Умарали Норматовга, Ёрмат Тожиевга ўхшашни истагани учун олим бўлишган. Устоз Умарали Норматов ўзлари сезмаган, билмаган ҳолда Рапқонлик ёшларга устоз, ибрат бўлганлар.

Умарали Норматовни Рапқонда доимо юксак ҳурмат билан тилга олишар, телевизордаги ҳар бир чиқиши бир ҳафталар чойхоналардаги гурунгни асосий мавзуси бўларди. Ёши улуғлар Озод Шарафиддиновни Рапқонга Бешариқ вокзалидан юк машинасида келганликларини фахр билан гапиришади. Озод Шарафиддинов Рапқон қишлоғи марказида жойлашган пахта пунктидан Умарали Норматов ҳовлисини сўрайди. Қаровул чол Умарали Норматовни акаси Ҳайдарали Норматов пахта пункти директори эканлигини, ҳали замон келиб қолишини айтади. Лекин Озод Шарафиддинов қишлоқ кўчалари бўйлаб Умарали акани уйини излаб кетади. Домла ҳовлисини топганида Умарали Норматов бошқа кўчадан Киров (ҳозирги Бешариқ) тумани

марказига Комсомол комитетига ишга кетиб бўлган экан. Озод Шарафиддинов – Умарали акани отаси мулла Нормат бува, акаси Ҳайдарали ака билан танишади. Биргина суҳбат Озод Шарафиддиновни бир умр Рапқонга боғлаб қўяди. Озод Шарафиддинов Киров тумани Комсомол комитети биринчи котиби олдига кириб Умарали Норматовни Тошкентга олиб кетишини айтиб ишидан рухсат олади. Шу куни Озод Шарафиддинов ва Умарали Норматовлар Тошкентга поездда қайтиб кетишади.

Озод Шарафиддинов – илмли йигитларни излаб узоқ тоғ этагида жойлашган Рапқон қишлоғига боришдан эринмайди ва адабиётшуносликда янги бир олим Умарали Норматовни кашф қилган. Илмий мавзу бериб номзодлик диссертациясига раҳбарлик қилган.

Бугун ўзбек танқидчилигини, адабиётшунослигини Умарали Норматовсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки, муаллим, олим, ижодкор Умарали Норматов характеридаги мулойимлик, билимдонлик, сермулоҳазакорликнинг илди-зи ота-онасининг саводхонлигига боғлиқ, менимча. Нормат қори бува нафақат Рапқонда балки Фарғона музофотидаги Қуръонни ёд биладиган саводли, инсофли, адолатли инсонлиги билан ҳам кенг халқ оммаси ҳурмат-эътиборга сазовор бўлган. Бундай зиёли оилада туғилган болани ўқимишли, саводли бўлмаслиги мумкин эмас эди.

Умарали Норматов – танқидчи. “Танқидчи – алоҳида иқтидор соҳиби. Танқидчи – ижодкор. Ёзувчи ҳаёт орқали китобга боради. Танқидчи китоб орқали ҳаётга киради. У китобларни очади. Доим шу маънода кашфиётга мойил. Муаллимга эрудиция сув ва ҳаводек зарур. Лекин танқидчини эрудициясиз мутлақо тасаввур қилиб бўлмайди. Эрудиция етилгандагина танқидчи етилади” – деган эди Ўзбекистон санъат арбоби, адабиётшунос Иброҳим

Ғофуров. Умарали Норматов – устозлари Ғулом Каримов, Озод Шарафиддинов, Субутой Долимов, Лазиз Қаюмов, Иззат Султон, Матёқуб Қўшжонов, Аҳмад Алиев сингари олим, муаллим, маънавиятчи, маърифатчи, адабиётшунос – танқидчи бўлишни орзулади. Ва бу орзусига етишди. Мамлакатимизнинг бу улуғ олимлари билан бир қаторда туриб фаолият кўрсатди, улар билан адабиёт муаммолари ҳақида баҳслар олиб борди.

Ўзбекистон халқ шоири, Гулистон давлат университети профессори Тўра Сулаймон: Адабиётшунослар ёзувчилар ва шоирларни тақсимлаб олишган “бор товоғим, кел товоғим дегандай” – деган эди. Умарали Норматов бундай танқидчилар сирасига кирмайди. У юрагини жунбушга келтирган ҳар қандай ижодкор асарига кескин муносабатини билдира олиш хусусиятига эга олимдир. Олимнинг ҳар бир чиқиши хоҳ у газета-журналда, хоҳ телевидениедаги, радиодаги баҳсда бўлсин фақат рост гапни, юраги буюрганини, ёқиш-ёқмаслигидан қатъий назар ҳис-ҳаяжон билан айта олиши билан олимлар, ижодкорлар ўртасида катта ҳурмат топган.

Умарали Норматов асарларини кўп ўқиганмиз, конспектлаштирганмиз, ёш ижодкорларни ўқишига тавсия қилганмиз, реферат ёздирганмиз. Чунки ёш адабиётшунослар, танқидчиларни етишиб чиқишида Умарали Норматов асарлари қўлланма, дарслик вазифасини бажаради. Олим Абдулла Қаҳҳорни ниҳоятда яхши кўради. Сўз сеҳргари Абдулла Қаҳҳор ижодига бағишлаб юзлаб мақолалар ёзган. Бундан ташқари Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулом, Назир Сафаров, Раҳмат Файзий, Эркин Воҳидов, Пиримқул Қодиров, Худойберди Тўхтабоев, Ўткир Хошимов, Иқбол Мирзо, Исажон Султон, Тоғай Мурод каби кўплаб ижодкорлар асарлари ҳақидаги баҳсларда

фаол. Олим адабий жараён, ёзувчиларнинг ўзига хос хусусиятлари, ютуқлари, камчиликлари ҳақида тўлқинланиб ёзади ва гапиради.

Адабиётшунос олим Умарали Норматов меҳнатни улуғловчи танқидчилиги билан бошқалардан ажралиб туради. Чет эллардаги ижодкорларда бир хусусият кўзга ташланади. Яъни кичик бир асар ёзилса ҳам, у ёзувчини кўкларга кўтариб мақташ орқали юксалтириш одати бор. Умарали Норматовда барча ижодкорлар меҳнатини улуғлаш, ҳурмат қилиш, эъзозлаш орқали рағбатлантириш хусусияти жуда кучли. Умарали Норматов назм ва насрни бирдек яхши тушунадиган ва таҳлил қила оладиган танқидчилар сирасига киради. Энг асосийси олим узоқ йиллар ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети Филология факультетида фаолият кўрсатди. Минглаб ёшларга адабиёт, танқидчилик сир-асрорларини ўргатди. Адабиёт ўқитувчиларини тайёрланишига ўз ҳиссасини қўшди. Олим фақат маъруза ўқиш, дарс ўтиш билангина эмас балки мактаб ўқувчилари учун 5, 9, 11-синфлар учун яратган дарсликлари олий ўқув юрти талабалари учун “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслигини яратилишига катта ҳисса қўшган алломадир.

Адиб Абдулла Қаҳҳор Умарали Норматовга шундай деган эканлар: “Кўриб турибман, ўзингни анча олдириб қўйибсан. Биргина муштга шунчаликми?, дедилар кулиб ва қўли билан бошига ишора қилиб сўзида давом этдилар, – бу бошга бунақа муштлардан сон мингтаси тушган, ўлиб қолганим йўқ, мана тирик юрибман. Навоий айтмоқчи, “Эмас осон бу майдон ичра турмоқ”... Адабиёт ишини чидаганга чиқарган!” Бу ўлмас, олға чорлатувчи фикрлар Умарали Норматовга ҳурмат, меҳр, садоқат, руҳлантириш, юксалтириш, маслаҳат вазифасини бажарган бўлса керак. Адабиётшунос олим, танқидчи бўлиб етишишида бундай

самимий, меҳрли фикрларни, кўллаб-қувватлашни аҳамияти катта бўлганлиги шубҳасиз. Шунинг учун ҳам Умарали Норматов устозларидан олган ўғитлари эвазига ўзига ўхшаган самимий, рост сўзларни доимо айта оладиган Ҳамидулла Болтабоев, Баҳодир Карим, Улуғбек Ҳамдам, Дилмурод Куронов каби юзлаб танқидчилар, ўн минглаб муаллимлар етишиб чиқишига катта ҳисса қўшди.

Адабиётшунос олим Умарали Норматовнинг хизматлари давлатимиз томонидан муносиб баҳоланди. У “Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби” унвони, Ҳамза номидаги Ўзбекистон давлат мукофоти лауреати, “Меҳнат шухрати” ордени соҳиби бўлди. Филология фанлари доктори, профессор Умарали Норматов ҳозиргача элликка яқин адабий-илмий, танқидий китоблар, йигирма бешта дарслик, ўқув кўлланмалари, етти юздан ортиқ адабий танқидий мақолалари мамлакатимиздаги ва хориждаги нуфузли журналларда эълон қилинган. Олимнинг, айниқса, “Гўзаллик билан учрашув”, “Умидбахш тамойиллар”, “Етуклик”, “Қалб инқилоби”, “Қодирий боғи”, “Қаҳқорни англаш машаққати”, “Ижод сеҳри” каби элликка яқин китоблари ёш адабиётшунослар, танқидчилар, муаллимлар учун дарслик, ўқув кўлланмаси вазифасини бажариб келмоқда.

Умарали Норматов бугун 90 ёшни қаршиламоқдалар. Айни кунларда ҳам мамлакатимиз адабиётшунослари, ўзбек тили ва адабиёти фани ўқитувчилари учун устозлик вазифаларини бажариб келмоқдалар. Биз шогирдлари устозимиз, маслаҳатгўйимиз, меҳрибонимиз Умарали Норматов таваллудларининг 90 йиллиги билан самимий табриклаймиз. Умрлари узоқ, соғ-саломат бўлсинлар.

2021

*Дилмурод ҚУРОНОВ,
филология фанлари доктори, профессор*

ЭҲТИРОМ

Устоз Умарали Норматов ҳақида сўз бораркан, гапни у киши қарийб чорак аср бошқарган ЎзМУнинг ҳозирги ўзбек адабиёти кафедрасидан, унга нисбатан чуқур миннатдорлик ва эҳтиромим изҳоридан бошлагим келади. Зеро, бир кун туз ичган жойга қирқ кун салом лозим, дейдилар. Мен эса бундан ўттиз йил илгари илмий иш қилиш нияти-ла пойтахтга бориб, олти йил шу даргоҳ тузини тотдим... – ҳар қанча эҳтиром этсам оз! Бир шогирд сифатида шу қутлуғ даргоҳдан – кафедра лаборанти Мастура опадан тортиб мудиригача – барчаларидан умрбод миннатдорман...

Аспирантлик давримни эсласам, кафедранинг ўзи алоҳида бир олам бўлгандек, алоҳида олам ўлароқ яшагандек туюлаверади менга. Сабаби, қорин ташвиши биринчи планга чиқиб, адабиёт ҳақида гапирувчилар йитиб кетаёзган пайтларда ҳам кафедра кунлари – чоршанба бу даргоҳда салом-аликдан сўнг адабиётдан бошланган гап яна адабиёт билан тугалланар эди. Тасаввур қилинг: Умарали домла ўзи янги ўқиган асари ҳақида ҳаяжонланиб ҳайратини изҳор қилса, Норбой ака зумда уни “ҳеч нарсага арзимайди”га чиқаради, Озод домла вазминлик билан мантиқли хулоса ясайди... Алалхусус, ҳар учаласининг гапларини оғзини очиб эшитган шогирдларнинг “хомак” фикрлари етилади, масалани турли нуқталардан мулоҳаза қилади – кафедранинг бегим кунларидаёқ пишиб боради... Конкрет масалада турлича, ҳатто баъзан бир-бирига зид фикрда бўлувчи бу кишиларни бир нарса – сўз санъатига чексиз муҳаббат бирлаштиргандики, назаримда, хотирамдаги кафедра бир

ШАХС мисоли шакллангандек, ўзининг муқим мавқеи, ўз қиёфасига эга эди. Яхшироқ разм солган киши бу ҚИЁФАдаги принципаллик ва мулоҳазакорлик Озод Шарафиддиновдан, шиддат ва жангарилик Норбой акадан, ҳайрат ва самимият Умарали акадан эканлигини сезиб олиши қийин эмас эди... Энди буларнинг ёнида шогирдлик одобини сақлаб турган Абдуғафур Расулов, Санжар Содик, Абдулла Улуғов, Раҳмон Қўчқорларни ҳам бир тасаввур қилиб кўринг-чи – кафедра давр адабий танқидчилиги қиёфасини белгилаган, десак ҳам ҳақимиз кетмайди, а?!..

Камина шу кафедранинг аъзоси, О.Шарафиддиновнинг неварашогирдию Умарали аканинг ўз шогирди эканлигим билан фахр этаркан, айна шу нарса менга кўп эшикларни очгани, кўпинча ўзгаларнинг менга муносабатини белгилагани ва ҳануз белгилаб келаётганини миннатдорлик билан айтгим келади...

Ҳа, ҳавас қилинг, шундоқ кафедранинг қиёфасини, ундаги илмий-ижодий ҳавони белгилаган зотлардан бири каминанинг устози Умарали Норматов бўладилар.

Умарали Норматов – катта олим. Бироқ катта олимларнинг ҳаммаси ҳам у кишидек катта одам эмас, катта одамларнинг бариси ҳам устоздек кичиккўнгил бўлолмайди. Улуғ инсонларга хос бағрикенгликни домланинг шогирдларига муносабатида кўраман.

Яхши биласиз, шогирднинг илмдаги одими қандай бўлиши кўп жиҳатдан устозга боғлиқ. Аспирантлар уйида яшагач, табиий, бошқа толибул илмлар билан сирлашсан: устоз-шогирдлар орасида айрим киноларда кўрсатилган, романларда ёзилгандек нораво муносабатлар ҳам мавжудлигини ҳис этасан. Аспирантларнинг маҳзунлик билан “Ишнинг қораламасини домламга берганман, беш ой бўлди, ҳали ўқиб бермадилар...” дея хафаланганлари, қўли юпқа-

лиги важҳидан вақтида “хабар ололмаётгани” учун ўкинганларига бот-бот гувоҳ бўлганман... Катта олим – Катта одамга эмас, шунчаки катта олимга шогирд бўлган йигитларга дилдан ачинаман, тақдир Умарали акага рўбарў қилганига шукроналар айтаман. Айтмай бўладими, ахир...

... мақолами ё бошқа бир нарса тайёрласам, душанбани (домла кафедрага келадиган кун) мўлжаллаб бораман – домланинг кўлига бераман. Чоршанба куни қораламамни (ҳажмидан қатъи назар) келтириб кўлимга беради. Кўлёмани варақласангиз, матндаги қалам тегизилган ўринлар, ҳошиялардаги турфа белгилар, изоҳлар – домланинг астойдил ўқиганидан дарак беради. Ана энди холис айтинг-чи: аспирантурани ҳам, докторантурани ҳам муддатидан олдин тугатганим менинг хизматимми ё домламнинг? Илгарилари гоҳи худбинлигим тутиб “ўзим зўрман”га ўхшаш фикр ҳам, рости, келиб қоларди... Энди, илм оламида кўрган-кечирганларимдан сўнг, домланинг хизматини, кафедрадаги илмий-ижодий руҳнинг ролини ҳал қилувчи бўлган, деган тўхтамада собитман...

...домла тез-тез уйига чорлайди, “Уйга ўтинг, суҳбатлашамиз, аянгиз бир чўқим фарғонача ош дамлайди, отамлашиб ўтирамыз...” Ахир, кўпчилик рўзғор қийинчиликларини танасида ҳис этиб турган 90-йилларнинг бошлари, тортинасан-да одам, “Ҳа, энди, водийча мулозамат-да” деб кўяман. Йўқ, домла таклиф қилишини кўймайди. Ўзбекчилик, қутлуғ уйга қуруқ борилмайди, у-бу оливолган бўлдим. Домла хурсанд кутиб олдилар-у, кўлимдагини кўриб астойдил койидилар. Хуллас, ая дамлаган майин ошни едик, дилкаш суҳбат бўлди. Қайтарда ая кўярда кўймай кўлимга бир халтача тутқаздилар, “Шериклар билан нонушта қиласиз” дедилар, фақат “Энди шундай ўзингиз келаверинг, хўпми?!” маъносида тушунадиган қилиб. Кейин, бил-

мадим, кўнгил домланинг суҳбатига ошиқадими, курсоқ аянинг ошигами – ҳартугул тез-тез боришга ўрганиб ҳам қолдик...

Суҳбатни айтмайсизми, эҳ-ҳе... у суҳбатлар! Домла адабиёт ҳақида гапирганида, наинки бефарқ, лоақал хотиржам ҳам бўла олмайди – адабиёт аллақачон устознинг шахсий ишига, ҳаёти мазмунига айланиб бўлган. Домла бениҳоя саҳий одам. У киши ўзи завқ олган асар ҳақидаги таассуротини тезроқ улашишга интилади, лоақал ўша асарда ўзи инкишоф этган нозик нуқталарни-да сир сақламайди. Умарали ака – суҳбати гўзал инсон, чунки у кишининг суҳбати асосан адабиёт ҳақида бўлади. Домла ўқиган асари ҳақида “Вой бўй-й... буни қаранг энди...” деб гап бошлайди-ю, у кишидаги ҳайрат сездирмайгина сизга кўчади – ўша асарни ўқиш ё қайта ўқиш истаги туғилади...

Умарали акада мени ҳар вақт лол қолдириб келадиган нарса – мутолаага ўчлик. Домла адабиётимизда пайдо бўлган янгиликларни қолдирмай кузатади. Адабиёт ҳақида суҳбатимиз кўпинча “фалон асарни ўқидингизми?” сўроғидан бошланади (“йўқ” дейиш уят, ўқимаган бўлсам ҳам тасдиқ ишорасини қиламан, кейин албатта ўқиб чиқаман). Устознинг асар ҳақидаги таассуротларини эшитарканман, шундай улуғ ёшида ҳам бадииятдан шу даражада ҳайратлана олаётган, ёшлардан-да қуюқ эҳтирос-ла гапираётган инсонга ҳавасим келади... – домлага ўхшагим келиб кетади...

Мен ҳурматли устозимга, у кишини эслаганда кўзимдан ўтувчи ва энди хотирага айланиб қолган кафедрага чуқур эҳтиромимни изҳор қиларканман, худбинлигим тутуди-ю, домладан ўтинаман: “Ибодатларингизда бизни ҳам дуо қилинг, устоз, бизга ҳам сизнинг йўлингизни берсин, илоҳим...”

**Баҳодир КАРИМОВ,
филология фанлари доктори, профессор**

**САМИМИЯТ ЁЛҚИНИ
ёхуд
профессор Умарали Норматов хазинаси
ҳақида икки оғиз сўз**

Замонавий ўзбек адабиётшунослиги ва яқин ўтган давр адабий танқиди тарихи заҳматкаш олим, профессор Умарали Норматов адабий-илмий фаолияти билангина тугал тасаввур қилинади. Устоз адабиётшуноснинг ўзбек илм-фани, филологик таълим учун қилган хизматлари беқиёс, албатта. Мақолалар, рисоалар, монографиялар, ўқув кўлланмалар, дарсликлар, олим раҳбарлигида ҳимоя қилинган ўнлаб илмий тадқиқотлар, Республика ва яқин хориждаги юзлаб-минглаб шогирдлар – буларнинг саноғига етиш қийин. Буларнинг барчаси битта олим умр беағи. Буларнинг бари олимнинг ўзига хос олами – бебаҳо маънавий хазинаси. Буларнинг ҳаммаси олимнинг ижод оламига, китоблар дунёсига бориб тақалди.

Аслида улкан санъаткор адибларнинг бебаҳо асарлари таъсиридан қалб ларзага келади, сеҳрланади, завқ-шавққа тўлади. Ҳақиқий бадиий асар кучи кўнгилда ўзгача бир ҳарорат ва ёруғлик пайдо бўлади. Ичкарида образлар ёки воқелик моҳияти билан ғойибона мулоқотлар, баҳс-тортишувлар бошланади. Адиб ва уни англаш, асарлари ортидан келган бир олам гўзал таассуротларни баён этиш, тунтириш бахти ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Профессор Умарали Норматов бутун илмий-ижодий фаолияти давомида ана шу саодатли дамлардан баҳра топди. Ҳақиқий умрбоқий, яхши асарлар домланинг кўнгил сирдошига ва ҳаёт йўлида йўлдошига айланди.

Уфққа чин ошиқ бўлган адиб - Саид Аҳмад ижодини Умарали Норматов меҳр-муҳаббат билан таҳлил қилади. Ёзувчининг дарду дунёсини англайди. Ёзган асарлари эмас, гоҳида ёзилиши лозим бўлган воқеликлари ҳақида сўзлаган, Саид Аҳмадга илҳом берган паллалари ҳам бўлган мунаққиднинг. Дарҳақиқат, адибнинг истиқлол йилларида маҳбуслар лагерининг фожиавий ҳаётидан олиб ёзилган ҳикояларнинг бир қанчаси У.Норматов ундашлари билан қоғозга тушагани айна ҳақиқатдир. Шу боис С.Аҳмад бир ҳикоясига нуқта қўяр экан, У.Норматовга хат йўллайди: “Азизим Умарали! Сиз ҳар кўришганимизда “Бошингиздан ўтган воқеаларни ёзинг!” деб қистар эдингиз. Нима деб жавоб берганим эсингиздами? У воқеаларни ёзмоқ учун хаёлан қамоқ лагерларига боришим, ўша азоб-уқубатларни қайтадан бошимдан кечиришим керак. Бунга энди юрагим бардош беролмас, дегандим.

Мана, “Борса келмас дарвозаси”га нуқта қўйдим. Ўрнимдан тураётганимда бошим айланиб ўтириб қолдим. Ичкари уйда телевизор кўриб ўтирган куёв ўғлим Маҳмуджонни чақирдим. У рангимни кўриб кўрқиб кетди. Шошиб томиримни ушлади. Ичкаридан аппарат олиб чиқиб қон босимимни ўлчади. 200га 130.

Биламан, бу инсулт остонасидаги ҳолат.

Беш кун кечаю кундуз ухламай ушбу хотирани ёздим. Гўё беш кун қайтадан қамалиб чиқдим.

“Сароб” деган ҳикоямни ўқигансиз. Унга ҳам нуқта қўйганимда шу аҳволга тушгандим. Ўшанда мени шу Маҳмуджон ўлимдан сақлаб қолганди. Кечаси соат учда неварам шаҳар уйимизга телефон қилиб дадасига аҳволимни айтганида, у гўё Қибрайга учиб келган эди. “Тез ёрдам”ни чақириб касалхонага оборман.

“Сароб”да ҳам лагерь, қамоқ воқеаларини ёзгандим. Юрак кўтаролмади. Шундоқ бўлишини билатуриб ёзган

эдим. Қандоқ қора кунлар бошимизга тушганини биздан кейингилар билсин, деб ёздим. Ўқиб кўринг, маъқул бўлса беҳад қувонардим.

Сизга самимий салом билан С.А.
2000 йил 5 май.”

Умарали Норматов илмий-ижодий тарихидаги, мазкур китобидаги бундай саҳифалар ёзувчи ва мунаққиднинг дўстона, ижодий ҳамкорлигидан дарак берди.

У. Норматов ўз китобларида ёзувчи ёки шоир, устоз ёки шогирдлари тўғрисида ёзадими, адабий гурунглар қиладими – барчасида самимият ёлқини балқиб туради. Қадри баланд илмий-адабий китоблар ўқувчиларда китоб ўқиш ва ўқиш маданиятини шакллантиришга хизмат қилиши табиий.

Гўзал асарлар жозибаси оддий китобхонни ўзига мафтун қилади, адабиётшунос олимга тинчлик бермайди. Олим қалб тугёнларини, ҳароратли сўзини бошқаларга айтишга, ёзувчи маҳоратидан, адабий қаҳрамонлар қисматидан сўз очишга эҳтиёж сезади. Шу зайлда турли – янгича адабий таҳлил ва талқинлар майдонга келади.

Профессор Умарали Норматовнинг “Қодирий мўъжизаси” деган китоби эътиборга молик, албатта. Маърифат-талаб ўқувчи бундаги баёнлар орқали олимнинг завқ-шавққа тўла ҳаяжонли адабий-илмий таҳлилларига гувоҳ бўлди. Тўғриси, бундай асарлар бир-икки йил ичида ёки бир ўтиришда ёзилмайди. Улар узоқ изланишлар, қайта ўқишлар, ўйланишлар, ички баҳс-мунозаралар изидан бунёд бўлади. Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодининг барча қирраларини, адибга муносабат билдирган илмий асарларни ўрганиш, тадқиқ этиш – бу осон иш эмас.

Агар диққат қилинса, У. Норматовнинг вақтли матбуотда босилган мақолаларининг сони олти юздан кўп, алоҳида

китоб ҳолида нашр қилинган асарларининг сони ўттиздан ортиқ. Табиийки, бу асарлар орасида Давлат мукофотига сазовор бўлганлари ҳам бор. Аммо, менинг назаримда, “Қодирий мўъжизаси” китоби бу мутлақо ўзгача, мароқ билан, завқ-шавқ билан, тўлиб-тошиб, меҳр-муҳаббат билан ёзилгани жиҳатидан барчасидан ажралиб туради. Унда ёзувчининг ҳаёт йўлини, бошидан ўтган яхши-ёмон кунларни, фожиавий қисматни ёритар экан, домла адиб яшаган мураккаб адабий-ижтимоий муҳит руҳини, унинг атрофида кечган иғвою маломатлар моҳиятини чуқур ҳис этиб куйиниб ёзади: “Қамоқда, тергов пайтида устига бўҳтондан иборат айблар қўйилганда, айниқса, ҳамкасбларининг юзсизларча мунофиқлик қилаётганини кўрганда адиб қандай аҳволга тушганини, бу имони бутун, ўта ҳалол, ростгўй, мард йигит қалбида қандай туғёнлар кечганлигини хаёлан тасаввур қилиш мумкин. Агар ўша кескин драматик руҳий ҳолат тўла тикланса, шекспирона трагедия туғилиши аниқ”. Бундай аниқ ва кескин фикр-мулоҳазаларни манбаларни чуқур ўрганган ва ёзувчининг руҳий-психологик кайфиятини хаёлан тугал тасаввур қилган олимгина ёза олади.

Чинакам санъат асарларига қайта назар солинса, қайта ўқилса, аввал хаёлга келмаган янги маънолар пайдо бўлади, натижада уларни янгидан баҳолашга зарурат ҳам туғилади. Умарали Норматов Абдулла Қодирийнинг асарларига, архив ҳужжатларига, мавжуд илмий тадқиқотлар ва биографик маълумотларга назар ташлар экан, адибнинг бадиий тафаккур тарзини, ҳам истеъдодли ижодкор, ҳам ўз замонасининг кишиси сифатидаги фазилатларини теран тушунади. Адиб дунёқараши шаклланган муҳит об-ҳавоси ҳароратига, таълим-тарбия масканларининг савиясига тўғри ташхис қўяди; бир қанча чигал масалаларга ойдинлик киритади. Олим ўз

талқинларида ижод психологиясига, ижодкор инсон табиати- тига хос барча майлларни инобатга олади.

Умарали Норматов “Ўткан кунлар” романи негизида, истиқбол қайғуси билан яшаётган қаҳрамонлар орзусида “истиқлол қайғуси”ни кўради. Романда тасвир этилган ижтимоий муҳитнинг муҳим бир қирраси – миллат истиқболига урғу беради. Табиийки, шу оламшумул фикр – бадиий ғоянинг илдизлари Абдулла Қодирий шуурида, асл маслаги ва унинг ҳамфикр маслакдошлари ичкарасида мавжуд эди. Бундай саҳифаларда жаид адибларининг орзу-армонлари кузатилади, бундай ўринларда даврдош даврадошларнинг дарддошлиги ва маслакдошлиги ойдинлашади.

Абдулла Қодирийнинг донишманд қаҳрамонларидан бири “умр – отилган ўқ эмиш”, дейди. Ҳар ўтган кун, ҳар ўтган давр тарихга, хотирага айланади. Хотиралар эса орадаги масофа кенгайиб боргани сари совийди, хира тортади, ёддан кўтарилади. Энг қизиғи, агар ижод аҳлига оид хотиралар сунъий, тўқилган, ғайритабиий бўлса, гарчанд улар зар муқовали китоблар ичига жойлаб қўйилса ҳам, барибир эсдан чиқади. Чунки ижодкорнинг инсоният хотирасига абадий муҳрланиши учун, энг аввало, ўқувчилар излаб, топиб, суюб, ўйлаб, қувониб, йиғлаб ўқийдиган асарлари, адабий дурдоналари бўлиши лозим.

Ўзбек миллати манглайига битилган Абдулла Қодирийдек истеъдод эгаси орадан асрлар ўтса ҳам одамлар хотирасидан ўчмайди. Бунинг энг асосий омили – адиб ёзган гўзал санъат асарлари. У. Норматов “Хотираларда адиб сиймоси”ни ёзар экан, Ҳабибулла Қодирий, Масъуд Абдуллаевларнинг оталарини эслаб ёзган асарлари ҳамда адибга замондош кишиларнинг мақолаларига диққат қаратади. Бу манбалар Қодирийнинг табиати, асл маслаги, иймон-этиқоди, ижод лабораториясининг айрим қирраларини очиш-

га ёрдам беради. Зеро, психобиографик тадқиқ усулига кўра мактублар, турли кўлёмалар, кундаликлар, шахсий архив манбалари қаторида ижодкорнинг яқинлари ва замондошлари ёзган эсдаликларнинг ёзувчи бадиий оламини тушунишдаги қадр-қиймати беқиёс. Немис олимлари учун И.П. Эккерманнинг “Гёте билан гурунглари” асари бебаҳо хазина, улуғ адибнинг маънавият мулкига киришда сеҳрли калит саналади. Бир маҳал икки рус адиби – А.П.Чехов билан М.Горький ўзаро суҳбатларида немисларга ҳаваси келиб, Лев Толстойнинг доно фикрлари исроф бўлаётганидан, унга фидойи котиб етишмаганидан афсусланади. Гётега насиб этганидек, дейлик, Л.Толстой ва А.Қодирийдек улкан истеъдодлар ёнида “эккерманлар”нинг яшаши миллий адабиётни бойитган бўларди.

Жаҳон адабиётидаги жуда кўп адиблар умрининг охириги паллалари батафсил ёзиб қолдирилган. Маълумотларга кўра, И.Гёте умрининг сўнгги дамларида кўпроқ ёруғлик ва тоза ҳаво сўрайди. Л.Толстой эса “Нима қилишимни билмай қолдим!” деганича боқий дунёга сафар этади. Хўш, Абдулла Қодирийнинг сўнгги кунлари, охириги нафаслари хусусида нималар биламиз? Шу пайтгача ҳужжатли, аниқ тафсилотли маълумот топилмади. 1937 йил 31 декабрида уйдан олиб кетилгани, терговлар; таниш-билишларнинг кўрсатмалари, 1938 йил 4 октябрида отилгани хусусида умумий маълумотлар бор, холос. Назаримда, У.Норматовнинг силсила хотиралар асосида ёзган “Қодирийнинг сўнгги илтижоси” мақоласи адиб умрининг охириги лаҳзалари юзасидан яхши тасаввур уйғотади; кўнгилга таскин беради. Ўқувчи мақола таъсирида “инсон учун дунёда ўлумдан кўрқунч нарса йўқ”лигини жуда теран ҳис этган шахснинг мардлиги ва жасоратига таҳсин айтади. Қолаверса, бу манзара “Меҳробдан чаён” романи бош қаҳрамони, ўлимга ҳукм қилинган Мирзо Анвар ҳолатига оид бир эпизодни ҳам эсга

солади. “Дор остида Анварнинг кўли ечилиб, таҳорат олиш учун унга сув берилди. Чунки бу маҳкумнинг қонуний ҳаққи эди... Анвар таҳоратланиб, устидаги тўнини ерга ёзди. Жаллодлар доирани бир оз кенгайтиб, Анвар икки ракаъат намоз ўқиди...” Абдулла Қодирий суюкли қаҳрамонига ўлими олдидан, дор остида шундай бир қонуний ҳуқуқни “берган” экан, ўзи ҳам ўлими олдидан ҳукм ижрочисидан, аввало, ўз “қонуний ҳаққи”ни сўраши, иккинчи тарафдан, “қайралаётган пичоққа бутунлай парвосиз, кўрқувсиз” қараши анча ишончли ва табиий кўринади.

Тўғриси, менда Масъуд Абдуллаевдан мерос-оғзаки хотира асосида ёзилган бу мақола, машъум вазият тафсилоти – маҳкум адибнинг сув сўраши, таҳорат олиб икки ракаъат намоз ўқиши, тақдир ҳукмига бўйин эгиши ва тупроқдан ташқарида бир оёқнинг кўмилмай кўриниб қолиши – барча-барчасини аниқ-тиниқ тасвирлаган фожиавий пафосли яхши бир ҳикоя ўқилганидек таассурот қолдирди. Чунки туҳмат ва хиёнатларга бардошли адиб тўққиз ойлик руҳий азобларга қиёсан жисмоний ўлим қаршисида мардона тура олиши мумкин эди. Аллоҳ зикри билан калимаи шаҳодатни айтиб жон таслим этиш, жаннатдан умидворлик иймонли одам табиатига хос. Шу маънода Қодирий умрининг сўнгги лаҳзалари тўғрисида ҳар қандай бошқа, турли версиялар бўлмасин, мақолада баён қилган воқеа мантиқ кучи билан ажралиб туради. Бу “сўнгги илтижо” адиб мухлисларининг юрагини ўртаб, зирқиратиб хотиржам қилади. Қолаверса, домламиз келажакда бунга қараганда ишончли манба топилмиш эҳтимолини инобатга олиб, холислик юзасидан, олдиндан узрини айтади ва улар учун ҳам тадқиқлар эшигини очиқ қолдиради.

Вақтли матбуотни, янги босилаётган китобларни кузатган зиёли замонавий адабий ҳаёт шиддатига гувоҳ бўлади; бадий асар сифати билан чиқаётган юзлаб асарлар-

ни саралаш, баҳолаш, таҳлил этиш заруратини сезади. Бу эҳтиёж ижроси мунаққид-адабиётшунослар зиммасига тушади. Вазифани бажариш учун эса адабий кечимни узлуксиз кузатиш, қиёслаб ўқиш, ўйлаб ёзиш, энг муҳими, жуда холис бир фикр айтиш ва унга бошқаларни ишонтириш керак бўлади. Ўз вақтида Умарали Норматов ижодкорларнинг ҳароратли сўзидан завқланган маҳали кўлига қалам олди; мутолаа шавқидан бошқаларни ҳам баҳраманд қилди.

А.Қаҳҳор, С.Аҳмад, О.Ёқубов, П.Қодиров, Х.Тўхтабоев, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ў.Ҳошимов, Ш.Холмирзаев, О.Матжонкаби ижодкорларнинг ёзганлари У.Норматовнинг доимий кузатиш объектлари бўлди. Адабий жараёнга доир мақолаларида У.Норматов адабий ҳаётни, ижодкорлар истеъдодини, бадиий асарларни жуда зукколик билан баҳолагани кўзга ташланади. Чунончи, олим Ўзбекистон Давлат мадҳияси муаллифи Абдулла Ориповга “Ватанинг оташин куйчиси” деб баҳо берар экан: “Дадил айтиш мумкинки, миллий шеърятимизда эл-юрт қайғуси, бинобарин, ижтимоий мотив билан шахсий майлларнинг уйғун келиши бобида Чўлпондан кейин Абдулла Орипов энг юксак мақомга кўтарилди олди”, деган ҳақ гапни ёзади. Эркин Воҳидов ҳақидаги “Шеърятда сеҳр соҳиби” деб аталган мақоласида У.Норматов шоирнинг ижодий эволюциясини кузатиб шундай мулоҳазани ёзади: “Йиллар ўтган сари Эркин ижодида фикрлар уфқи кенгайиб, ҳис-туйғулар тобора сержило бўлиб борди”. Олимнинг ҳар бир ижодкор ҳақида билдирган фикрлари негизда самимият ёғдуси балқиб туради.

Умарали Норматов истеъдоди ва табиатига хос самимият, холислик, ҳақгўйлик каби таҳлил тамойиллари барча ёзганларини битта фокусда бирлаштиради. Энг муҳими, олим кўнглидаги самимият, қалб ҳарорати ўқувчи юрагига

меҳр-муҳаббат, эҳтирос бўлиб кўчади. Адабиётшунослар бўладикки, гўзал сўзлайди, дона-дона сўзлайди, лекин куруқ ёзади. Оғзаки суҳбатлари билан иншолари орасида тафовут бўлади. Аммо Умарали Норматов домламиз ёзганларида унинг соҳир овози жаранглаб туради. Кўз тегмасин, Умарали Норматов шу жарангдор овози билан узоқ йиллар ёшлар қалбига кўркам адабиётга муҳаббат уруғини экиди.

Ўйлаб кўрсам, мен профессор Умарали Норматовни “Шарқ юлдузи” журнали орқали мактабни битириш арафасида – ўтган асрнинг 80-йилларида таниган эканман. Ўқилган қайсидир роман қаҳрамони исми таъсириданми, ҳар тугул, кейинчалик бир жамоада бақамти ишлаш, устоз-шогирд тутинишимиз мутлақо хаёлимга келмаган Умарали Норматов исми ортидаги мунаққид ўша ғойибона танишув маҳалида жуда ёш ва навқирон бўлиб кўринган эди. Университетга ўқишга кириб қарасам, Умарали Норматов улкан олим, профессор, кафедра мудири, фан арбоби, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси экан.

Бироқ ўқувчилик тасаввуримдаги ўша дастлабки беғубор сифат, тўғриси, ҳозиргача ўзгармади. Юракдан чиққан самимий маърузалар, мароқли ва жўшқин суҳбатлар... Ижодкор инсон учун ёзганлари ўзига ва ўзи ёзганларига ўхшаса – бу ҳам саодат.

Ҳавасдан кўнгил ўсади, бу ажиб фазилатдан боғлар мевага киради. Ҳавас – бениҳоя гўзал инсоний фазилат. Умарали Норматов табиатида ҳавас кучли. Бировга ҳасад қилгани ёки бемаъни ғурбатларга берилган ҳолатларини асло эслай олмайман. Агар гурунглар бирор сабаб ножўя томон бурилиб қолса, сўз ўнқовини пойлаб, устоз секингина ўзининг беғубор ва давомли кулгилари билан давра аҳлининг фикрини, суҳбат йўриғини бошқа тарафга йўналтирганларини кўп кузатганман. Умарали Норматов табиа-

тида ҳаққонийлик кучли. Фикр баёнларида, бирор асар таъриф ва тавсифларида баъзан муболаға бўлади. Бу муболаға домладан суҳбатдошига ҳам юқади. Аммо устознинг бировни алдаши, номига бўлса ҳам ёлғон гапиришлари – булар асло бизларнинг тасаввуримизга сиғмайди. Зеро, чин устозлик, чин муаллимлик ҳам улкан саодатдир. Бундай саодат даражасига зинама-зина чиқилади. Бундай саодат шаъни мисқоллаб йиғилади. Умарали Норматов эл-юрт ардоғи-эҳтиромига, шон-шуҳратга эришди, маънавият пилла-поялардан юксак бир рутбага кўтарилди. Бу даража ва мартабага асло заҳа етмади. Ҳолбуки, У.Норматов ҳам инсон ўлароқ қанчадан-қанча қалтис вазиятларга дуч келди, муҳит гирдобига тушди. Аммо ўзлигига садоқати туфайли ўз инсоний шаънига заррача доғ туширмай ишлади, ижод қилди, фарзандлар ўстирди, шогирдлар тарбиялади. Умр йўлдошлари, ўз вақтида адабиёти муаллимаси бўлиб ўқувчиларга сабоқ берган Венера опамиз домланинг илм ва ижод йўлларида устозга умр бўйи чинакам маслакдош, фикрдош ва йўлдош бўлди. Шу сабабли ҳали шу кунга доғур Умарали Норматов уйлари остонасидан кўни-кўш-нилар, таниш-билишлар, ҳамкасблар, шогирдлар қадами узилмайди. Бунинг ўзи эътироф ва эътибор, шунинг ўзи ҳам улкан бахту иқболдир аслида.

Профессор Умарали Норматов адабий-илмий мақола-лари ёшларга бадиий асарни таҳлил қилиш йўллари, усул-лари, танқидий мақола шакл-шамойили ва бошқа қирраларидан сабоқ берадиган манбалар саналади. Домла ижодининг қамрови кенг, уларга хос тамойилларни, мазмун-моҳиятни тугал очиш учун махсус илмий тадқиқот ишлари бажарилиши лозим.

2021

ҚОДИРИЙНИНГ ХИЗМАТИ НИМАДА?..

“Қодирий мўъжизаси” номли тадқиқот-китоби адабиётшунос олим, профессор Умарали Норматовнинг улуғ ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирий ҳақида шу чоққача битган тадқиқотлари орасида ўзининг мазмун кўлами, салмоғи ва аҳамияти жиҳатидан энг мукаммали бўлибди, дея оламиз. Чунки бунда беназир носирнинг ижтимоий-сиёсий, ижодий ҳаёт йўли билан боғлиқ жуда ҳам кўплаб маълумот-ахборот жамулжам этилган. Шунинг учун ҳам китоб муқаддимасида бир эмас, бир нечта йўналишга ишора қилувчи сўзлар тизилган: “Тадқиқот, қайд, суҳбат ва мулоҳазалар”. Демокчиманки, У. Норматов илмий бисотида ёзувчи билан боғлиқ тансиқ нимасики бўлса, борини азиз ўқувчи ила баҳам кўришга ҳаракат қилган. Қимматли маълумот ва фикр-мулоҳазалар устига домланинг адабиётшунослик бобида умри мобайнида орттирган тажрибаси кўшилган. Тўпламнинг таъсирчанлиги, фавқулотда мароқ билан мутолаа қилиниши шундан.

Қодирий ўзбек халқининг энг севимли адибларидан бири. Унинг асарларига у ёки бу тарзда ошно бўлмаган чинакам ўзбек кишиси кам топилади. Ёзувчи ва асарлари ҳақида қарийб бир асрдан бери баҳс-мулоҳазалар олиб борилади. Лекин буни қарангки, профессор Умарали Норматовнинг эътироф этишича, улуғ ўзбек ёзувчиси ва унинг асарлари борасида ҳали айтилмаган гап, ёзилмаган китоб, топилмаган информация тўлиб-тошиб ётибди экан: “Қодирий меросининг кўпгина соҳалари каби ёзувчи эсте-

тик бисоти ҳам чуқур ўрганилган, чинакам баҳосини олган эмас” (“Қодирий мўъжизаси”, 48-бет).

Назаримда, ушбу тадқиқот билан батафсил танишиб чиққан ўқувчи Қодирийнинг ўзбек халқи маданияти тарихида тутган мислсиз ролини яна-да равшан тасаввур қила олади: “Ўзувчи “Ўтган кунлар”да холис-объектив туриб, XIX аср ўрталаридаги Туркистон тарихининг, ўзбек халқи ҳаётининг ҳаққоний манзарасини беради, муҳим тарихий жараёнлари чуқур бадиий таҳлил этади, даврнинг етакчи ижтимоий кучлари моҳиятини очади, ўша замон кишиларининг аҳвол-руҳияти, орзу-интилишлари, қувонч ва ташвишларини фавқулотда бир маҳорат билан ёрқин образлар орқали кўрсатади. Адиб асар ёзилган давр ҳукмрон мафкураси таъсирига, ўзининг ўша кезлардаги синфий майлларига берилмай реализмнинг бош принциплари асосида реал ҳаёт қандай бўлса, ўшандайича кўрсатади. Назаримда, илк бор худди шу роман орқали ўзбек халқи ўзининг бўйбастини, асл қиёфасини, ички дунёсини, кучли ва ожиз томонларини бор бўйича худди тиниқ ойнадагидек аниқ кўрди. Бу роман ўзбек адабиётида реализмнинг ҳақиқий тантанаси, катта ютуғи бўлди.”

Мана шу бир парча ёзувда Қодирийнинг халқимиз олдидаги хизмати нимадан иборат эканлиги рўйи-рости айтилган десак, асло муболаға бўлмайди.

Ишнинг бир нечта ўринларида реализм масаласи Қодирий романлари билан мувозий (параллел) тарзда ёдга олинади. Адиб бадиий ижоднинг кўплаб масалалари юзасидан фикр юритган бўлса ҳам ундаги “бош гап – реализм” (48-бет) дейди олим. Мана шу нуқтаи назардан қаралганда, олимнинг уқтиришича, Қодирий “ўзбек адабиётшунослигида реализм принципларини ишлаб чиқишда ғоят катта иш қилди” (ўша бет.) Албатта, адолат ҳаққи айтиш жоизки,

Қодирийнинг ҳар икки романи ҳам романтизм ва реализм кесимида яратилган. Устоз адабиётшунос ўз тадқиқотида “Ўткан кунлар” романининг реалистик қирраларига эътибор қаратмоқда.

Хўш, ёзувчининг реализмга доир қарашларининг моҳияти нималардан иборат? “Ҳақиқат, ҳаёт ҳақиқатига садоқат – ёзувчининг ижоддаги бош шиори”(49-бет). Албатта, “ҳаёт ҳақиқати” деганимиз санъатнинг яшовчан талаб ва тақозоларига доир бўлади. Йўқса, ҳар қандай реализм, ҳар қандай рўйи-рост юз берган воқеа бадиий адабиётнинг ҳадафи бўлиб кетавермайди. Чинакам бадиий ҳодисага айланган аксарият асарларда ижодкор “мени”нинг иштироки яшайди. Яъни ёзувчи ўзи бевосита иштирок этган ёхуд ҳаётда кўрган, кечирган воқеаларнинг тасвири ҳам, таъсир кучи ҳам бир газ баландда бўлғуси. Бошқача айтганда, асар материали бўлиб хизмат қилган воқеа-ҳодисалар ижодкорнинг ўз шахсий кечинмасига айланмоғи даркор. Демак, ҳеч иккиланмасдан айтишимиз мумкинки, ҳақиқий ижод намунаси бу – ёзувчининг бошидан, айнаи замонда, юрагидан ўтказганларидир. Баъзан адиб воқеа-ҳодисаларни кузатувчиси бўлиши мумкин. Лекин шундайям ўша жараёнлар – уларнинг қувончу кадари тўппа-тўғри ижодкорнинг юрагидан ўтмоғи, уни ларзага солмоғи шарт (персонификация ҳодисаси). Акс ҳолда, ўзи ёнмаган ижодкор ўзгани ёнди-ролмайди. “...Мен турмушда кўрмаган, билмаган нарса ҳақида ҳеч нарса ёзмайман”(51-бет) дейди Қодирий. Мана сизга Қодирий романларининг ўқувчига кўрсатган, кўрсатаётган ва бундан кейин ҳам кўрсатажак эстетик таъсири сабабларидан бири!.. Олим ёзади: “У ўтмишдан, ўтган аср воқеаларидан олиб ёзган асарларида ҳам ўзининг ҳаёт тажрибаларидан келиб чиқиб, ўзи турмушда кузатган, кўрган, яқиндан билган одамларни, халқ ичидаги типларни кўз

олдига келтириб туриб қалам тебратгани, асарларига асос қилиб олинган давр, шароитни, тарихий воқеалар ва шахсларни, воқеалар юз берган маконни, ўша кезлардаги халқнинг турмуш тарзи, амал қилган удум-тамойилларни ҳар қандай тадқиқотчи олимдан ҳам ортиқроқ ва чуқурроқ билиши шундоққина сезилиб туради, бу масалада у ҳар қандай билимдон одам, мутахассис тадқиқотчи билан бемалол беллаша олади ” (51-бет)

Шу тарзда олим Қодирийнинг ўзбек насрида реализмининг қарор топишида кўрсатган улкан хизматларини ҳаққи билан кўрсатиб, илмий далиллар асосида исботлаб боради.

Бадиий асарнинг бир қарашда кўзга “манаман” деб ташланиб турмайдиган ички хусусиятлари бўлади. Шулардан бири – меъёр масаласидир. Меъёрнинг қандайлиги ижодкорнинг оламга математик ёндашувидан улгу олади. Кўпинча биз – ижтимоий соҳа вакиллари буни, яъни математикани суймаймиз, унга “ўгайроқ” кўз билан қараймиз. Аслида-чи? Аслида тирикликнинг ҳар бир одими математиканинг қатъий қонун-қоидаларига асосланади. Ҳисобкитобли дунё дегани “нимани эксанг, шуни ўрасан”, деганигина эмас. У олаётган нафасимиздан тортиб ураётган юрагимизгача шу ҳисобу китобнинг ичида эканлигига ҳам ишора. Худди шундай, бадиий асарни тутиб турган ҳар битта компоненти – композиция, сюжет, турли хил бадиий санъатлар, бадиий вақт... ҳамма-ҳаммасида қатъий ўлчовлар – математик мезонлар иштирок этади. Агар ана шу мезонларнинг максимал аниқлиги бўлмаганда Қодирийнинг “Ўткан кунлар”и ҳам, “Меҳробдан чаён”и ҳам эллар аро, замонлар оша бунчалар суюмли бўлмас эди. “Албатта, мен, – дейди муаллиф (А.Қодирий назарда тутилади – У.Ҳ), – бу сўнгги, марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кў-

тарган қадар олишга тиришдим. Чунки шундан ортиғи сохта бўлиши, устига китобнинг қадрини ҳам туширар эди”.

Умарали Норматов адибнинг бу тутумини “реализмга доир жуда муҳим фикр” (56-бет) деб айтади. Бу – тўғри фикр. Айни чоғда, “ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар олиш”, “шундан ортиғи(нинг) сохта бўлиши”ни ўйлаш бу энди фақат реализмгагина хос ёндашув эмас. Мазкур мулоҳазалардаги яширин нарса бу – ўлчовдир. Ўлчов эса ҳамма замонларнинг измларига таалуқлидир, десак муболаға бўлмас.

Олимнинг фикрича, Қодирий нафақат улкан романларида, балки “Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан” ва “Тошпўлат тажанг нима дейди” каби ёрқин ҳажвий асарларида ҳам реализм принципларига содиқ қолган. “Ҳар икки асарни синчиклаб ўқир экансиз, уларда сиз фақат “феодал ўтмиш”ни қоралаш, эскилик сарқитларини, мутаассиб руҳоний ва тажанг – безорини фош этиш ёки шўро даври янгиликларини тасдиқлаш ва олқишлашнигина эмас, айни пайтда ўтмишдан мерос қатор халқ удумлари – қандай бўлса шундайлигича, манфий ва мусбат томонлари билан кўрасиз”(70-бет). Демак, ёзувчи ҳаётга реал қараб, ундаги ижобий ва салбий жиҳатларга объектив назар ташлаб, холис баҳолай олганини адабиётшунос тақдирляпти. Шунга кўра олим айтадики, адибнинг юқоридаги каби ҳажвий асарлари адабиётшунослик ва адабий танқид томонидан вақтида муносиб баҳоланмадики, бу ҳам илмимизнинг олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Тадқиқотнинг “Истиқлол қайғуси” фаслида олим ёзади: “Ўткан кунлар”нинг баҳоси, талқини масаласи бу фақат шунчаки бир асар, биргина ёзувчи устидаги гап эмас. Бу борада йўл кўйилган хатолар, чалкашлиklar айрим адабиётшунос, ёзувчиларнинг хатосидангина иборат деб бўл-

майди” (84-бет). Унинг уқтиришича, мазкур асарга бўлган муносабат ўзбек танқидчилигининг кейинги ярим асрлик ҳолини англатади. “Надоматлар бўлсинки, Ойбек, Ғафур Ғулом, Асқар Мухтордек улкан адиблар ҳам ўша машъум муҳит таъсири ва тазйиқи остида бу шоҳ асар ва унинг муаллифига нисбатан адолатсизлик қилдилар” (91-бет).

Ўрни билан адабиётшунос Ҳ.Ёкубов, М.Қўшжонов, И.Султон, Ҳ.Абдусаматов, Ж.Камол каби олиму ижодкорлар билан мунозарага киришади, уларнинг баҳсталаб қарашларини ўртага қўяди, тортишади. Лекин буларни бугунги кун адабиётшунослиги юксаклигидан туриб атайин танқид остига олмайди. Қолаверса, олим ўзи ҳам давр талабларига мос тарзда фикр юритганини тан олиб, “Ўткан кунлар” социалистик реализм асари эканини, унда тарихни синфий тушуниш ва ифода этиш мавжудлигини исботлашга уринганман” деб хатоларига иқрор бўлади. Улуғ романга Ойбек домладан тортиб то кунимизгача бўлган муносабатдаги бир ёқламаликни назарда тутиб, аксариятда “реализм принципларидан чекиниш” бор эди, деган мулоҳазани илгари суради. Домла “Ўткан кунларнинг бошидан кечирганлари”ни бирма-бир эслаб шундай хулосаларга келадикки, назаримда айни тўхтамлар ҳозирги кунда адабиёт ва танқид илми билан шуғулланаётган кўпчилик олимлар, тадқиқотчилар учун ўзига хос бир огоҳлантиришдек жаранглайди.

Кўриниб турганидек, олим биргина “Ўткан кунлар” асарига муносабатни текшириш орқали бутун бошли XX аср ўзбек танқидчилигининг йўлини босқичма-босқич, демакки, кайфиятми-кайфият тадқиқ этибди экан.

Қизиқ, адабий танқид бу илм бўлса, илмнинг ўз принциплари, ўзгармас – умрбоқий мезонлари бўлсаю даврга қараб чумак урса!.. Турланаётган даврнинг кайфияти ва қа-

ричларига қараб буқаламундек ўзгариб-турланиб бораверса, унинг илмлиги қаерда қолади, деган изтиробли-ташвишли саволлар қийнайди кишини. Лекин устоз адабиётшуноснинг қуйидаги жавобидан кейин бир пайса тасалли кўнгилга инади: “Бу ҳол, бир томондан, адабий танқидчилик, умуман, танқидий тафаккуримиз ривожини, тақдири йўлидаги ожизликлар, зиддиятлар, қолаверса, ижобий томон ўзгаришлар аломати, оқибати бўлса, иккинчи томондан, чинакам санъат асари, хусусан, баркамол реалистик асарда акс этган ҳаёт ҳақиқатининг сержилолиги, маъно доирасининг кенглигидир” (99-бет).

Яъни танқиднинг бир жойда қотиб қолмагани ва романнинг сержило эканлиги чиндан ҳам кишига бир қадар таскин беради. Аммо, барибир, ХХ аср танқидчилигининг ўзбадий-эстетик принципларида жуда катта нуқсонлар биқиниб яшаб келганлигидан кўз юмиб бўлмайди. Агар мазкур эстетик принциплардан чекинилмаганда эди, даврларнинг кайфият чирмандасига бу қадар ошкора ва намойишкорона рақс тушилмаган бўларди.

Қодирий асарларини, хусусан, унинг бош романи “Ўтган кунлар”ни таҳлил қилар экан, олим бир ўринда оташин хитоб қилади: “Мустамлака, истибдод, тутқунлик, қуллик учун кўпинча биз босқинчи зобитларнигина айбдор деб қоралаймиз. Ҳолбуки, қарамлик, тутқунлик учун, аввало, қарам бўлган халқнинг ўзи, эл-юрт тепасида турган раҳноmalar айбдор. Ўз қадрини билган, эрки, номуси, шаънини муқаддас санаган, эрки, мустақиллиги йўлида бир тану бир жон бўлиб бирлашган, жаҳон тараққиёти йўлини тутган халқни ҳеч қандай куч енга олмайди, бундай халқ ёт зобитлар олдида асло бўйин эгмайди, кишан киймайди, таслим бўлмайди” (101-бет).

Шу кўчирмани қайта-қайта ўқир ва унинг мазмуни устида чўзиб-чўзиб мушоҳада қилар эканман, хаёлимдан бундай хулосага ҳар ким ҳам кела олмайди, деган ўй кечди. Бундай хулосага келиб, шундай оловли бир тарзда ҳайқириш учун киши (олим) фикран ўз халқи яшаб ўтган узоқ ўтмиш йўлини босиб ўтган бўлиши, унинг қайғусига ҳам, қувончига ҳам бирдек шерик бўлган бўлиши шарт!

Иккинчи томони – бундай хулосага олиб келган сабаб ҳам камида “Ўткан кунлар”дек асар бўлмоғи зарур! Буларнинг ҳаммаси ғоят аччиқ хулосалардир. Уларга келиш ва мана шундай салмоқли китоб-тадқиқот ичра баралла айтиш эса сира осон эмас, ҳа...

Қодирий романлари ёзилганига қарийб тўқсон йиллар бўлди. Шу вақт мобайнида асарнинг бошидан яхши-ёмон кунлар ўтди. Лекин ҳамма вақт мазкур романлар оддий ўқувчилар томонидан кўзларга суртиб ўқилди, ўғил қизларга Отабек, Кумуш, Анвар, Раъно деган исмлар берилди. Хўш, бундай меҳру муҳаббатнинг сиру синоати нимада?..

Албатта, ҳар бир адабиётшунос олимнинг ҳам, оддий ўқувчининг ҳам бу борада ўз фикру мулоҳазаси бор. Кимдир ҳар икки асарларда гўзал бир тарзда акс эттирилган муҳаббат дostonларини рўкач қилар, кимдир унда кўрсатилган ўзбек халқининг Чор Россияси босқинидан олдинги турмуш тарзининг санъаткорона ифодасини илгари сурар ва ҳоказо. Аслида, буларнинг ҳаммаси тўғри. Ушбу тадқиқотда эса синчков олим бошқа кутилмаган бир жиҳатга ҳам эътиборингизни қаратадики, у билан танишгач, “Чиндан, Қодирий романларининг сеҳру жодуси у яратган қаҳрамонларнинг табиий, самимий ҳатти-ҳаракатларида ҳам кўринади” деб ўйлай бошлайсиз. “Ёзувчи инсоннинг тушунишда, аввало, унинг Аллоҳ инъом этган табиий, туғма хусусиятларига эътибор беради. Шу билан баробар кўпгина

буюк реалистлар каби жамият, муҳит, шароитнинг инсон шахсига таъсири жуда кучли эканини ҳамиша назарда тутади. Унингча, жамият бир касал билан оғридими, унинг ҳар бир табақа, яъни синфига, яна тўғриси, фардига шу касал сироят қилмай қолмайди” (134-бет).

Албатта, “Меҳробдан чаён” романи билан боғлиқ ушбу кўчирмадан кўриниб турибдики, олим асарнинг икки жиҳатини урғуламоқда. Бири – инсоннинг туғма хусусиятлари бўлса, бошқаси – руҳиятнинг унга таъсири масаласи. Гарчи, адабиётшунос олим масалани биз қўйган тарзда кўйиб ўрганмаган бўлса-да, унинг мулоҳазаларидан шундай хулосалар чиқардимки, натижада улуғ реалист ёзувчи А.Қодирий романларининг жозибаси кўз олдимизда яна-да равшанроқ тортди. Бошқача айтганда, ёзувчининг қаҳрамон яратиш маҳорати унинг эстетик принциплари билан чамбарчас боғлиқлиги таъкидланади. Яъни Қодирий қаҳрамонларини яратар экан, сохтагарчиликка, юзакичиликка, зўракичиликка йўл қўймайди. Қаҳрамонлар туғма, табиий хусусиятларга кўра эмин-эркин ҳаракат қилдирилади. Бир қарашда жуда оддий туюладиган бу гапларнинг моҳияти аслида жуда теран. Чунки улар ижодкорнинг асар яратишдаги бош принципларидан сув ичади.

XX аср ўзбек адабиёти бу – ўзининг мазмун-моҳияти, шакл-шамойилига кўра янги адабиётдир. Лекин бу янги адабиётнинг пайдо бўлишида кўпдан кўп табиий омиллар борлигига қарамай, уни биргина сабаб – “Россияга қўшилишнинг прогрессив аҳамияти” билан боғлаб кўрсатишарди. Тўғри, бир поғона баланд ижтимоий-сиёсий формацияда яшаётган Россиядек мамлакатнинг, унинг маданияти ва адабиётининг таъсир қилиши ғоят нормал ҳодиса эди. Лекин ўзбек заминида янги адабиётнинг вужудга келиши фақат шу билангина чекланмаслиги ҳам кундек равшан ҳа-

қиқатдир. Шуларни назарда тутган олим “Жаҳоннинг бирор худудида маънавий, маданий ҳаётда, илм-фанда, адабий тафаккурда пайдо бўлган янгиликларнинг ўзга худудларга кўчиб ўтиши қонуний, табиийдир” (192-бет) деб ёздики, бу айти ҳақ гап. Мазкур икки мулоҳазалардан келиб чиқадиган учинчи фикр – силлогизм шундан иборатки, янги ўзбек адабиётининг, хусусан, буюк Абдулла Қодирийнинг “Европа гази билан ўлчанганда” (Қаҳҳор таъбири) ҳам мезонларга дош берадиган романларининг яратилиши, аввало, умумжаҳон бадиий тафаккури тадрижининг қонуний бир ҳосиласи эди.

Адабиётшунос олим ниҳоят, Қодирий романларининг назарий масалаларига келади. Унинг назарида романнинг роман бўлиши учун “тил, услуб, ифода воситалари, адабий приёмлар, санъатлар, сюжет, композиция, конфликт, асар таркиби, характерлар психологизми, миллийлик каби компонентлар”дан-да муҳимроқ омиллар бор. Албатта, олимнинг бу қарашларида 70-80-йиллар рус адабиётшунослигининг таъсири сезилади. Шунга қарамай, қуйидаги фикрлар ўзбек роман назарияси бобидаги анча дадил қарашлар ҳисобланади: “Ҳозирги замон назарий тадқиқотларидаги хулосаларга таянган ҳолда романнинг, аниқроғи, реалистик романнинг бош жанр хусусиятлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

“1. Асарда романга хос тафаккурнинг мавжудлиги, фикрий-фалсафий кўламдорлик.

2. Шахс ва ҳаётнинг янгича концепцияси.

3. Шахс ва ҳаётнинг худди кўзгудагидек холис-объектив ифодаси, ҳаёт ҳақиқатига садоқат, ҳақиқатнинг ёзувчи шахсий майллари, қарашларидан устунлиги –устуворлиги”.

Сираси, юқорида саналган омиллар ҳам романнинг ба-дий-фалсафий таъсирдорлигини оширади, унинг жозиба-сига жозиба қўшади, ўқишлилик даражасини ортиради.

Тадқиқотда диққатга шоён яна бир жиддий хулоса бор. “Ўткан кунлар” сўзбошисида ёзувчи “Тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари”дан ҳикоя қилишидан сўз очади. Шу нарса асар учун бир ниқоб бўлиб, Қодирийнинг романда тасвирланган ўтмишни “энг кир” деб атаганининг сабаби собиқ шўро даврида ўз-ўзини ва асарни ҳимоя қилиш йўли деб қаралган. Нуктадон олим эса бунга бошқа жиҳатдан қараш мумкинлигини айтади: “Адиб “Ўткан кунлар” орқали “тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари”, – юртни мус-тамлака балосига гирифтор этган “Хон замонлари” ҳақида сўз очиб, тарихнинг бу аччиқ ҳақиқатидан сабоқ бермоқчи бўлади”.

Дарҳақиқат, ўша тарих парчасининг “энг кир, қора” деб аталишига сабаб озод мамлакатни босқинчилар томонидан босиб олинишига йўл қўйганида ҳам экан!.. Хонлик замо-нининг кир ва қоралиги ўз мустақил салтанатини ҳимоя қилолмагани билан ҳам белгиланар экан!..

Тадқиқот майдонида олимнинг кўпдан-кўп нозик ку-затишларига дуч келамиз. Хусусан, устознинг қуйидаги фикрига қўшилиш-қўшилмаслик бошқа масала, лекин нуқ-таи назарнинг ўзи эътиборга молик. Олим ёзади: “Фармон биби образи (С.Аҳмаднинг “Келинлар кўзғалони” комедия-синининг бош қаҳрамони – У.Ҳ.) асл моҳиятини Ҳожи она типигаги тимсоллар эмас, айти Узбек ойим, Холнисо, Ҳам-робуви, Бўстон бибилар силсиласи орқали англаш, очиш мумкин.”

Яъни олим ўзбек адабиётида муваффақиятли чиққан “супер қайнона” – Фармон биби образининг этимологияси

– илдинини бевосита ўзбек олимлардан топгандек бўлади. Бу ҳам мушоҳада қилишга арзигулик бир муҳим мавзу.

“Ҳақиқат туйғуси – муқаддас” дейилган қайдда Умарали Норматов улкан адабиётшунос олим, академик Иззат Султон билан ораларида бўлиб ўтган ибратли мулоқотни келтиради. Унда Умарали ака ўзининг “Қодирий боғи” номли китобида И.Султоновни танқид қилгани, лекин бағри кенг оқсоқол адабиётшуноснинг жавоби мардона бўлгани айтилади: “Қодирий ҳақидаги ҳақиқат Сизу бизнинг нафсониятимиздан юқорида туриши лозим. Қодирий ва ҳақиқат ҳимояси йўлида мени ҳар қанча танқид қилсалар, бундан заррача ҳафа бўлмайман...” (203-бет) Ўйлайманки, Иззат Султоннинг тантилик ва юксаклик билан айтган ана шу гаплари бугунги ёш олимлар учун ҳам бир умрлик ибрат намунаси бўла олади.

Бутун китоб давомида адабиётшунос олимнинг улуғ ёзувчи Абдулла Қодирийга бўлган чексиз муҳаббати яққол акс этиб туради. Олим адиб яратган икки ўлмас романлар қаршисида такрор ва такрор ҳайратга тушади, уларни тўлқинланиб-берилиб таҳлилу талқин қилади. Шунга қарамай, олим ёзувчини идеаллаштириш йўлидан бормайди. Ўрни келганда, Ойбеку Ғафур Ғуломдек, Ҳомил Ёқубову Иззат Султондек забардаст олимларнинг қодирийшуносликда йўл қўйган камчиликларини рўйи-рост айтгани каби Қодирийдек буюк адибнинг замонасозликка бориб давр кайфиятига боғлиқ ишлар қилганини ҳам яшириб ўтирмайди: “Қодирий катта ақл-заковат, юксак истеъдод эгаси бўлса ҳам, барибир, ўз даврининг фарзанди эди. Инқилоб йилларининг фидойи инқилобчиларига хос муайян инқилобий бегоҳатлик унга ҳам ёт эмас эди (32-33 бетлар).

Аммо олимнинг назарида “Қодирийнинг бахти шундаки, у муайян муддат давр таъсирига берилган, қизиллаш-

ган, замона суронлари гирдобида гоҳо бир ёқлама сўзлар айтган, давр тўзони ичра қолиб, бошига оғир савдолар тушган бўлмасин, барибир, 20-йиллар алғов-далғовларидан омон чиқди, оқибат натижада давр тазйиқларини енгиб ўтиб, ундан юқори кўтарила олди, хусусан, “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романлари билан замонасидан бир неча ўн йиллар олға кетди” (39-бет).

Узун сўзимни якунида шуни таъкидламоқчиманки, улкан адабиётшунос олим, профессор Умарали Норматовнинг ушбу китоби улуғ ўзбек романнависи Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди ҳақида шу чоққача ёзилган асарлар, амалга оширилган юзлаб хайрли ишлар орасида энг теран қомусий мазмун ва мундарижага эга тадқиқотлардан биттаси бўлиб, маънавий оламимизни безаб туришига шубҳа йўқ.

2011

‘ 8 ‘

Исломжон ЁҚУБОВ,
филология фанлари доктори, профессори

АДАБИЁТГА МУҲАББАТ ВА ҲАҚИҚАТГА САДОҚАТ

Устоз адабиётшунос ва мунаққид сифатида элимиз ардоғида бўлиб, табаррук тўқсон ёш билан тўқнашиб, юз билан юзлашишга бел боғлаб турган мўътабар инсон – Умарали Норматовнинг ибратли умр йўлига назар ташлаш қуйидаги хулосаларга келиш имконини беради:

Умарали Норматов Турдиали бобо эътиборли шажарасининг генетик кодини ташувчи янги вакили – туғма талант соҳиби сифатида 1931 йилнинг 3 январида Фарғона вилояти, Бешариқ туманининг Рапқон қишлоғида маърифатпарвар зиёли Нормат қори ва Сорабиби ая хонадонида дунёга келди. Адабиётшунос Иброҳим Ғафуров образли таъбири билан айтганда: *“қадим ўзбек қишлоқлари тарихнинг қонли ўйинларига майдон бўлиб қолган...Инсон қисматлари адоқсиз фожиалар гирдобида чирпирак бўлган”*⁴ машаққатли ва мураккаб бир даврда туғилди

У илк таълим ва тарбия – адабиёт, санъат, маърифат ва маънавият таҳсилини оилавий муҳитда олди. Таъби нозик, андишали йигит бўлиб улғайди. Ўз ҳаёт йўлини тўғри танлаб, аниқ мақсад сари сабот ва матонат билан интилди. Болалик ҳамда йигитлик даврларига хос беғубор соддалик, ишонувчанлик, масъумлик, нафис ва тошқин ҳис-туйғуларга ошнолик, бағрикенглик кейинчалик унинг инсоний характери, айтиш мумкинки, адабиётшунос, мунаққид сифатидаги ижодий кредосини белгиловчи доминат фазилатларга айланди.

---

⁴ Ғафуров И. Умарали Норматов: Муаллим, олим, ижодкор / Норматов У. Ижод сеҳри. – Т.: “Шарқ” НМАК Бош таҳририяти, 2007. Б.3.

Конибодом педагогика билим юрти ва Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎзМУ) филология факультетидаги таҳсил давомида Ғулом Каримов, Озод Шарафиддинов, Субутой Долимов, Лазиз Қаюмов, Иззат Султон, Матёқуб Қўшжонов, Аҳмад Алиев сингари ўнлаб устозлар сабоқларини тинглади, улар илмий-ижодий тажрибаси, ҳаётий қаноатларини қунт билан ўрганди.

Китобга ошуфталик ва мустақил мутолаага шўнғиш Умарали Норматовнинг фикр-ҳисларини кенгайтирди, кузатувчанлигини оширди, таассурот-ҳайрат ҳиссини теранлаштирди.

Олимнинг шахсий ҳаётига файз қўшган улуғ аёл – турмуш ўртоғи Венерахон Исақова наинки меҳрибон она, оқида бека, моҳир педагог балки, бу ибратли оиланинг мунаввар чироғи бўлиб, Умарали Норматовни ҳам олим, ҳам инсон сифатида бир умр ардоқлаб, эъзозлаб, беҳад авайлаб, ижодига рағбат бериб келмоқда.

Илмий-адабий жамоатчилик яхши биладики, Умарали Норматов 1952-2010 йиллар давомида Ўзбекистон Миллий университетида таълимнинг бакалавриатура, магистратура босқичлари ўн минглаб талабалари, Олий таълимдан кейинги босқичда таҳсил олган аспирант ва докторантларига сабоқ берган, уларнинг илмий тадқиқот ишларига раҳбарлик қилган. Салкам чорак аср (1976-2000) йиллар мобайнида “Ўзбек адабиёти” кафедрасига мудирлик қилган. Шубҳасиз, беҳад самарали изланишларгина бўлажак олимни адабиётшунослик ҳамда адабий танқидчилик сари етаклади. У бадий асарларни ўқиш, улардан ҳайратланиш, мазмун-моҳиятини уқиш, поэтик жозибсини кашф этиш ва уқтириш маҳоратини эгаллади. Йиллар ўтган сари, олимнинг социологик, психобиографик, герменевтик, аналитик, қиёсий-типологик таҳлил қилиш, поэтик ижод асрорини

англаш, ижтимоий-адабий, бадий-эстетик моҳиятини қалбан туйиш, санъат асари ички қонуниятлари: қатрада уммон, дарахт ортидаги ўрмонни кўриш, у ёхуд бу адабий ҳодисани давр интилишлари билан чамбарчас боғлиқликда тушунтириш малакаси тобора юксалиб борди.

У.Норматов XX аср ўзбек адабиётининг Ҳамза, А.Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, А.Қаҳҳор, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон каби катта авлоди ижод асрорини қайта кашф этишга, улардан ибратланишга интилди. С.Аҳмад, А.Мухтор, О.Ёқубов, Мирмуҳсин, Ҳ.Ғулом, Шухрат, Н.Сафаров, Р.Файзий, Э.Воҳидов, А.Орипов, П.Қодиров, Х.Тўхтабоев, Ш.Холмирзаев, Ў.Ҳошимов каби ўнлаб ижодкорлар билан ёнма-ён ижод қилди. Уларнинг аксариятини адабий гурунгларга жалб этди. Хусусан, бу рўйхатда биз: А.Мухтор, С.Аҳмад, О.Ёқубов, П.Қодиров, Э.Воҳидов, Х.Тўхтабоев, Ш.Холмирзаев, Ў.Ҳошимов, О.Матжон, Муҳаммад Али каби шоиру носирлар; шунингдек, талай ҳамкасблару шогирдлар: М.Саъдий, Ҳ.Болтабоев, Д.Қуронов, Р.Кўчқор, Ш.Сокин, У.Ҳамдам, Ж.Эшонқул, Р.Раҳмат ва бошқаларни санашимиз мумкин. Албатта, суҳбатдошларнинг танланишида ҳам ҳикмат кўп. Бироқ муҳими шундаки, холис ният билан ўтказилган адабий гурунгларда бадий адабиётнинг ўзига хос табиати, муайян асар ижодий ниятда куртакланиб, кейин барг ёзишию тотли мева беришигача бўлган ҳаяжонли ва завқли онлар таровати, ижтимоий-адабий даврлар, адабий авлодларга хос белги-хусусиятлар, фазилат-ноқисликлар билан бир қаторда, алоҳида истеъдод тийнатиға дахлдор бетакрор индивидуаллик, тафаккури инжа тўлқинлари, руҳиятининг нафис манзаралари очилди.

Ўша суҳбатларда сараланган залварли сатрларда У.Норматовнинг бадий ижод ва ижод аҳли олдиға кўйган

талаблари, талант тарбияси ҳақидаги ахлоқий-эстетик қаноатлари, ҳассос қалбининг рубобий оҳанглари, қайноқ юрагининг зарблари ўз аксини топди. Шунинг учун, бу суҳбатлар адабий жараёнга жонли руҳ олиб кирди. Адабий ижод аҳлида масъуллик туйғусини янада орттирди. Кенг жамоатчиликда ижод аҳлининг бетакрор дунёси, севимли асарларининг ички табиати ҳақида оҳорли фикрлар, нозик сезимлар уйғотди. Халқимизнинг нафис санъатга бўлган қизиқиш ва муҳаббат ҳиссини юксалтирди. Демак, олим ўттиздан зиёд (айрим манбаалар, хусусан проф. Д.Қуронон мақолаларидан бирида 40 дан ортиқ дейилади И.Ё.) адабий суҳбатлари орқали ўзбек адабий танқидчилигида шу жанрнинг ривож топиши, сўз санъаткорлари ижодий олами айрим номаълум қирралари ойдинлашиши, профессор Ҳ.Болтабоев таъбири билан айтганда: *“адабиётшунослигимизнинг суҳбатлараро кечган имкониятларини кўрсатиш”*⁵, китобхонлик ва китобга бўлган меҳрнинг кенг қулоқ ёзишига сезиларли импульс берди. Дарҳақиқат, Иброҳим Ғафуров ҳақли эътироф этганидек: *“Бу суҳбатлар давр адабий ҳаёти, адиллар таржимаи ҳоли, улар қарашларининг такрорланмас қимматли ҳужжатларидир. Ўзбек адабиётимизда кейинги эллик йил ичида ҳеч ким бунчалик кўп ва хўп суҳбат яратмаган. Уларда адилларнинг ўзига хос қарашларигина эмас, танқидчи У.Норматов принциплари, ахлоқи, ижодкор сифатидаги қизиқишлари акс этади. Талант тарбияси борасидаги масъулликни бўйнига олиши ва ҳис қилиши кўзга ташланиб туради.”*⁶ Шунинг учун ҳам профессор Д.

---

⁵ Болтабоев Ҳ. Адабий суҳбат танқидчилик жанри сифатида / Норматов У. Ижодкорнинг дахлсиз дунёси. – Т.: MUMTOZ SO'Z, 2008. – Б.3.

⁶ Ғафуров И. Муҳаббатли оламнинг ҳайратлари. / Норматов У. Ижод сеҳри. – Т.: Шарқ НМАК, 2007 – Б.11.

Қуронов суҳбат жанрини “фикрнинг чинакам дояси”⁷ деб баҳолайди.

Англашиладики, У.Норматов қизғин адабий муҳит, жонли адабий жараён бағрида, жозиб ижодий суҳбат, қизғин баҳс-мунозаралар ичида камол топди. Агар, биз адабиётшунос олим қаламига мансуб 1952-2020 йиллар, яъни 68 йиллик изланиш ва ижод жараёнидаги ХХ–ХХІ асрлар ўзбек, қардош халқлар ва жаҳон адабиёти, хусусан романчилик муаммолари кенг ва чуқур таҳлил ва тадқиқ этилган 50 дан ортиқ адабий-танқидий китоблар, дарслик ҳамда ўқув, ўқув-услубий қўлланмалар ва 600 га яқин мақолаларни яхлит ҳолда кузатсак, бунга тўла ишонч ҳосил қиламиз. Бемалол айтиш лозимки, У.Норматов мамлакатимизда миллий адабиётни равнақ топтириш, жаҳоннинг илғор анъаналари, самарали ютуқлари негизида таҳлил қилиш, баҳолаш, замонавий адабиётшунослик илмий мактабини шакллантиришга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

Адабиётшунос ва мунаққид У.Норматовнинг: “Маҳорат сирлари” (1968), “Шухрат” (1969, 2008), “Жанр имкониятлари” (1970), “Саид Аҳмад” (1971), “Насримиз уфқлари” (1974), “Гўзаллик билан учрашув” (1976), “Насримиз анъаналари” (1978), “Талант тарбияси” (1980), “Етуклик” (1982), “Қалб инқилоби” (1986), “Қодирий боғи” (1995), “Ўткан кунлар” ҳайрати” (1996), “Қаҳқорни англаш машаққати” (2000), “Умидбахш тамойиллар” (2000), “Тафаккур сўзи” (2005), “Кўнгилларга кўчган шеърят” (2006), “Устоз вэратти” (2007), “Янги ўзбек адабиёти” (2007), “Ижод сўзи” (2007), “Ижодкорнинг дахлсиз дунёси” (2008), “Шижрат ва маҳорат жозибаси” (2020) каби адабий-танқидий китоблари ва кўпгина матбуот саҳифаларида эълон қилинган

---

⁷ Қуронов У. Суҳбат жанри. Норматов У. Ижодкорнинг дахлсиз дунёси. – То: МЕМТОЗ, 2020. – 208 – 209.

мақолаларида янги ўзбек адабиёти тарихи, тараққиёт та-
мойиллари, замонавий адабий жараён: услуб. шакл, маз-
мун, адабий қаҳрамон, характер, ижодий метод ва жаҳон
фалсафаси, эстетикаси ва адабиётининг авангард оқим-
лари: (модернизм, постмодернизм, абсурд), структурализм,
адабий синтез, поэтик маҳорат муаммолари атрофлича
ёритиб берилди. Шунинг учун улар илмий-адабий жамоат-
чилик томонидан илиқ кутиб олиниб, баҳс-мунозаралар
кўзғади, кўпчилики янги изланишларга илҳомлантирди.
Айни пайтда, муаллифга Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
аъзоси, филология фанлари доктори (1978), профессор
(1979), Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (1981),
Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати
(1989), “Меҳнат шухрати” ордени (2011) соҳиби бўлишдек
эътирофу эҳтиром, шон-шараф ҳам олиб келди.

У.Норматов умумтаълим мактабларининг 5-, 9-, 11-
синфлари учун яратилган “Ўзбек адабиёти” дарслик ва
мажмуалари, олий ўқув юртлари учун мўлжалланган ва
ҳамон амалда бўлган “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” (1999)
дарслиги муаллифларидан биридир. Бу дарслик ва мажмуа-
лар асосида таълим берган устозлар ва таҳсил олган бир
неча авлод вакиллари қалбида миллий ва жаҳон адабиёти
ҳақидаги билим, малака ва тасаввурлар олами кенгайгани,
адабиёт ва бадиий ижодга меҳр-муҳаббат ҳисси ортганига
шубҳа йўқ.

Гарчи мен пойтахтдан анча олис маскан – Нукус давлат
университетида таҳсил олган бўлсам-да, 1982 йилда устоз
олим У.Норматов биз талабаларга махсус курс ўқиганлар.
Каминага “Етуклик” номли китобларини дастхат билан
тақдим қилганларидан фахрланиб юраман. Эндигина эл-
лик ёшдан ошган У.Норматов ўшандаёқ етук олим, адабиёт
ва санъатнинг чинакам жонкуяри эканки, бу ҳол биринчи-

дан; китобнинг номланишидаёқ яққол кўзга ташланиб туради. Иккинчидан, қисқа бир фурсатда ёш истеъдод соҳибларини аниқлаб, уларга янги нашр қилинган асарини илинишлари ҳам зинҳор бежиз эмасдай, “тақдимнома” да ҳам улкан бир мужда бордек туюлади. Зотан, кейинчалик Ўзбекистон Миллий университети докторантурасида таҳсил олган кезларимда биз устоз билан бир факультет, ҳатто битта кафедрада ҳамдам-ҳамнафас бўлдик. Қанчадан-қанча суҳбатларидан баҳраманд бўлдик. Айниқса, “Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси” мавзуидаги диссертацион тадқиқотим ҳимояси жараёнида устоз расмий оппонент бўлганлари, камтарона изланишларимни юксак баҳолаганларидан чексиз ифтихор туйаман. Турмуш ўртоғим Тозагул Матёқубова Умарали Норматов илмий маслаҳатчилигида “Ғафур Ғулом ижодиёти поэтикаси” мавзуидаги илмий тадқиқот ишини ёзиб тугатгани устоз олимни чин маънода оиламизнинг қадрдон маслаҳатгўйи, эъзозли ва ардоқли отахонига айлантирганини алоҳида таъкидлашим лозим.

Умарали Норматов қалбида эзгуликка, ҳаётга, одамларга ишонч, меҳр-муҳаббат руҳини ҳаракатга келтирган юзлаб шогирдлар, издошлардан бири (шундай дейиш мумкин бўлса, албатта) сифатида, кези келганда, устозгагина хос ва иккинчи бир инсонда учратиш қийин бўлган айрим фазилатларни ҳам санаш ўринли бўларди:

- *Наинки адабий асар ёхуд унинг муаллифи, балки ҳар бир суҳбатдошидан ҳам имкон қадар фазилат излаш;*
- *Исми шарифингизга фарғонача эҳтиром билан “хон” ва “жон” қўшиб гапириш;*
- *жамоани бир пайтлар урф бўлганидай, “ўртоқлар” эмас, балки “азизлар” тарзида ўзига яқин олиш;*

• устозларга эҳтиром, шогирдларга мурувват назари билан қараш;

• адабий жараённи муттасил ва фаол кузатиш;

• тинимсиз ўқиш ва муносабат билдириш. Маълум фурсат ўтиб, яъни бирор асардан олинган ҳаяжонлар босилиб, фикрлар тиниқлашгач, “ўшанда биз ҳам сал эҳтиросга берилган эканмиз, аслида маунақа экан” тарзида ўзини-ўзи беғараз ислоҳ қила олиш....

Менимча, буларнинг барчаси замирида адабиёт ва санъатга муҳаббат, ҳақиқатга садоқат, сўзга масъуллик, жонажон ватанга, бир-биримизга, ҳаётга муҳаббат ҳислари мужассам.

УМАРАЛИ НОРМАТОВ САБОҚЛАРИ

Умарали Норматов ХХ аср ўзбек ижодкорларини фундаментал тадқиқ қилган забардаст олимлар қаторида туради. Устознинг фақатгина Абдулла Қаҳҳор ижоди юзасидан олиб борган тадқиқотларининг сони ўндан ортади. Абдулла Қаҳҳор ижодидан баҳс этувчи, адиб ижодини ҳолис баҳоловчи қарашлар “Маҳорат сирлари”дан бошланиб, “Қаҳҳорни англаш машаққати” асарида ўзининг чўққисига кўтарилди. Айтиш мумкинки, мазкур рисолада устоз ўзига бўлган фикрларни инкор этмаган ҳолда адиб ижодини белгилувчи омиллар, хусусан, “Сароб”, “Кўшчинор чироқлари”, “Синчалак”, “Ўтмишдан эртақлар” асарлари ҳақида янги қарашларини баён этди.

2000 йиллар устоз раҳбарлигида Абдулла Қаҳҳор ижоди юзасидан номзодлик тадқиқотини олиб бораётган илк кезларим эди. Абдулла Қаҳҳор ижодига кўл урмаган деярли атоқли адабиётшунослар қолмаган, улардан фарқли адиб ижодига баҳо бериш, айниқса, йиллар давомида адабий танқиднинг қайта-қайта объектига айланиб келаётган “Сароб” романи ҳақида жўяли фикр айтиш масъулияти елкамда эди. Шу вақтнинг бирида устоз университет нашриётида 200 нусхада чоп этилган “Қаҳҳорни англаш машаққати” китобининг ҳар бир нусхасини синчиклаб кўздан кечириш, хатоларини қора қалам билан текшириб чиқиш вазифасини кўйдилар. 200та китобнинг ҳар бир саҳифасини қайта-қайта назардан ўтказиш давомида мен нима учун бу вазифани менга топширганларини англаб етдим. Тушунишимча, бу иш устознинг илм йўлида менга берган илк сабоғи эди.

50 саҳифадан иборат бўлган рисола Абдулла Қаҳҳор шахсияти ва ижодининг асосий кредосини белгилаган муҳим манба эди. Рисолада Абдулла Қаҳҳор шахсиятига хос белгилар асарлари билан қай даражада ҳамоҳанглик касб этганига алоҳида эътибор берилган эди. Тадқиқотда ёзувчининг бениҳоя мураккаб қиёфаси у яратган образлар, танланган сюжетлар, тиғиз концентрик жараёнларда ҳаракатланувчи инсон қисмати тасвири орқали очиб берилган эди. Ёзувчи асарларининг хронологик кетма-кетликда таҳлил қилиниши орқали адиб қарашларидаги ўсиш-юксалиш паллаларининг намоён бўла бориш тарзи менга “Сароб” романи таҳлилида ўзига хос йўл, калит вазифасини ўтади. Умарали Норматов муайян асар ҳақида фикр билдирар экан, образлар моҳиятини очишга киришар экан, бадий таҳлилнинг ҳамма методларидан унумли фойдалана олгани, шунинг учун у танлаган асарлар кенг ва атрофлича таҳлил қилиниши, мунаққиднинг назаридан асар матни остидаги сир-синоатлар ҳам четда қолмаслиги маълум бўлади. Муҳими, устоз мунаққид ҳар бир фикрдан керакли калит сўзларни топа олади. Бу калит сўзлар асарни яхлит ҳолда идрок этишда ижодкор шахсияти, асар ёзилган пайтдаги руҳий жараёнларни англаш имконини беради. Натижада, асарнинг актул қатлами билан унинг эстетик қатлами ҳам очила боради.

“Қаҳҳорни англаш машаққати” китобида устоз ҳақли таъкидлаганидек, Абдулла Қаҳҳорнинг қизғин ижодий фаолияти XX асрнинг энг фожиавий палласига, яъни 30-50-йиллар шароитига тўғри келган эди. Бу давр мустабид як-каҳоким мафкура, совет адабий сиёсати таъсири ва тазйиқи остида кечди. Унинг ноҳуш таъсири адиб ижодида акс этиши табиий ҳол эди. Шунга қарамай, “Аллоҳ берган бе-назир истеъдод, ноёб шахсий фазилатлар – ўзига хос ўткир

нигоҳ, фуқаролик туйғуси, қатъият, ирода-бардош, ҳақгўйлик, ҳалоллик ва шижоат туфайли⁸” Абдулла Қаҳҳор замонаси талотумларидан юқори кўтарила олди. Умарали Норматов Абдулла Қаҳҳорнинг шўро даврининг “тутуруқсиз мунофиқона адабий сиёсатини, ҳам “сийлов”, ҳам даб-дабаю таъқибларини татиб кўрган адиб” бўлганини қайд этар экан, ундаги ноёб фазилатлар асарларига кўчиб ўтганлиги, бу эса уларнинг умрзоқлигини таъминлаган омиллардан бири эканини эътироф этади. Мунаққид Абдулла Қаҳҳор ижодини унинг шахсий биографияси билан боғлиқликда ўрганган олим сифатида адиб тутган позицияга баҳо беради.

Умарали Норматов талқинида Абдулла Қаҳҳор ҳикояларига хос хусусиятлар, асарларининг мумтоз асарлар сирасига кириши куйидагиларда кўринади:

1. Абдулла Қаҳҳорнинг совет воқелигини кўйиб, кечмишга юз ўгириши, замоннинг илғор кишилари, ижобий қаҳрамонлари қолиб, қандайдир кичик одамлар, қолоқ кимсалар ҳаётидан асарлар ёзиши ёзувчининг ўзи ҳам англаб етмаган онг ости туйғулари билан боғлиқлиги.

2. Адиб қуллик психологиясининг мудҳиш оқибатларини асарларида кўрсата олганлиги, шунингдек, ёзувчи бот-бот муте одамлар образини у ёки бу усулда тасвирлашга мойил бўлганлиги.

Бу ҳол адиб ижод лабораториясига чуққурроқ кириш заруратини беради. Негаки онгда, шуурда акс этган воқелик бадиий асардан жой олади.

3. Бу ҳикояларнинг пафоси Чўлпон, Қодирий асарлари руҳи, қатор персонажлари талқини билан оҳангдош эканлиги. XX аср адабиётида Чўлпон анъаналарини изчил давом эттирган адиб ҳам айнан Абдулла Қаҳҳор эканлиги.

---

⁸ Норматов У. Қаҳҳорни англаш машаққати. – Т.: Университет, 2000. Б.3.

Агар Чўлпон ижодида шахс эрки масаласи очик ифода-ланган бўлса, Абдулла Қаҳҳор ижодида шахс эркининг мутелик психологияси остида қолгани улкан фожиаларни келтириб чиқарганлиги.

Абдулла Қаҳҳор туғма ҳикоянавис эканлиги, бошқа жанрдаги асарларида ҳам ҳикояга хослик сезилиб туриши-ни устоз шундай изоҳлайди: “Қаҳҳор истеъдоди бадиий та-факкур тарзи ҳар жиҳатдан ҳаёт ҳодисаларини ҳикоя шак-лида кўриш, идрок этишга мойилдир⁹”. Синчиклаб назар ташланса, адиб яратган қаҳрамонларнинг аксарияти ўзи-нинг прототипига эга. Оддий ҳаётий воқеаларнинг бадиият даражасига кўтарилиши ёзувчининг ўзига хос ишонтириш кучида. Муаллиф ҳодисага ўзгартириш киритаётганда ҳаёт мантиғига, бадиият қонуниятига асосланган. У.Норматов Абдулла Қаҳҳор руҳият мусаввири эканлигини Бабар ва Туробжон тасвирида яққол кўрсатади. Асарни қисмларга ажратиб, кейин уни бир бутун ҳолда яхлитлаштиришга асосланган структурал ва персонаж руҳиятига чуқур кириб борадиган психоаналитик таҳлил “Анор” ҳикояси мисолида ўзгача сайқал топар экан, мунаққид қаҳрамонлар қалби-даги меҳригиёни топади. Ва ана шу меҳригиё асарни бош-дан охиргача тутиб турган куч эканлигини аниқлайди.

Умарали Норматов Абдулла Қаҳҳор шахсиятига оид фактлардан улар остида яшириниб ётган тағ маъноларни илғайди. Натижада асарларидаги сюжет кўп қатламли маъ-ноларга эга эканлигини ойдинлашади. Маълум бўладики, адиб ҳақидаги фактлар, ёзувчининг ўзи ҳақида билдирган фикрлари ҳам асарлари моҳиятидаги туб маъноларни тўла равишда англашга асос бўла олмайди.

Устоз мунаққид “Сароб” романи поэтикаси ҳақида ўзи-гача айтилмаган муҳим фикрни илгари суради. Яъни

---

⁹ Қаҳҳорни англаш машаққати, 12-бет.

“Қаҳҳордек реалист санъаткор бу хил расмий мафкура билан қуролланган, синфий рақибларни асло аямайдиган жангари курашчиларнинг ҳақиқий башарасини билган, лоақал холис реалист савқи табиий сажия орқали беихтиёр англаган. Эҳтимол, бундай шахсларни асло ижобий қаҳрамон қилиб бериш мумкин эмаслигини, айна ўша кезларда улар ҳақида бор ҳақиқатни айтиш, ифодалаш мушкул эканини тушунган, ҳис этган ҳолда, яхшиси, бундай шахсларни асарга киритишдан ўзини тийган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас¹⁰”. У.Норматовнинг “Сароб” қаҳрамонлари ҳақида айтган “Бу роман биринчи галда хазон бўлган муҳаббат, увол бўлган умр достони, икки кўркам ёшнинг – бир-бирига муносиб, аслида бахт учун туғилган, аммо табиатидаги ожизликлар туфайли ҳаётда чалғиган, адашган қалбларнинг аччиқ фожиавий қисмати, руҳий изтироблари ҳақидаги асар сифатида ўқувчини ҳаяжонга солади¹¹” деган хулосаси ХХ асрнинг 30-йиллари ҳақида тасаввурларимизни бир қадар тиниқлаштиради. У.Норматов “Сароб”нинг ҳар уч вариантыга тўхталар экан, охириги вариантда бош қаҳрамон руҳиятида кечган ўзгаришлар ҳам мантиқий асосига эга эканлигини кўрсатади. Шу нуқтаи назардан қаралса, “Сароб”нинг биринчи ва учинчи вариантлари талқинидаги Саидий образи ўзининг турфа қиёфаси билан намоён бўлган мустақил образ ҳисобланади. Саидий фожиаси, аввало, оилада бахтга эришмаганида эди. Сорахон унинг таъбидаги аёл бўлмади. Хатто унда ўртача аёл белгилари ҳам мавжуд эмас эди. Унинг жамият кишиси бўлмагани, яхши ёзувчи бўлиб ҳам етишмагани, борингки, шўро одами бўла олмагани ҳам фожиасидаги асосий сабаб бўла олмас эди. ХХ аср 30-йилларнинг суронли даври, янгилик ва эски-

---

¹⁰ Қаҳҳорни англаш машаққати, 21-бет.

¹¹ Қаҳҳорни англаш машаққати, 22-бет.

лик орасидаги муттасил кураш, одамнинг тинкасини кури- тар даражадаги очлик ва қаҳатчилик, ҳадик ва кўрқув ара- лаш яшашга маҳкумликка ҳеч бўлмаса оиладаги ҳаловат чек кўйиши мумкин эди. Саидийга қисмат шуни ҳам раво кўрмади. “Сароб”даги ёрқин персонажлардан бири Муродхўжа домла, образига тўхталар экан, мунаққид унинг миллатчи экани, ёхуд, адиб талқинида миллатчиликни фош қилувчи образ тимсолида гавдаланганига эмас, би- ринчи галда, унинг инсон сифатида паст-баланд жиҳатла- рига назар ташлайди. Унинг “табиий инсоний зиддият- лари, ожизликлари билан жаҳон адабиётида мавжуд шу турдаги персонажлар сифатида турувчи ёрқин характер” эканлигига урғу беради. Умуман, Умарали Норматов “Сароб” персонажларини аввало инсон сифатида кўра билади.

Мунаққид “Кўшчинор чироқлари” романи, унинг тақ- дири каби масалаларни ёритар экан, роман “Сароб”нинг мантиқий давоми бўлганига эътибор қаратади. Шунинг- дек, “Кўшчинор” ҳақидаги фикрлар асосида романнинг яна бир варианты юзага келгани, асардаги сохта ижтимоий конфликт асар баҳосини пасайтиргани, ночор драматизм, пишиқ ишланмаган характерлар, схематизм асар қийма- тига жиддий путур етказганини таъкидлайди. У.Норматов айни роман тақдиридан муҳим ҳулоса чиқаради. Яъниким, ўзи шахс эркини куйлаган адиб шу асари орқали эрксиз ин- сон қисматини тақдирида кўришга мажбур бўлади.

Абдулла Қаҳҳорнинг “Синчалак” қиссасини танқидчи- лар замонасозлик руҳида битилган деган қарашларига қар- ши ўлароқ, У.Норматов Саида образи тасвиридаги киноя- вий жиҳатларга эътибор қаратади. Бу образ замиридаги жамики мусбат ва манфий жиҳатлар илдизини очиб берга- нини таъкидлайди. Саида образига хос шиддат, эркакларга

хос қаттиққўлликни оиласининг ўтмиши билан боғлар экан, инсон руҳиятининг чегара билмас оламига, қондан ўтган ирсий белгиларга ҳам алоҳида урғу беради. Шунингдек, шўро сиёсатининг мудҳиш асоратини ўзбек хотин-қизлари тақдирида қандай асорат қолдиргани асардаги Кифоятхон, Меҳри, Тожихон, Ойниса образлари мисолида тадқиқ қиладики, бу асарнинг асло замонасозлик руҳида ёзилмагани, Саидани фақат замонасининг фаол пешқадам, дунёни ўзгартиришга қодир одами сифатидаги образ эмас, балки, Саида фонида давр сиёсатининг ўзбек хотин-қизларига ножўя таъсири қандай мудҳиш оқибатларга олиб келгани, муҳими, оиладай муқаддас даргоҳга путур етгани, бу эса жамиятдаги мувозанатга ҳам салбий таъсир қилиши мумкинлиги ҳақидаги фикрлар одамни бефарқ қолдирмайди.

Мунаққид Абдулла Қаҳҳорнинг XX аср 50-60-йилларидаги фаолиятини эринмай таҳлил қилар экан, адиб шахсиятидаги журъат ва шижоат унинг бутун фаолиятига сингиб кетганини бадий қаҳрамонлари тақдири ва ҳаётий мисоллар асосида кўрсатиб беради. Менинг назаримда, Устоз “Қаҳҳорни англаш машаққати” рисоласини тақдим қилиш асносида инсон умр йўлида, ҳаётий фаолияти давомида, илм йўлида ўзининг мустаҳкам қарашларига эга бўлиши зарурлигини, шахсиятда собитқадамлик зарурлигини, айниқса илмий фаолият шахсият мустаҳкамлиги асосида қарор топишини таъкидлаган эдилар.

*Тозагул МАТЁҚУБОВА,
филология фанлари номзоди, доцент*

УСТОЗЛИК ШАРАФИ

2021 йилнинг 3-январида Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати, филология фанлари доктори, профессор – устоз адабиётшунос ва ҳассос мунаққид Умарали Норматов 90 ёшга тўлди. Устоз 68 йиллик илмий фаолиятини ХХ – ХХІ асрлар ўзбек, қардош халқлар ва жаҳон адабиёти, хусусан, романчилик муаммоларини кенг ва чуқур таҳлил ва тадқиқ этишга бағишлаган. Бу йиллар мобойнида эълон қилинган илмий, илмий-публицистик мақола, тақриз, адабий суҳбат, рисола, монография, дарслик ва ўқув кўлланмалари адабиёт ихлосмандларининг бадий адабиёт сир-синоатларини англаб етишларига, асар жозибасини тушунишларига ёрдам бериб келмоқда. Ўз онгли ҳаёти ва фаолиятини илм-фан ривожига, таълим ва тарбиянинг юксалишига бағишлаган устоз катта ҳаёт мактабини ўтади. Университет таҳсилни тамомлагач, умумтаълим мактабида она тили ва адабиёти фани ўқитувчиси, Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)да аспирант, доцент, профессор, кафедра мудири сифатида фаолият кўрсатди. “Насримиз уфқлари” (1974), “Етуклик” (1982), “Қалб инқилоби” (1986), “Қодирий боғи” (1996) каби ўнлаб китобларида ўзбек адабиётидаги янгича адабий-эстетик тамойилларни тадқиқ этди.

Мунаққиднинг ижодкор лабораториясини, бадий ижод қонуниятларини ўрганишга бағишланган: “Умидбахш тамойиллар”, “Тафаккур ёғдуси”, “Қаҳҳорни англаш машаққати”, “Кўнгилларга кўчган шеърият”, “Устоз иб-

рати", "Ижод сеҳри", "Ижодкорнинг дахлсиз дунёси", "Қодирий мўъжизаси" ва "Нафосат гурунглари" китоблари илмий-адабий жамоатчилик эътибори ҳамда эътирофига сазовор бўлиб, кўплаб тадқиқотчилар учун дастуриламал бўлди.

Истиқлолнинг дастлабки йилларидаёқ Умарали Норматов умумтаълим мактаблари ва Олий ўқув юртлири учун янгиланган дастур ва дарсликлар яратишда фаол иштирок этди. У умумтаълим мактаблари ва Олий ўқув юртлири учун яратилган бир қатор дарслик, ўқув қўлланмаларнинг муаллифларидан биридир.

Устознинг кўп йиллар даврида қилган самарали меҳнатлари давлатимиз томонидан муносиб тақдирланган. У Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (1981), Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989); Ўзбекистон Республикаси Халқ маорифи аълочиси (1992), "Меҳнат шуҳрати" ордени (2011) соҳибидир.

У.Норматов олимликни педагогик билан биргаликда олиб бораётган забардаст устозларимиздан биридир. У кўплаб мақола ва китоблар муаллифи сифатида ёш истеъдодларга билвосита устозлик қилди. Айни пайтда, педагог, илмий раҳбар, маслаҳатчи, оппонент сифатида бевосита ҳам истеъдодлар тарбияси ва камолига баракали ҳисса қўшиб келмоқдалар. Дарҳақиқат, У.Норматов узоқ йиллар даврида Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)да Ҳозирги ўзбек адабиёти кафедрасига мудирлик қилиш билан бир қаторда, юқори даражадаги маъруза, амалий ва семинар машғулотларини ҳам олиб борган, БМИ ва МДларига раҳбарлик қилган. Кўпгина илмий тадқиқотчилар улар раҳбарлигида ўзларининг номзодлик ва докторлик диссертацияларини муваффақиятли ҳимоя қилишган. Мен ҳам кўплаб шогирлари қатори талаба сифатида устознинг

маърузаларини тинглаш, илмий раҳбарликларида докторлик диссертациям устида иш олиб бориш бахтига мушарраф бўлганман.

Адабиётга ихлосманд, нафис сўзнинг муҳиби бўлган инсон борки, Ўзбек филологияси бўйича таҳсил олишни, улуғ адабиётшунос, тилшунос устозлар маърузаларини тинглашни орзу қилади. XX асрда Ўзбекистон Миллий университетининг ўзбек филологияси факультети ана шундай сўз санъати шайдолари ҳавас қиладиган масканлардан бири бўлиб келди. Бизнинг давримизда, маълум узилишлардан кейин бу анъана яна қайта тикланди. Хуллас, 1989 йилда кириш имтиҳонларини муваффақиятли топшириб, мен ҳам кўпчилик тенгдошларим қатори катта орзу-умидлар, чексиз қувонч билан шу университет даргоҳига қадам қўйганман. Бу муқаддас даргоҳда биз талабаларга филология илми ва ҳаёт мактабидан: Ш.Юсупов, Б.Қосимов, У.Норматов, А.Ҳожиаҳмедов, А.Расулов, С.Содиқов, О.Мадаев, И.Кўчқортоев, Б.Исабеков, Ш.Раҳматуллаев каби ўз касбининг фидойилари бўлган адабиётшунос ва тилшунослар устозлик қилишган.

Мен устозим У.Норматовни илк бора 1-курсда ўқиётганимда “Ҳозирги адабий жараён” фанидан маъруза машғулотида кирганларида кўрганман. Унгача домланинг исми шарифларини матбуот саҳифаларида тез-тез учратиб турар, айрим мақола ва рисоалари билан таниш эдим. Умумтаълим мактабини эндигина тугатиб, университетда таҳсил ола бошлаган биз талабалар наздида фан доктори, профессор бошқа олам вакилидек тасаввур қилинарди. Машғулотлар жараёнида домла У.Норматов оддийлиги, камтаринлиги, самимийлиги билан кўпгина талабалар меҳрини қозона олган эдилар. Курсдошларимиз билан биргаликда уларнинг ҳар бир машғулотини интиқлик билан кутардик

ва дарс тугагач, аудитория баҳс-мунозара майдонига айланиб кетарди. Машғулотларда биз янги эълон қилинаётган асарлар, уларнинг яратилиш тарихи, адабий жараёндаги ўрни, бадий хусусиятлари ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиб, бўш пайтларимизда ўша асарларни излаб топардик, қизиқиш билан ўқиб чиқардик, уларни сотиб олиб, шахсий кутубхонамизни бойитардик. Э.Воҳидов, А.Орипов, О.Матжон, О.Ёқубов, С.Аҳмад, Ў.Ҳошимов, Ш.Холмирзаев, Т.Мурод ва бошқа кўплаб ижодкорларнинг янги асарларини ўша пайтларда севиб мутолаа қилганмиз. Улар бизнинг кўнгил мулкимизга айланган.

Демократия ва ошкоралик деб ном олган 1985 йилдан кейинги даврда XX асрнинг 30-йилларида ноҳақ қораланиб, қатағон қурбони бўлган ижодкорларга бир қадар холисона ёндашиш имконияти пайдо бўла бошлади. Натижада, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир сингари ижодкорларнинг асарлари, улар ҳақидаги мақолалар матбуот саҳифаларида чоп этила бошланди. Биз ушбу ижодкорлар ҳақидаги бор ҳақиқатларни У.Норматовнинг маърузаларида тинглаганмиз ва “Шарқ юлдузи”, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” сингари нашрлардан кичик ҳажмли асарларини, улар ҳақида матбуотда эълон қилиб борилаётган О.Шарафиддинов, Н.Каримов, Ҳ.Болтабоев, Б.Дўстқораев, Ш.Турдиев ва бошқа адабиётшуносларнинг мақолаларини топиб ўқиб борганмиз. Демак, биз сингари адабиёт даргоҳига эндигина қадам қўйиб келаётган ёшлар қалбида адабиётга муҳаббат, илмга рағбат уйғотиш, уларни адабий меросни қайта баҳолашга ўргатишда устознинг сабоқлари муҳим ўрин тутгани шубҳасиздир.

Устозимиз У.Норматовда айтаётган фикрини самимий ифодалаш ва ҳаяжонларини тингловчисига таъсирчан тарзда юқтира олиш қуввати ғоят кучли эди. Шунинг учун

ҳам домла билдирган ҳар бир фикр талабага тез етиб борар ва унда сўз юритилаётган ижодкор ва унинг асарларига нисбатан меҳр-муҳаббат ҳисси пайдо бўларди. Биз таҳсил олган сабоқдошларимиз орасидан кўпгина фан номзодлари, доцентлар, фан докторлари етишиб чиққани ва улар бугунги кунда республикамизнинг нуфузли университетларида адабиётшунослик фанларидан талабаларга сабоқ бериб келаётганликлари бевосита талабалик йилларимизда У.Норматов ва унинг сафдошлари берган сабоқлар натижаси деб бемалол айта олишимиз мумкин.

У.Норматовни кўпчилигимизга маъқул бўладиган ўзига хос бир жиҳати бу – устозларга чексиз эҳтиром туйғуси эди. Домла ҳар бир дарс машғулоти ёхуд суҳбат-мулоқотлари асносида ўз устозлари ҳақида ҳурмат-эҳтиром билан сўз юритардилар. Натижада биз, талабалар, нафақат У.Норматов китоблари, балки улар эъзозлайдиган О.Шарафиддинов, М.Кўшжонов сингари адабиётшуносларнинг китоб ва мақолаларини ҳам чанқоқлик билан ўқиб, ўрганиб боришни одат қилгандик.

Орадан йиллар ўтиб, 2004 йилда қадрдон университетимга докторантурага ўқишга кирдим. Не ажабки, У.Норматов “Ғ.Ғулом ижодиёти поэтикаси” номли докторлик диссертациямга илмий маслаҳатчи бўлдилар. Натижада устозим билан адабиёт ҳақида суҳбатлашиш, илмий ишим юзасидан маслаҳатлар олиш, тез-тез учрашиб туриш имкониятлари кенгайди. Домла билан узоқ йиллик мулоқотларимиз давомида мен У. Норматов чин инсонийлик фазлатларнинг етук қомуси эканликларига гувоҳ бўлдим. Улар ғоятда камтаринлар. Оиласида ҳам, университетда ҳам ўзларини ғоятда камтар, беғараз ва самимий тутадилар.

Дарҳақиқат, устоз У.Норматов юксак Шарқона муомала маданиятига эгалар. Талаба, магистр, аспирант, докторантми бирор масалада уларга мурожаат қилса, ким бўлишидан қатъи назар домла у кишига фарғонача мулойим оҳанг билан “сиз”лаб, ҳурмат билан муносабатда бўладилар, суҳбатдошини диққат билан тинглаб, кейин ўз фикрини ифодалайдилар.

У.Норматовдаги масъулиятни ҳис қилиш туйғуси кўпчиликка ўртак бўла олади. Докторантурада ўқиш жараёнида шахсий режамга мувофиқ талабаларга муайян дарс соатларини ўтишимиз лозим эди. Мен илмий маслаҳатчим У.Норматов машғулот ўтаётган 1-курс магистрларига машғулот ўтишим режалаштирилган эди. Дарс ўтадиган куним жадвалга мувофиқ 5-минут олдин аудиторияга келсам, устоз аллақачон келиб, мени кутиб ўтирган эканлар. Машғулотни ўзлари бошлаб, мени таништирдилар ва дарс ўтишни менга топширдилар. Мен энди домла кафедрага кетсалар керак деб ўйлагандим. Аммо домла охириги партага ўтиб, машғулотни кузатиб ўтирдилар. Ҳар бир машғулотда шу ҳолат такрорланди. Ҳатто шу фанга ажратилган аудитория соатлари ўтиб бўлингач, якуний назоратни ҳам биргаликда олиб, ўзаро маслаҳатлашиб, талабаларни баҳолаганмиз. Домланинг ўз касбига бўлган бундай муҳаббати, садоқати, эътибори, нафақат биз шогирдлар, балки барча педагоглар учун ҳам ибрат бўлишга лойиқдир.

У.Норматов инсон қадрини ҳамма нарсадан устун қўйиб, адабиётни инсоншунослик сифатида ардоқлаб, ҳаммиша биз шогирдларга беғараз ёрдам бериб келганлар. Докторантурада ўқиб юрган йилларим устозимнинг янги китоби нашрга тайёрланаётган эди. Шогирдлар ўзаро маслаҳатлашиб, навбати билан уларнинг уйларига бориб, китоб матнини ўқиб чиқишда озроқ ёрдам бермоқчи бўлдик.

Менинг навбатим келган куни ишдан кейин уларнинг хонадонларига йўл олдим. Уйларига боргач, нима мақсадда келганимни эшитиб, домла ва Венера аямиз, қизлари Шоира опа мен билан бироз суҳбатлашиб ўтиришди. Ишга навбат келганида, астойдил илтимос қилишимга қарамай, фарзандларингиз ёш, бир томонда илмий иш, рўзғор ташвиши билан бандсиз, овора бўлиб юрманг, бошқа шогирдлар ёрдам беради, деб уйга жўнатиб юборишган. Бунга ўхшаш ҳолатлар жуда кўп бўлган. Муҳими, устоз У.Норматов нафақат етук олим, юксак фазилатлар соҳиби сифатида, балки файзиёб оиланинг бошлиғи, инсонни дилдан тушунадиган, муаммоларини самимий ҳис қиладиган, руҳан қайишадиган бағрикенг Инсондир.

Мен азиз устозим доимо соғ-саломат бўлишларини, юз ёшларга кириб, фарзандлар, неvara, эваралар ардоғида юришларини тилаб қоламан. Ҳар бир жабҳада биз шогирдларга ибрат бўлиб юрсинлар. Умарали Норматов асос солган илмий мактаб янада юксалаверсин!!!

БАҒРИКЕНГЛИҚДА БЕНАЗИР ОЛИМ

Инсон ҳаётда эришган ҳар бир ютуғи учун устозлари олдида қарздордир. Устоз жуда кенг қамровли тушунча: кимдир илмда, кимдир касбда, яна кимдир ҳаётда бошқа бировга устозлик қилади, йўл-йўриқ кўрсатади. Камина устозлардан ёлчиган бахтли шогирдман. Боиси нафақат илмда, балки инсонийлик, олийжаноблик ва бағрикенгликда ҳам ибрат бўла оладиган олим, филология фанлари доктори, профессор Умарали Норматовнинг шогирдиман.

2003 йилда илм иштиёқида Ўзбекистон Миллий университети аспирантурасига минг ҳадик ва ҳаяжон билан хужжат топширганман. Синовлардан муваффақиятли ўтгач, Умарали Норматов, Абдуғафур Расулов, Қозоқбой Йўлдошев, Раҳматилла Иноғомов сингари дарғалар фаолият кўрсатадиган Ҳозирги ўзбек адабиёти кафедрасига тадқиқотчи сифатида бириктирилдим. Филология фанлари доктори Қозоқбой Йўлдошев турмуш ташвишлари ва фарзандлар тарбияси билан машғул бўлиб, илмий ва адабий жараёндан анча узилган, ўзига ишончи суст тадқиқотчи билан қисқа суҳбатдан сўнг “Сиз билан Умарали ака ишлайдилар”, деди.

Кафедра фаолиятига, машғулотлар жараёнига киришиб кетдим, лекин устозим тадқиқот объектини белгилашга, мавзу беришга шошилмас эдилар. Назаримда, улар илмий фаолиятга жалб қилиш асносида оилавий шароитим, қизиқишларим ва билим даражамни зимдан ўргандилар. Бир куни “Саида Зуннунова шеъриятида ижодкор шахсияти ва лирик қаҳрамон муаммоси” мавзусини ишлайсиз, жуда сизбоб мавзу”, деб қолдилар.

Тўғриси, ўша пайтда Саида Зуннунова ижоди билан яқиндан таниш эмаслигим, шеъриятга нисбатан насрга қизиқишим устунлиги боис бошқа мавзуларни ўз билганимча айтиб кўрдим. Домла эса қатъий ишонч билан: “Шу мавзу сизга жуда тўғри келади, ўрганишни бошланг. Ҳали ўзингиз қизиқиб кетганингизни билмай ҳам қоласиз”, дедилар.

Изланишларим давомида устозимнинг нақадар ҳақ эканликларини, тўғри қарор қабул қилганликларини ҳис қилдим; шоира ижоди билан яқиндан танишганим сари шахсиятига ва асарларига қизиқишим тобора ортиб борди. Беназир шоиранинг кўнгил қатларидан тўкилган сатрлар нафақат бадий ва илмий савиямни ошириш, балки аёл, она, оила бекаси ва ижтимоий шахс сифатида ўсишим учун туртки берди.

Илмий-тадқиқот фаолиятини журналистика билан уйғунликда олиб борганлигим учун илмий мақолаларни шакллантиришда, фикрларни баён этишда қийинчилик бўлмасди. Бундан устозим жуда хурсанд бўлар эдилар, “Бошқа шогирдларнинг мақолаларини бир неча марта ўқиб, таҳрир қилиб қайтараман, сизнинг ифода услубингиз яхши”, деб мендек ўзига ишончи заиф бўлган шогирдга далда берар эдилар.

Биз – шогирдлар домланинг хонадонларига ўз уйимиздек бемалол кириб бораверамиз. Устознинг турмуш ўртоқлари – аямиз ниҳоятда бағрикенг, нозиктаъб, ширинсухан аёл, меҳмон қилмагунча чиқармайдилар. Биз учун устоз ва ая жуфтлиги – мустаҳкам оила, ҳурмат ва эҳтиром намунаси. Аямиз ҳар бир шогирднинг феъл-атворини яхши билдилар, қачон борсам, домланинг кенжа шогирди, деб очик чеҳра билан кутиб оладилар.

Илмга муносабат ва фидойилик бобида ҳам устоз ҳамisha шогирдларига ўртак. Айрим тадқиқотчилар илмий раҳ-

барларининг мақола, автореферат ёки диссертациясини ўқиб, назардан ўтказиш жараёнини чўзишларидан нолишади. Бу борада бизда асло муаммо бўлмаган, домла ишимизни дарҳол ўқиб, фикрларини эринмай қоғоз четига ёзиб кўядилар. Агар ишдан кўнгиллари тўлса ёки қайсидир фикр ёқиб қолса, телефон орқали муносабатларини билдирадилар.

Устознинг ғайрат-шижоати, адабий жараёнга фаол муносабати, сўз санъатидаги янгиликлардан бохабарлиги биз шогирдларни ҳамيشа ҳайратлантириб келган. Иш столлари устида тахланиб турадиган, сиёҳи қуриб улгурмаган кўлёмаларни ўқиб, ҳис-ҳаяжон билан сўзлашлари, адабиётдаги ҳар бир ҳодисани синчковлик билан кузатиб, илмий таҳлил қилишларига ҳавас қиламиз.

Кунларнинг бирида устоз “Саид Аҳмад домла чақиряптилар, бирга бориб келамиз”, деб қолдилар. Гарчи Нодира Саид Аҳмад қизи билан учрашиб, илмий иш учун улардан материал ва маслаҳат олиб юрган бўлсам-да, машҳур ёзувчининг хонадонига ташриф буюриш камина учун ўта ҳаяжонли воқеа бўлган.

Саид Аҳмад бизни ҳазил-мутойиба билан кутиб олди, бир пиёла чой устида суҳбат қурилиб, муддаога ўтилди. Ёзувчининг вафодор рафиқаси Саида Зуннунова ҳаётининг сўнгги кунини билан боғлиқ ғамгин хотирасини диққат билан тингладик.

Маълумки, Саида Зуннунованинг “Сўқмоқлар” қиссаси ўз даврида жиддий танқидга учраган. Саид Аҳмад таъбири билан айтганда, шу қисса сабаб адибанинг бошига “тўқмоқлар” ёғилган.

Саид Аҳмад шоира вафотидан бир кун аввал касалхонага диктофон билан келишни илтимос қилганлиги, диктофон унутиб қолдирилганлигини билгач, кўзига ёш

тўлгани, шоша-пиша “Сўқмоқлар” асарини қайта ишлаш нияти борлиги ва айрим саҳифаларини қандай сюжетлар билан тўлдиришини айтиб берганлиги ҳақида сўзлагач, олдимизга бир даста қоғоз кўйди. Бевақт ўлим туфайли шоира асарни қайта ишлай олмаганлиги, орадан йиллар ўтиб, ёзувчи ушбу саҳифаларни тиклаганлигини айтди: “Вақти қазо етиб, у дунёга борсам, Саидахонга ҳисоб беришим керак. Ахир вафотидан бир кун олдин бежиз менга бу гапларни айтмаган”, деди. Ёзувчи кексайиб қолганлигини, айрим фикрларда такрорлар ва услубий ғализликлар бўлиши мумкинлигини айтиб, мендан кўлёмани таҳрир қилиб беришни сўради.

Ушбу қораламалар устоз раҳбарлигида таҳрир қилинган, 2005 йилда “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида “Сўқмоқлар”нинг асарга кирмай қолган саҳифалари” сарлавҳаси остида чоп этилди.

Бу йил устозимиз табаррук 90 ёшни қораладилар. Заҳматли меҳнат, илмий изланишлар, педагогик ва устозлик фаолияти, инсонийлик атоқли олим Умарали Норматовнинг сермазмун умр китобидаги бош мавзулардир. Ўзбек илм-фани, адабиётшунослиги шундай олимлар ҳисобига ривожланади, ёш авлод эса уларга муносиб бўлишга интилади.

ОЛИМНИНГ СИРЛИ ОЛАМИ

Илму маърифатнинг маҳзанини англаш душвор, бунда заковат, қаноат, кунт, сабот муштараклиги муҳим саналади. Инсон кўнглидаги поклик, шаффофлик ўз соҳасига содиқлик, масъулликда намоён бўлади. Йиллар давомида китоб аҳлини Қодирий боғига сайрга чорлаган, ёш қаламкашларни Ижод сеҳридан воқиф айлаган, қизиқувчан талабага Қаҳҳорни англаш машаққатидан таҳсил берган, билагон болага Саргузашт сардорини ҳамроҳ қилган, Умидбахш тамойилларни кашф этган олим Умарали Норматов адабий жараённинг фаол кузатувчиси ҳисобланади. Атоқли профессор Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров, Ўткир Ҳошимов, Тоғай Мурод, Улуғбек Ҳамдам, Исажон Султон каби ижодкорлар яратган асарлар бадиияти, қаҳрамонлар дунёқараши борасида оҳорли мулоҳазалар билдиради. У синчков мунаққид сифатида адабиётимиздаги эстетик тамойилларни, назарий муаммоларни биринчилардан бўлиб тадқиқ этаркан, бунда ижодкор лабораториясини, поэтик дунёсини ҳам инобатга олади. Ёш истеъдодларни сўз салмоғи, шукуҳини ҳис этишга, миллий, маънавий бойликни асрашга даъват этади. Адабиёт илмини қисмати деб билган олим глобаллашув жараёнида ҳам маданий меросимизни авайлаш, миллий анъаналарни тарғиб этиш борасида залворли қарашларини илгари суради. Умарали Норматов ўзбек адабиётининг бугунги манзарасини ҳам ватан, оила, ахлоқ масалалари билан уйғунликда кўришни истайди.

Ўзбекистон Миллий университетидан ярим асрдан зиёд фаолият кўрсатган бу инсоннинг маъруза, суҳбатидан баҳраманд бўлган илму толиб, ҳамкасблар, ижодкор шогирдлар унинг фитратидаги самимийлик, жўшқинлик, эркинликни ҳис қилганлар. Умарали Норматов танқиднинг тақриз, адабий портрет, муаммоли мақола, адабий суҳбат жанрлари ривожига ҳам муносиб ҳиссасини кўшмоқда. "Ижодкорнинг дахлсиз дунёси", "Талант тарбияси", "Қалб инқилоби" каби асарларда адиб биографияси, давр адабий муҳити, бадиият масалалари қамраб олинади. Олим холислик ва ҳалоллик мезони ила бадиий яратилган баҳолашга, истеъдод меҳнатини қадрлашга риоя этади. Ўзбек танқидчилигида қодирийшунослик, қаҳқоршунослик илмий мактаблари ривожига олимнинг муносиб ҳиссаси бор. Вақтли матбуот саҳифаларида адабий метод, йўналишлар борасидаги баҳсларда ҳам Умарали Норматовнинг асосли, теран мулоҳазалари дарҳол эътиборни тортади. Ҳозирги адабий жараёндаги ўзгаришлар, жаҳон адабиётидаги янгиликлардан бохабар мунаққид сафдошлари, шогирдлари билан бу борада адабий суҳбатлар уюштирилади, кенг жамоатчилик, китоб мухлисларининг фикрини ҳам инобатга олади. Озод Шарафиддиновнинг илк шогирди Умарали Норматов доим устозини эъзозлаган, унинг сийратидаги ҳақиқат, садоқатни қадрлаган. Ёдимда, 2002 йилда Шарқшунослик университетида амалий лойиҳани тасдиқлаш мақсадида Умарали Норматов, Абдуғафур Расуловлар билан раҳбарлар ҳузурида йиғилганмиз. Бу лойиҳа доирасида Озод Шарафиддиновнинг "Ижодни англаш бахти" асари нашр этилиши режалаштирилган. Ҳайъат аъзолари иқтисодий томондан барча нарсани назорат қилиб, кўплаб лойиҳани тасдиқламаган. Айрим кишилар мунозара жараёнида фикрини асослай олмай, муддаога эришолмаган.

Навбат бизга келиб, сўзга Умарали Норматов чиқадилар. Уларнинг эҳтиросли нутқлари, дадил қарашлари барчанинг диққатини чорлаган, регламентга ҳам риоя этилмаган. Сўзлари якунида навбатнинг Абдуғафур Расуловга берилишини сўраб, унинг ҳам лойиҳа салмоғи борасидаги мулоҳазасини тинглашга чорлаганларида ҳайъат раиси туриб, ҳеч қандай эътироз йўқлигини, лойиҳа тасдиқланишини маълум қилган. Амалий лойиҳа натижасида яратилган монография ҳозирги кунда ҳам мутахассислар томонидан севиб мутолаа қилинади. Кўринадики, ўз соҳасини пухта билган, аниқ мақсад билан фойдали илмий тадқиқотлар яратган олимлар турли даврада ўз ғояларини етказа олганлар.

Озод Шарафиддинов маслаҳати билан бошланган давраларда Умарали Норматов, Худойберди Тўхтабоев, Эркин Воҳидов, Абдуғафур Расулов, Иброҳим Ғафуров, Ўткир Ҳошимов, Неъматилла Иброҳимов, Хуршид Дўстмуҳаммад, Ҳамидулла Болтабоев, Шухрат Ризаев каби олиму ижодкорлар ҳамкорлиги мустаҳкамланиб борган. Бу адабий гурунги янги асар тақдими, мунаққид ва санъаткорнинг кўнгил мулоқотига айланиб, адабиёт, маданият, тарих, эстетика, фалсафа соҳасидаги қизғин мунозараларнинг майдони бўлган. Даврадаги кишиларнинг интеллекти, диди, хаёлларини адабиёт ва санъат олами бирлаштириб турган. Адабиётшунос нигоҳидан ўтган, моҳир тингловчи эътиборига ҳавола этилган бадиий асар холис фикр, баҳо боис пишиб, етилиб, тўйинтирилиб маромига келган. Айтиш жоизки, бу нафосат гурунгида адабий жараёндаги янгиликлар, ёш истеъдодлар, жаҳон адабиётидаги ўзгаришлар борасида самимий фикр алмашилган. Мазкур жараён йиллар силсиласида етук асарлар тақдим этилишига имкон яратган.

Умарали Норматов Фанлар академияси, Ёзувчилар уюшмасидаги илмий, бадий кенгашларда ҳам фаол қатнашиб, бугунги кун долзарб муаммоларини ҳал этишга ҳиссасини қўшиб келади. У аввало, ҳар бир янги асар бадииятини баҳолаш, саёз асар кўпайишига йўл қўймаслик, китобхон ёши, дунёқарашига монанд яратилган матн пухталигини кузатиш борасида зарур маслаҳатини аямайди. Олим жаҳон адабиётидаги модернизм, структурализм, постмодернизм оқимига хос хусусиятларнинг бугунги ўзбек шеърияти, насрида намоён бўлиш ҳолати борасида ҳам залворли мулоҳазаларини билдиради. Умарали Норматов янгиликнинг маданий, ижтимоий қатламга таъсирини англатишда маънавий аҳкомларни қадрлаш, инсон сийратидаги одамийликни эъзозлаш ақидасини қувватлайди. Ўзбек адабиётининг дунё маданиятидаги мақомини асраш мақсадида ижодкор томонидан яратилган тимсол, характерларда унинг ўзлиги, ориятини кўрсатиш муҳимлигини эслатади.

Заҳматқаш, фидойи Умарали Норматов бугун 90 ёшга тўлди. Унинг умр йўлдоши маъсума Венера ая домланинг бу мартабага эришишида доим суянчиқ бўлдилар. Адабиётнинг садоқатли, бағрикенг муҳибларига Яратгандан соғлиқ, хотиржамлик тилаб қоламиз.

Шоира НОРМАТОВА,
филология фанлари номзоди, доцент

СЎЗ САНЪАТИГА ШАЙДОЛИК ЖОЗИБАСИ

Менинг дадам билан боғлиқ илк мурғак хотирам китоб билан боғлиқ, у киши доимо мўъжаз иш столига мук тушиб лаблари пичирлаб кўлда қалам билан ниманидир ўқиётган ёки ёзаётган бўлар эдилар. Ёдимда, ҳали ҳарф танимай туриб, мен ҳам уларга тақлидан китобни очиб, сатрлар устида кўз югуртириб ўзимча нималарнидир хаёл қилар эдим. Китобга меҳрни дадамдан “юқтирган” ёки китоб ўқишни одатга айлантирган бўлсам, ажаб эмас. Болалигимдан кўз очиб китобларни кўрдим, уйимизга ташриф буюрадиган ижод аҳлининг – таниқли ёзувчилар, шоирлар, адабиётшунослардан тортиб, ёш ҳаваскорлар, ихлосмандларнинг кети узилмас эди. Ҳозир ўз замонасининг гули бўлган машҳур адабиёт ва санъат аҳлининг кўпчилигини ўз кўзим билан кўрганим, суҳбатларини тинглаганимни эсласам, қалбим ғурур-ифтихорга тўлади.

Адабиёт билан машғул бўлиш дадамнинг кундалик ҳаёт тарзи, борлиғи, умр мазмунига айланган. Бизнинг оилада бирор ижодкор, адабий асар, адабиёт оламидаги янгилик ҳақида суҳбатлашилмаган кун бўлмаган.

Дадамларнинг бадий адабиёт мўъжизаларидан мудом ҳайратланишлари кўп таъкидланади, ҳатто баъзиларга эриш туюлади, ҳазил-мутойиба мавзусига айланади. Очиғини айтсам, бу менга озгина малол келади. Аксинча, бадий адабиётдан завқланиш, буюк сўз санъаткорлари яратган дурдоналардан ҳайратланиш, таъсирланиш, чин санъат асарини ҳис қилиш, кашф этишнинг ўзи барчага ҳам насиб этавермайдиган ноёб қобилият эмасми?

Дадамлардаги яна бир фазилат янгиликка интилиш ҳамда чанқоқликда деб биламан. Тўғри, улар ҳамма янги нарсани дарҳол қабул қилавермасликлари, баъзан радикал янгиликпарастликдан жунбушга тушиб ғазаб отига минишлари мумкин. Лекин дастлабки ҳаяжон ўтиб, эҳтирослар босилганидан сўнг, аста-секин мулоҳаза қилиб ундан ижобий бир жиҳат топадилар.

Умуман, дадам ҳамisha замон билан ҳамнафас яшаб, ижод қилганлар. Ижодда қандайдир буйруқлар, кўрсатмалар етовида эмас, кўнгли буюрганини ёзиш фақат адибу шоир эмас, адабиётшунос олим учун ҳам ноёб фазилат. Дадамнинг илк китоби ўз даврининг улкан олими Матёкуб Қўшжонов билан ҳаммуаллифликда чоп этилган “Маҳорат сирлари”ни варақлар эканман, ёш мунаққиднинг тадқиқоти ўша кезлар учун янгича эканлиги – Белинский, Добролюбов, Чернишевскийлардан сабоқ олган ижтимоий таҳлил устунлик қилувчи адабий танқиддан тамомила фарқ қилишини кўриб, ҳайратга тушаман. Бу 60- йиллар – адабий танқидда ижтимоий-ғоявий таҳлил етакчилик қилган шароитда ноёб ҳодиса эди, деб ўйлайман.

Адабиётда структурал таҳлил таърифига эътибор берайлик. “Структурализм тарихийликнинг етакчи ролига ҳамда зўрлаб тиқиштириладиган мафкурага эътибор бермайди. Ушбу мактаб вакиллари “Асар қандай яратилган” деган муаммоли савол кўпроқ қизиқтиради. Мазкур тезис ўз ичига асар қурилиши, элементлари, матнда персонажларнинг ўрни каби тушунчаларни олади. Структуралист-адабиётшунос статик (турғун) кўрсаткичлардан фойдаланади. Бу ерда ҳатто бадий деталларнинг оддий ҳисоб-китоби ҳам ёзувчида ғайришуурий даражада намоён бўлувчи муаллифнинг “тарафкашлиги” ёки хуш кўрмаслиги (антипатияси) тизимини яратиш имконини беради”.

“Маҳорат сирлари” китобидаги “Драматизм”, “Муסיқийлик”, “Детал” сингари бобларни ўқиб, олим нигоҳининг ўткирлиги, бадий ижод намунасининг китобхонга таъсири сирларининг теран таҳлилни, жаҳон адабиётшунослигига ҳамоҳанг, хусусан, структурал мактаб таҳлил методларига хос жиҳатларни кузатиб, унинг ўз замонасидан, устозларидан илгарилаб кетганини эътироф этаман.

Орадан салкам ярим аср ўтиб дунё юзини кўрган, яқингинада “MUMTOZ SO‘Z” нашриётида босмадан чиққан “Абдулла Қаҳҳор: шижоат ва маҳорат жозибаси” китобининг биринчи қисмига “Маҳорат сирлари”дан боблар кирган. Шуниси қизиқки, 1961-67 йиллар оралиғида ёзилган мақолалар билан 1985-2007 йилларга мансуб мақолалар ўртасида узвийлик сақланган, 46 йил бурунги мулоҳазалар ўз аҳамияти, замонавийлигини йўқотмаган.

Дадам шу пайтга қадар 50дан ортиқ китоб эълон қилган бўлса, уларнинг аксарият кўпчилигида XX аср янги адабиётининг тўнғич вакилларида Абдулла Қодирий ва кейинги бўғин намояндаси Абдулла Қаҳҳор ижоди бош мавзу бўлиб келди.

Абдулла Қодирийнинг буюк истеъдодини тан олмаган қалам аҳли ҳамда адабиётшуноснинг ўзи йўқ. Қодирий ижодига бағишланган кекса, ўрта ҳамда янги авдод адабиётшуносларининг сара ишлари ва улкан хизматларини эътироф этган ҳолда, ўзбек адабиётшунослигида Абдулла Қодирий ҳақида энг кўп ва хўб ёзган мунаққид Умарали Норматов дея оламан.

Дадамнинг кейинги илмий фаолиятида ўша илк тадқиқотларида кўринган бадиият таҳлиliga мойиллик замона ҳамда мафкура таъсири остида ҳам сақланиб келди. Ноёб санъат дурдонасидан завқланиш, чин истеъдод мевасидан қувониш ҳисси дадамнинг замондошлари асарларига ба-

ғишланган бир неча юзлаб мақолаларида уфуриб туради. Эътибор берсангиз, ўзбек адабиётшунослигида ўзига хос жанр – адабий суҳбатларнинг моҳир устаси бўлган Умарали Норматов гурунглариининг мавзуси аксарият ҳолда бадиият сиру сеҳри, ижод жараёни, бадиий обиданинг дунёга келиши асносида ижодкор қалбида кечган ҳиссиёту ҳолатлар бўлади.

Қолаверса, Умарали Норматов китобларининг номланиши ҳам шундан далолат беради: “Ижод сеҳри”, “Нафосат гурунглари”, “Ижодкорнинг даҳлсиз дунёси”...

Умуман, менимча, буларнинг остида ўша бадиий яратикдан чинакамига самимий таъсирлана билиш, унинг сиру синоатини туйиш, кашф қилиш қобилияти ётса керак.

Дадамнинг адабиётга бахшида умр йўлига назар ташлар эканман, унинг тимсолида турфа китобларда тарғиб қилинган, Дейл Карнегидан тортиб Пауло Коэлогача илгари сурган ғоя – ҳаётда ўз олдига мақсад кўйиш ва мақсад сари интилишнинг тирик намунасини кўраман. Олис қишлоқда адабиёт дасларида уйғонган ҳавас, оташин муҳаббат навқирон қалбга адабиёт илми билан шуғулланиш мақсадини жо қилди ва ҳали оиланинг иссиқ бағрида беғамбеташвиш юриб, тақдири, келажаги ҳақида қайғуришни ота-онасининг ихтиёрига ҳавола қилса бўладиган ўспиринни олдин кўшни Тожикистондаги Конибодом педбилим юртига етаклади; у ерни имтиёзли диплом билан тамомлаб, Ўрта Осиё давлат университети (Ҳозирги ЎзМУ) филология факултетига имтиҳонсиз қабул қилинди. Университетдаги таълим жараёнида ҳам илмга чанқоқлиги, алоҳида қобилияти ва интилувчанлиги билан ажралиб турди, факултетнинг энг олди талабаларидан бўлди; яна имтиёзли диплом билан она қишлоғига қайтиб ғайрат билан мактаб ўқувчиларига илм ва адабиётга муҳаббат улашишда

давом этди. Бу талабанинг истеъдоди ўз даврининг таниқли олимлари ва ижодкорларини беътибор қолдирмади, замонасининг энг улуғ етакчи адабиётшунослари назарига тушди, Тошкентга аспирантурага таклиф қилинди, олдин фан номзоди, сўнг фан доктори даражаларига эришди. Тақдир унга эзгу ният, мусаффо орзу-ниятлар, улкан мақсад йўлида шунга монанд покиза, ҳалол, имон-эътиқодли чин инсонларни рўбарў қилди. Ўз даврининг улуғ шахслари, улкан истеъдодлари билан мулоқот-у ҳамкорлик қилиш, ҳаммаслак шогирд, дўст, бирига ука, бирига ака бўлиш шарафига нойил бўлди.

Онам – адабиёт муаллими Венера Исоқова дадамнинг эътирофларни келтирадилар: *“Мен Тошкентга келиб фақат яхши одамларга рўпара келдим. Аввало, ўқитган долаларим ажойиб инсонлар эди, қолаверса, Озод акадек алломага биринчи шогирд бўлдим”, – дейдилар. – Ўз даврининг улкан ижодкорлари Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Асқад Мухторлар билан мулоқотда бўлганлари, улар асарлари ҳақида ёзганлари билан фахрланадилар”.*

Ижоди ва тақдирида чуқур из қолдирган шахслар таъсиридами ёки табиатидаги яхшилик қилиш истагиданми, йилт этган истеъдодга меҳр, рағбат кўрсатиш хислати умр бўйи уларни тарк этмади. Уйимизга илк кўлөзмаларни кўтариб келган, дамдамнинг маслаҳати-ю оқ йўлини олган, кейинчалик замонавий ўзбек адабиётининг йирик намояндаларига айланган Тоғай Мурод, Иқбол Мирзо, Улуғбек Ҳамдам ва яна бошқа кўплаб қалам аҳлини эслайман...

Шу ўринда дадам тарбиялаб етиштирган шогирдлари ҳақида тўхталмоқчиман. Шогирд тайёрлашда сон жихатдан энг юқори ўринларни эгаллаган олимларни кўрганмиз. Кўпинча саноқсиз фан даражаси эгаларининг шогирдлиги битта диссертация доирасида қолиб кетади. Агар шогирд-

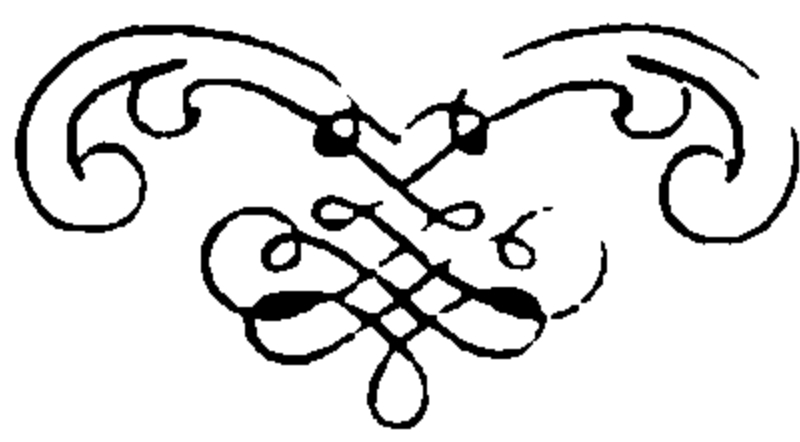
ларнинг сифати ҳақида сўз кетгудек бўлса, бу борада ҳам Умарали Норматов бемалол кўкрак кериб, мақтана олади. Яна онамнинг сўзларига мурожаат қилман: *“Мана шогирдларини кўриб турибсизлар, тўртта таниқли адабиётшунос бўлса, (Ҳамидулла Болтабоев, Дилмурод Қуроноф, Баҳодир Карим, Улуғбек Ҳамдамни назарда тутяптилар) улар ҳам Умарали Норматовнинг шогирдлари”*.

Олим, ижодкор, муаллимнинг ҳалол меҳнати ва қизғин ижодий фаолияти муносиб қадрини топди – Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби бўлди, давлат мукофоти, “Меҳнат шуҳрати” ордени, шунингдек, хизматлари учун яна қатор совринлар билан тақдирланди; филология илми аҳли эътирофига ҳамда эл-юрт ардоғига сазовор бўлди.

Ўша олис қишлоқ мактабида адабиёт дарсларида ўспирин қалбида учкун олиб, сўнг гуриллаган сўз санъатига муҳаббат алангаси 90 ёшни тўлдираётган Умарали Норматов юрагида ҳануз ёлқинланиб турибди.

Фурсатдан фойдаланиб, ушбу биобиблиографиянинг мукамал шаклга келишида катта жонбозлик кўрсатган заҳматкаш олим филология фанлари доктори, профессор Ҳамидулла Болтабоевга, филология фанлари номзоди Дилдора Азимовага, шунингдек, нашрга тайёрлаш ишларида ўз хизмати ва кўмагини аямаган барчага оиламиз номидан чуқур миннатдорчилик билдираман.

БИОБИБЛИОГРАФИЯ

ОЛИМ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИНИНГ АСОСИЙ САНАЛАРИ

1931 йил 3 январь – Умарали Норматов Фарғона вилояти Бешариқ туманидаги Рапқон қишлоғида туғилди.

1943–1945 йиллар – ўқишни вақтинча тўхтатиб, Ропкон қишлоғидаги Москва колхозида фронт орти бригадасида табелчи бўлиб ишлади.

1948 йил – Рапқон қишлоғидаги тўлиқсиз ўрта мактабнинг 7-синфини аъло баҳолар билан тугатди.

1948–1952 йиллар – Конибодом (ҳозир Тожикистон ҳудудида) шаҳридаги Педагогика билим юртида таълим олди, уни имтиёзли диплом билан битирди.

1952–1957 йиллар – Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ) филология факультетида ўқиди, университетни имтиёзли диплом билан тамомлади.

1957–1959 йиллар – Фарғона вилояти Бешариқ туманидаги Фурқат номли ўрта мактабда ўзбек тили ва адабиёт ўқитувчиси бўлиб ишлади.

1959–1962 йиллар – ТошДУ (ҳозирги ЎзМУ) аспирантурасида таҳсил олди.

1962 йил октябрдан – ТошДУ филология факультети ўзбек адабиёти кафедрасида ишлай бошлади.

1963 йил – “Ҳозирги ўзбек ҳикоячилиги таракқиёти тенденциялари” мавзусида О.Шарафиддинов раҳбарлигида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди.

1966 йил – Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзолигига қабул қилинди.

1968 йил – “Маҳорат сирлари” номли (Матёқуб Қўшжонов билан ҳаммуаллифликда) илк китоби чоп этилди.

1968 йил – Ўзбек адабиёти кафедраси бўйича доцентлик унвони берилди.

1978 йил – “Ҳозирги ўзбек прозаси (традиция ва новаторлик проблемаси)” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. ОАК нинг 1979 йил 16 мартдаги қарори билан олимга филология фанлари доктори илмий даражаси берилди.

1979 йил 7 декабрь – Ўзбек совет адабиёти кафедраси бўйича профессор унвони берилди.

1974–2000 йиллар – Тошкент Давлат университети ўзбек филологияси факультети Ҳозирги ўзбек адабиёти кафедраси мудири лавозимида ишлади. 2000 йилдан кафедра профессори лавозимида ишлади.

1981 йил 25 февраль – Ўзбекистон Республикаси фан арбоби унвони берилди.

1989 йил 4 ноябрь – “Қалб инкилоби” китоби учун унга Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти берилди.

1990 йил 20 июл – “Меҳнат ветерани” медали билан тақдирланди.

1991 йил, март – Ўзбек адабиётидан янги ўқув дастури, дарсликлар яратиш бўйича ташкил этилган ишчи гуруҳга раҳбар этиб тайинланди.

1992 йил 10 июль – Ўзбекистон Республикаси Халқ маорифи аълочиси нишони билан мукофотланди.

1997 йил ноябрь – Анкара шаҳрида IV Турк улуслараро маданияти илмий анжуманида “Ўзбек тарихий романларида кечмиш сабоқлари” мавзусида маъруза қилди.

1998 йил 26 март – ТошДУ моҳир педагоги унвони берилди.

2011 йил 17 май – “O‘zbekiston Respublikasi Mustaqilligiga 20 yil” эсдалик нишони билан тақдирланди.

2011 йил 24 август – Меҳнат шухрати ордени билан тақдирланди.

2019 йил 20 март – “Меҳнат фахрийси” I даражали кўкрак нишони билан мукофотланди.

I. АЛОҲИДА НАШРЛАР

1963

1. Основные тенденции развития современного узбекского рассказа: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1963. – 19 с.

1968

2. Маҳорат сирлари / У.Норматов, М.Қўшжонов. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968. – 219 б.

Мунд.: Сўзбоши. Ҳикоянавис санъати. Адашганлар фожиаси. Тарихий турмушлар ва инсон тақдири. Замонамиз қаҳрамони. Ўтмишимиз – бугун биз учун эртак. Ёш қаламкашлар мураббийси.

1969

3. Шухрат: (Адабий портрет). – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. – 120 б.

Мунд.: Парвоз. Туйғулар жилоси. Давр ва қалб драмаси. Жанговар йиллир хикояси. Олтин зангламас. Икки йўл, икки хил тақдир. Айни ёз.

1970

4. Жанр имкониятлари: адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970. – 134 б.

Мунд.: Поэма – қалб кўшиғи. Жанр имкониятлари. Баллада ва давр. Роман ҳақида диалог. Ҳикоя устида баҳс.

1971

5. Саид Аҳмад: (Адабий портрет). – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – 91 б.

1972

6. Ҳозирги ўзбек прозасида коммунист образи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1972. – 40 б. – Ўзбекистон “Билим” жамияти.

1974

7. Насримиз уфклари. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 225 б.

1976

8. Гўзаллик билан учрашув. – Тошкент: Ёш гвардия, 1976. – 208 б.

Мунд.: Адабий ҳамкорлик ва реалистик анъаналар. Болаларнинг нафосат олами. Адиб иқрорномаси: А.Қодирий ҳақида. Ижод ва ҳаёт муаммолари: Назир Сафаров билан суҳбат. Баркамол ижод якуни. Мангу, навқирон, ҳаётбахш мавзу: (ёзувчи Раҳмат Файзий билан суҳбат).

1977

9. Современная узбекская проза: Автореф. дисс. на соиск. учен. степени докт. филол. наук. – Тошкент, 1977. – 39 с.

1978

10. Насримиз анъаналари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. – 215 б.

1980

11. Талант тарбияси. – Тошкент: Ёш гвардия, 1980. – 176 б.

Мунд.: Талант тарбияси: (шоир Эркин Воҳидов билан суҳбат). Ижодкорнинг “дахлсиз” дунёси: (ёзувчи Асқад Мухтор билан суҳбат). Ҳаётини тажрибадан бадний ҳақиқатга: (ёзувчи Мирмуҳсин билан суҳбат). Мавзу, қаҳрамон жозибаси: (ёзувчи Ҳамид Ғулом билан суҳбат). Трилогиянинг туғилиши: (ёзувчи Саид Аҳмад билан суҳбат). Роман табнати: талаб ва имкониятлари: (ёзувчи Одил Ёқубов билан суҳбат). Ҳаракатдаги эстетика: (ёзувчи Примқул Қодиров билан суҳбат). Саргузашт ташвишлари: (ёзувчи Худойберди Тўхтабоев билан суҳбат).

1981

12. Ижоднинг қўш қаноти: Мирмуҳсин ижоди ҳақида очерк / О. Абдуллаев. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 182 б.

1982

13. Етуклик: тўплам. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. – 365 б. – Ушбу тўплам

Н.Сафаров, Ҳ.Ғулом, Мирмуҳсин, А.Мухтор, С.Аҳмад, П.Қодиров, Ш.Холмирзаев ҳақида.

14. Коммунизм бунёдкори – адабиётимиз бош қаҳрамони. – Тошкент: Ўзбекистон, 1982. – 39 б.

1986

15. Қалб инқилоби: Мақолалар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 351 б.

Мунд.: Ҳаракатдаги реализм: (сўзбоши ўрнида). Изланишлар қандай кечаётир ва баҳоланаётир? Кичик мўъжизалар. Уйғунлик. Зарур одам. Образ кўлами. Таниш сиймолар. Адиб насрининг баъзи хислатлари. Адиб дунёси. Олим, таржимон, мураббий. Дўстлик ҳақида сўз. Аадбий суҳбатлар. Шеърятда ўзига хослик ва муштараклик муаммоси: (шоир Омон Матжон билан суҳбат). Қалб инқилоби: (ёзувчи Ўткир Ҳошимов билан суҳбат).

1987

16. Давр туйғуси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – 95 б.

1995

17. Қодирий боғи: (Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди ҳақида). – Тошкент: Ёзувчи. – 1995. – 217 б.

2000

18. Умидбахш тамойиллар. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 110 б.

Мунд.: Маънавият кўзгуси. Умидбахш тамойиллар. Бугунги насримиз йўллари. Гўзал инсон мадҳи. Бақо бўсағасидаги нидо. Хотиралар жозибаси. Сўзга, сўз санъатига шайдолик.

19. “Ўткан кунлар” хайрати. – Тошкент: Ўқитувчи, 2000. – 80 б.

20. Қаҳҳорни англаш машаққати. – Тошкент: Университет, 2000. – 256 б.

2005

21. Тафаккур ёғдуси. – Тошкент, 2005. – 150 б.

2006

22. Кўнгилларга кўчган шеърят. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 42 б.

23. Шоир табассуми. Сўз сеҳри: Эркин Воҳидов ҳаёти ва ижодига чизгилар / Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Ҳ.Болтабоев. Муҳаррир А.Ниёзов. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 2006. – 134 б.

Мунд.: Сўзбоши; О.Шарафиддинов. Талант ва масъулият; А.Орипов. Сўз сеҳри; М.Кўшжонов. “Мен – ўзбек ўғлониман”; Ж.Жабборов. Инсонга бахшида гўзал шеърят; Н.Комилов. Бадиий мўъжиза; Ў.Ҳошимов. Атоқли шоир, дилкаш инсон; У.Норматов. Шоир табассуми; Х.Тўхтабоев. Болалар адабиётига мухаббат; О.Ҳожиева. Шоирлик фидойилиқдир; А.Расулов. Шеър колур, шоир колур; А.Обиджон. Ватан туйғуси; Ҳ.Болтабоев. Ўзбекнинг қалб дафтари; Р.Иноғомов. “Ўзбегим”нинг дунёга келиши ва шоир изтироблари; И.Ғафуров. “Ёшлик девони” ёзилган йиллар ва кейин; А.Жузжоний. Эркин замон шоири; А.Улуғов. Чўкки; Й.Солижонов. Буюк соддалик.

2007

24. Ижод сеҳри. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2007. – 351 б.

Мунд.: I. Муҳаббатли одамнинг хайратлари. Янгиланиш зарурати: адабий жараёндаги ғаройиб робиталар. Адабий таълимнинг янги даври. Мутолаа сабоқлари. II. Ёркин сиймолар: Қодирий мўъжизаси. Персонаж меъмори: (Ойбек). Адиб ҳузурда 19 дақиқа. XX аср куйчиси: (А.Мухтор). Насрнинг мунаввар йўли: (О.Ёқубов). Ярим аср порлаган маёк: (О.Шарафиддинов). Шеърятда сеҳр соҳиби: (Э.Воҳидов). Кўшиқ қанотидаги тугёнлар. III. Адабиётимиз дурдоналари. “Шум бола”. Мафкуравий-сиёсий тазйик шароитида руҳ эркинлиги. Янги бир анъананинг туғилиши. Шоир табассуми: (Э.Воҳидов). “Аёл”ни тушуниш. Мафтункор ишк муждалари: (“Бобурийнома”). “Бир асар тарихи” сабоқлари: (“Ёшлар билан суҳбат”, “Тирик сатрлар”, “Олтин зангламас”). IV. Адабий

суҳбатлар: Романнинг янги умри (Д.Қуроноф билан суҳбат). Дунёни янгича қуриш эҳтиёжи (У.Ҳамдам билан суҳбат. Кўнгил кўйлари: (Ш.Сокин билан суҳбат). V. Устозлар ёди: Устоз армони: (А.Қаҳҳор). Аллома ҳақида қатра хотиралар: (М.Шайхзода). Адибнинг баҳти: (Шуҳрат). Бир ҳафталик сафар тассуротлари: (А.Мухтор). “Қафасдаги шер”: (Л.Қаюмов). Беназир сиймо: (Ш.Холмирзаев). “Ой ва сарик чақа” таржимаси ва таржимон ҳақида дил сўзлари: (Р.Иноғомов). Ўтилган йўлнинг баъзи сабоқлари: (хотима ўрнида).

25. Устоз ибрати: (Мушоҳада, муҳокама, хотира, суҳбатлар) / Мас. муҳаррир А.Умаров. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 143 б.

Мунд.: Биринчи бўлим: Мушоҳада, муҳокамалар: Шижоат. Университет илҳомлари. Мафкуравий-сиёсий тазйиқ ва истеъдод кудрати. “Ўтмишдан эртаклар” ва абсурд. Абдулла Қаҳҳор дарслари. Тугалланмаган қисса кўлами. Иккинчи бўлим: Хотиралар: Адабий танқид жонқуяри. Адибнинг бир пой галоши. Эҳтиром. “Ёшлар билан суҳбат” кўргиликлари. Васият. Учинчи бўлим: Суҳбатлар: Бир суҳбат сабоқлари (Абдулла Қаҳҳор билан суҳбат). Ҳақиқат ва сароб: (П.Қодиров билан суҳбат). Устоз ибрати: (Ш.Холмирзаев билан суҳбат). Икки оғиз сўнгги сўз.

2010

26. Қодирний мўъжизаси: тадқиқот, қайд, суҳбат ва мулоҳазалар / У. Норматов; Масъул муҳаррир ва сўнгсўз муаллифи Б.Каримов. – Тошкент: O`zbekiston, 2010. – 272 б.

27. Нафосат гурунглари: Адабий-танқидий мақолалар, эссе, хотира, қайд ва суҳбатлар / [Сўнгсўз муаллифи А.Улуғов]. – Тошкент: Муҳаррир, 2010. – 388 б.

2012

28. Саргузашт сардори: Худойберди Тўхтабоев ҳаёти, шахсияти ва ижодига бир назар, ёзувчи билан суҳбатлар / Мас. муҳаррир Ҳ.Болтабоев, сўзбоши муаллифи Б.Каримов. – Тошкент: Адиб, 2012. – 112 б.

Мунд.: Адабий ҳақиқат садоси. Дўстим ҳақида сўз. Саргузашт сардори. Болакай нигоҳида замона талотумлари. Хонадон чироғи ўчмасин деб. Саргузашт сарҳадлари. Ҳаёт ва ҳажвиёт. Ёзувчи таржимайи ҳолидан лавҳалар.

2014

29. Қодирийнинг сўнгги илтижоси. – Тошкент: Movarounnahr, 2014. – 62 б.

2015

30. Ижодкорнинг ҳароратли сўзи: Адабий-танқидий мақола-лар, эссе, хотира ва суҳбатлар. – Тошкент: Tugon zamin ziyo, 2015. – 320 б.

Мунд.: Кириш: Китобхонга икки оғиз дил изҳори. I. Янгила-наётган адабий жараён. II. Адабиётимиз дарғалари, нодир наму-налар баҳси. III. Хотиралар тилга кирганда. IV. Адабий суҳбатлар. Иншо (сўнгги сўз ўрнида.)

2019

31. Ярим аср порлаган маёк (Озод Шарафиддинов таваллудининг 90 йиллигига). – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2019. –70 бет.

Мунд.: Ярим аср порлаган маёк. Ижод ва шижоат. Мунаққид жасорати. Устознинг бир шижоати хусусида. Муносиб эъзоз. Ис-тиқлол илҳомлари. Миллий танқидчилигимизнинг кўш қаноти. Илова: Озод Шарафиддинов. Умарали Норматов ҳақида билганла-римдан бир шингил.

2020

32. Абдулла Қаҳҳор: шижоат ва маҳорат жозибаси (тад-қиқот, мушоҳада, муҳокама, хотира, суҳбатлар). – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2020. – 288 б.

Мунд.: Биринчи бўлим: Қаҳҳорни англаш машаққати. Кириш. Мураккаб ва мардона ҳаёт йўли. Мутеликка қарши исён. Маф-куравий-сиёсий тазйиқ ва истеъдод қудрати. Реалистик тасвир уфқи. Комедиялар доғруғи. Иккинчи бўлим: Ҳикоянавис санъати. Муқаддима. Муваффақиятнинг боши. Ҳаётийлик – маҳорат гарови. Далиллаш санъати. Характер жамоли. Драматизм шиддати. Шахс

қисмати. Муаллифнинг мавқеи. Муסיқийлик. Деталь сеҳри. Учинчи бўлим: Устоз ибрати: I. Мушоҳада, муҳокамалар: Шижоат ва маҳорат жозибаси. Университет илҳомлари. Ҳақ сўзнинг кучи. Юксак маданият орзуси. Ўзбек ойим издошлари. Абдулла Қаҳҳор дарслари. Тугалланмаган қисса кўлами. II. Хотиралар: Адабий танқид жонкуяри. Устоз армони. Адибнинг бир пой галоши. Эҳтиром. “Ёшлар билан суҳбат” кўргиликлари. Адибнинг адабий муҳити. Қалбдаги истиқлол ёлқини. Қутлуғ хонадоннинг беназир бекаси. Қатралар. Васият. III. Суҳбатлар: Бир суҳбат сабоқлари. Ҳақиқат ва сароб. Устоз ибрати. Мухтасар хотима ёхуд ўқувчига икки оғиз дил изҳори.

II. ДАРСЛИК ВА ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМАЛАРИ

1990

31. Ўзбек совет адабиёти тарихи: Олий ўқув юртлари учун дарслик / У.Норматов, А.Каттабеков, С.Мамажонов, Б.Назаров, О.Шарафиддинов ва бошқ.; Мас. муҳаррир А.Шаропов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 462 б.

1993

32. XX аср ўзбек адабиёти: Мажмуа. 11–синф учун / У.Норматов, Н.Каримов ва бошқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 432 б.

33. Умумтаълим мактаблари дастури: Ўзбек адабиёти. 5–11 синфлар учун / Тузувчилар: У.Норматов, Б.Қосимов, Б.Назаров, О.Шарафиддинов ва бошқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 85 б.

1995

34. XX аср ўзбек адабиёти: Дарслик: 11–синф учун / У.Норматов, Н.Каримов ва бошқ.). – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 428 б.

1996

35. XX аср ўзбек адабиёти тарихи курси дастури: Олий ўқув юртлари учун. – Тошкент: Республика Таълим маркази. 1996. – 516 б.

1997

36. XX аср ўзбек адабиёти: Дарслик: 11–синф учун / У.Норматов, Б.Назаров, Н.Каримов ва бошқ. 2–нашри. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 425 б.

37. XX аср ўзбек адабиёти: (Мажмуа). 11–синф учун. – 2–нашри / У.Норматов, Б.Назаров, Н.Каримов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 425 б.

1998

38. Адабиёт ўқув предмети бўйича умумий ўрта таълим мактаблари учун синов дастури : 5–9-синфлар учун / У.Норматов, К.Йўлдошев ва бошқ. – Тошкент: Республика Таълим маркази, 1998.

1999

39. Adabiyot: 5–sinf uchun darslik–majmua / U.Normatov, N.Karimov. – Toshkent: O‘qituvchi, 1999. – 352 b.

40. XX asr ўzbek adabiyoti tarixi: Darslik: Oliy ўquv yurtlari uchun / U.Normatov, S.Mamajonov, B.Nazarov, O.Sharafiddinov va boshq. – Toshkent: Ўqituvchi, 1999. – 543 b.

41. XX asr ўzbek adabiyoti tarixi: Darslik: Oliy ўquv yurtlari bakalavriat taʼlimi uchun / U.Normatov, O.Sharafiddinov va boshq. – Toshkent: Ўqituvchi, 1999. – 542 b.

42. XX asr ўzbek adabiyoti tarixi muammolari: Ўzbek adabiyotidan maxsus kurslar / U.Normatov, Q.Ўldoshev. – Toshkent: Universitet, 1999. – 48 b.

43. Umumiy ўрта taʼlim maktablari dasturi: Adabiyot: 5–9-sinf uchun / U.Normatov, Q.Ўldoshev va boshq. – Toshkent: Respublika Taʼlim markazi, 1999.

2000

44. Adabiyot: 5–sinf uchun darslik–majmua. – 2–nashri / U.Normatov, N.Karimov. – Toshkent: O‘qituvchi, 2000. – 349 b.

45. Adabiyot: 9-sinf uchun darslik / T.Mirzaev, B.Nazarov. U.Normatov, B.Qosimov. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000. – 240 b.

2001

46. Adabiyot: 5–sinf uchun darslik–majmua. – 3–nashri. – Toshkent: Yozuvchi, 2001. – 240 b.

47. Adabiyot: 5–sinf uchun darslik–majmua. – 3–nashri / U.Normatov, N.Karimov. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001. – 232 b.

2002

48. Adabiyot: 5–sinf uchun darslik–majmua. – 4–nashri / Naim Karimov, Umarali Normatov. – Toshkent: Yozuvchi, 2002. – 352 b.

Adabiyot: 9–sinf uchun darslik-majmua / T.Mirzayev, N.Karimov, B.Nazarov, U.Normatov, B.Qosimov. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – 232 b.

49. Adabiyot: 9–sinf uchun metodik qo‘llanma / N.Karimov,

B.Nazarov, U.Normatov, B.Qosimov, S.Ahmedov. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – 152 b.

50. Ўзбек адабиёти: Дарслик : 11-синф учун / муаллифлар ҳамкорлигида. – 3-нашри. – Тошкент: Ўқитувчи, 2002. – 432 б.

51. Ўзбек адабиёти: Мажмуа: 11-синф учун / Б.Назаров, Н.Каримов, У.Норматов. 3-нашри. – Тошкент: Ўқитувчи, 2002. – 448 б.

52. Ўзбек адабиёти: 11-синф учун мажмуа / Б.Назаров, У.Ниёзметова, Н.Каримов, У.Норматов. – Тошкент: Ўқитувчи. – 2002. – 415 б.

2003

53. Adabiyot: 5-sinf ucun darslik / N.Karimov bilan hamkorlikda. – Toshkent: Sharq, 2003. – 240 b.

54. Adabiyot: 5-sinf: O'qituvchilar uchun metodik qollanma / N.Karimov, U.Normatov, K.Usmonova, B.Karimov. – Toshkent: Sharq, 2003. – 192 b.

55. Adabiyot: 9-sinf uchun darslik. – 2-nashri / B.Nazarov, U.Normatov. – Toshkent: Ma'naviyat, 2003. – 240 b.

56. Adabiyot: 2-nashr. – 9-sinf uchun majmua / N.Karimov, B.Nazarov, U.Normatov. – Toshkent: Ma'naviyat, 2003. – 256 b.

57. Adabiyot: 9-sinf uchun o'quv qo'llanmasi / N.Karimov, B.Nazarov, U.Normatov, B.Qosimov, S.Ahmedov. – Toshkent: Ma'naviyat, 2003. – 152 b.

2004

58. Adabiyot: 5-sinf uchun qo'llanma / U.Normatov, N.Karimov. – Toshkent : Sharq, 2004. – 207 b.

59. Adabiyot: 5-sinf uchun o'quv qo'llanmasi / U.Normatov, N.Karimov. – Toshkent: Ma'naviyat. – 2004. – 152 b.

60. Adabiyot: Majmua: 11-sinf uchun / N.Karimov, B.Nazarov, Q.Yo'ldoshev. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – 382 б.

61. Adabiyot: 11-sinf uchun darslik: / N.Karimov, B.Nazarov, Q.Yo'ldoshev. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – 384 б.

62. O‘zbek adabiyoti: 11-sinf uchun darslik / U.Normatov, N.Karimov, B.Nazarov, Q.Yo‘ldoshev. – Toshkent: Oqutuvchi. –2004. – 528 b.

2007

63. Янги ўзбек адабиёти: (ўқув қўлланма) / Мирзо Улугбек номидаги ЎзМУ. Мас. муҳаррир Б.Каримов; тақризчи: Н.Каримов, Н.Раҳимжонов. – Тошкент: Университет , 2007. – 169 б.

III. ВАҚТЛИ МАТБУОТ ВА ТЎПЛАМЛАРДАГИ МАҚОЛАЛАРИ

1950

64. Яхши поэма // Қизил Ўзбекистон. – 1950. – 21 нояб. – Декада асарлари ҳақида.

1957

65. Ёш прозаикларнинг баъзи ютуқ ва камчиликлари // Ўзбекистон маданияти. – 1957. – 23 март.

66. “Жамила” повести ҳақида // Ёш ленинчи. – 1957. – 11 сент.

67. “Оқ мармар” қиссаси // Тошкент ҳақиқати. – 1957. – 30 окт.

1958

68. Кадрлар ҳақидаги фикрлар – муҳим масала // Ўқитувчилар газетаси. – 1958. – 14 окт.

69. Катта мақсад йўлида // Ёш ленинчи. – 1958. – 20 май.

70. Маърифат қурбонлари ҳақида поэма // Ёш ленинчи. – 1958. – 30 дек.

71. Муносиб тортиқ // Ўқитувчилар газетаси. – 1958. – 30 дек.

72. Янги кўшиқлар китоби // Ўзбекистон маданияти. – 1958. – 20 дек.

73. Яхши поэма // Қизил Ўзбекистон. – 1958. – 21 нояб.

74. “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигининг баъзи камчиликлари ҳақида // Ўқитувчилар газетаси. – 1958. – 15 июль.

75. “Ҳикоялар” // Шарқ юлдузи. – 1958. – 6- сон. – Б.153-156. – С. Анорбоевнинг “Ҳикоялар” тўплами ҳақида.

1959

76. Она тилидан ўтилганларни такрорлаш методикасига доир // Ўқитувчилар газетаси. – 1959. – 14 апр.

77. Ғафур Ғулум поэзиясининг эстетик принциплари // Ўзбек адабиёти масалалари. – Тошкент, 1959. – Б.126–155.

1960

78. А.П.Чехов ҳикоя ҳақида // Ўқитувчилар газетаси. – 1960. – 22 янв.

79. Ёшлар прозасига бир назар // Ёш ленинчи. – 1960. – 17 сент.

80. Кичкинтойлар прозаси ҳақида // Ўзбекистон маданияти. – 1960. – 16 июль.

81. “Муқаддас” // Ёш ленинчи. – 1960. – 10 май.

82. Поэзиямизда гўзаллик проблемаси // Шарқ юлдузи. – 1960. – 9- сон. – Б.113–123. – Эстетик масалалар.

83. Танқид ҳам ижод // Ўзбекистон маданияти. – 1960. – 21 сент.

84. Тарбия ҳақида поэма // Ўқитувчилар газетаси. – 1960. – 14 февр.

85. Шеърӣ новелла ҳақида // Ўзбекистон маданияти. – 1960. – 14 май.

86. Ҳикояда воқеа ва характер // Ўзбекистон маданияти. – 1960. – 30 март.

1961

87. Буюк ҳаёт тонги // Ёш ленинчи. – 1961. – 13 апр.

88. Ҳаёт ва адабиётдаги янгиликлар // Ўзбекистон маданияти. – 1961. – 11 окт.

89. Ҳикояда ритм // Ёш ленинчи. – 1961. – 13 апр.

90. Ҳикоянавис ижодида юмор // Ўзбекистон маданияти. – 1961. – 8 июль.

1962

91. Адабиётшунослик ва танқидчилигимизнинг баъзи актуал масалалари: (Университет ўзбек адабиёти кафедраси аъзолари билан ҳамкорликда) // Ўзбекистон маданияти. – 1962. – 17 нояб.

92. Буюк ҳаёт мадҳияси // Ёш ленинчи. – 1962. – 18 сент.

93. Ёшлар прозасида гўзаллик проблемаси // Ёш ленинчи. – 1962. – 4 янв.

94. Инқилоб куйчисининг биографияси / У.Норматов, Ф.Насриддинов // Ўзбекистон маданияти. – 1962. – 14 апр.

95. Киши кишига дўст, ўртоқ ва биродар // Шарқ юлдузи. – 1962. – 6- сон. – Б.127–136. – Бадиий маҳорат масалалари.

96. Қувноқ ҳикоялар // Ўзбекистон маданияти. – 1962. – 19 дек.

97. Ҳаёт ва маҳорат // Ўзбекистон маданияти. – 1962. – 25 авг.

98. Ҳикояда деталь ва тафсилот // Ўзбек адабиёти масалалари. – Тошкент, 1962. – Б.446–458.

99. Ҳикояда драматизм // Ўзбекистон маданияти. – 1962. – 18 март.

100. Ҳикояда характерлар эволюцияси // Ўзбекистон маданияти. – 1962. – 11 июль.

101. Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида меҳнат темаси // ТошДУ илмий асарлари. – Тошкент, 1962.

1963

102. Бурч, виждон, олижаноблик ва қаҳрамонлик // Ўзбекистон маданияти. – 1963. – 10 авг.

103. “Дунё болалари” // Ёш ленинчи. – 1963. – 19 март.

104. Дунё болалари: Асқад Мухторнинг шу номли китоби ҳақида // Ёш ленинчи. – 1963. – 19 март.

105. Прозада лиризм // Ўзбекистон маданияти. – 1963. – 30 март.

106. Саид Аҳмад кулгиси // Шарқ юлдузи. – 1963. – 8- сон.

107. Такдирлар диагонали // Ўзбекистон маданияти. – 1963. – 30 нояб.

108. Тўғри йўл қидириб... // Ўзбекистон маданияти. – 1963. – 2 окт.

109. Ҳаётбахш юмор // Шарқ юлдузи. – 1963. – 6- сон.–Б.140–144.

110. Ҳикояда драматизм // Шарқ юлдузи. – 1963. – 1- сон.–Б.129–133.

111. Ҳозирги давр ўзбек адабиётида ҳажвий ҳикоячилик // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. – Тошкент, 1963.–Б.46–58.

1964

112. Бадий маҳорат ҳақида (“Замон ва қаҳрамон” мавзусидаги баҳс) // Ўзбекистон маданияти. – 1964. – 2 дек.

113. Инқилоб ва ижод // Шарқ юлдузи. – 1964. – 12- сон.– Б.149–150. – Танқид ва тақриз.

114. Кулгининг кучи // Ўзбекистон маданияти. – 1964. – 23 май.

115. Реализм ва романтика // Ўзбекистон маданияти. – 1964. – 29 янв.

116. Ўзбек ҳикоячилигида Чехов анъаналари // ТошДУ илмий асарлар тўплами. – Тошкент, 1964.

117. Ҳаёт, адабиёт ва романтика // Шарқ юлдузи. – 1964. – 9-сон. – Б.140–153. – Маҳорат масалалари.

118. Ҳикоя ва замон // Шарқ юлдузи. – 1964 – 2- сон.

1965

119. Адабиёт саҳифаси // Тошкент университети. – 1965. – 4 янв.

120. Балладалар ҳақида // Ўзбекистон маданияти. – 1965. – 13 окт.

121. Ёзувчи фалсафаси ва маҳорат // Шарқ юлдузи. – 1965. – 2-сон. – Б.127–134. – Маҳорат масалалари.

122. Катга фикрлар, кучли туйғулар сари // Ўзбекистон маданияти. – 1965. – 7 апр.

123. Мунозара изчил ва принципиал бўлсин // Ўзбекистон маданияти. – 1965. – 20 февр.

124. Мусибат ва матонат // Совет Ўзбекистони. – 1965. – 8 май.

125. Ойбек маҳорати: (М.Қўшжоновнинг шу номли китоби ҳақида) // Ўзбекистон маданияти. – 1965. – 15 сент.

126. Поэма – қалб қўшиғи // Шарқ юлдузи. – 1965. – 11- сон. – Б.169–181.

127. Табиийлик йўлида // Ўзбекистон маданияти. – 1965. – 2 нояб.

128. Умид ғунчалари // Тошкент ҳақиқати. – 1965. – 8 апр.

129. Қалбларга йўл топиб // Шарқ юлдузи. – 1965. – 5- сон.–Б. 149–155.

130. Қиссачилик баёнида // Ўзбекистон маданияти. – 1965. – 25 нояб.

131. Қувноқ хандалар // Ўзбекистон маданияти. – 1965. – 22 дек.

132. Ҳаётгийлик – маҳорат мезони // Ўзбекистон маданияти. – 1965. – 2 июнь.

1966

133. Адабиётлар ҳамкорлигининг ҳаётбахш самаралари // Шарқ юлдузи. – 1966. – 6- сон. – Б.195–210.

134. Болгар кўшиқлари ўзбекча талкинда // Ўзбекистон маданияти. – 1966. – 6 июль.

135. Ёшлар ўйлари // Совет Ўзбекистони. – 1966. – 13 февр.

136. “Нурли чўққилар” ҳақида // Ўзбекистон маданияти. – 1966. – 20 авг. – А.Қаҳҳор асари.

137. Роман ҳақида диалог // Ўзбекистон маданияти. – 1966. – 19 окт., 23 нояб.

138. Танқид ҳақида ўйлар // Шарқ юлдузи. – 1966. – 3- сон. – Б.217–220.

139. Учинчи одим // Ёш ленинчи. – 1966. – 5 янв.

140. “Эр бошига иш тушса” // Ўзбекистон маданияти. – 1966. – 8 июнь.

141. Ўтмишдан лавҳалар // Ўзбекистон маданияти. – 1966. – 12 янв.

142. “Қора кўзлар” ҳақида // Совет Ўзбекистони. – 1966. – 12 авг.

1967

143. Адабий ҳамкорлигимизнинг асосий тенденциялари // Рус–ўзбек адабий алоқалари тарихи очерклари. – Тошкент: ТошДУ нашри, 1967. – 221 б.

144. Ёшлик кулгиси // Ўзбекистон маданияти. – 1967. – 15 апр. – Ёш ёзувчиларнинг ҳажвий асарлари ҳақида.

145. Ижод эстафетаси ишончли кўлларда // Адабиётимизнинг ярим асри. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967. – Б. 511–548.

146. Камолот сари // Совет Ўзбекистони. – 1967. – 21 май.

147. “Лаъли Бадахшон” // Ўзбекистон маданияти. – 1967. – 24 окт. – “Муштум кутубхонаси” сериясидаги С.Аҳмаднинг ҳажвий тўплами ҳақида.

148. Олим, мураббий // Ўзбекистон маданияти. – 1967. – 10 июнь.

149. Поэмада ҳаёт фалсафаси // Ўзбекистон маданияти. – 1967. – 20 май.

150. Улуғ йўлни олқишлаб... // Гулистон. – 1967. – 11-сон. – Б.18. Ойбекнинг “Улуғ йўл” романи ҳақида.

151. Шоир прозасининг таҳлили // Шарқ юлдузи. – 1967. – 10-сон. – Б.224–226.

152. Қиссачилик баёнида // Ўзбекистон маданияти. – 1967. – 29 март.

153. Ҳаётгўйлик – поэзиянинг жони // Ёш ленинчи. – 1967. – 11 июль.

154. Ҳикоянавис санъати // Шарқ юлдузи. – 1967. – 5-сон. – Б.202–217. – А.Қаҳҳор туғилган кунинг 60 йиллиги олдидан.

1968

155. Бўронли йиллар хотираси // Совет Ўзбекистони. – 1968–18 авг.

156. Икки йўл, икки тақдир // Тошкент оқшоми. – 1968. – 16 авг.

157. “Кўктерак шабадаси” // Ўзбекистон маданияти. – 1968. – 14 май.

158. Мирза ака // Гулистон. – 1968. – 10-сон. – Б.17.

159. Насримиз хирмони // Ўзбекистон маданияти. – 1968. – 30 янв.

160. Поэтик обида // Ўзбекистон маданияти. – 1968. – 6 май.

161. Сехрли туйғу сирлари // Шарқ юлдузи. – 1968. – 11- сон. – Б.159–172. – Ҳаёт ва адабиёт.

162. Сотволдининг табассуми // Ўзбекистон маданияти. – 1968. – 27 июнь.

163. Талабчан гуманизм // Ўзбекистон маданияти. – 1968. – 19 март.

164. Тошкентликлар // Гулистон. – 1968. – 2- сон. – Б.17.– Ихчам тақриз.

165. Қаҳрамон ҳақида баҳс // Ўзбекистон маданияти. – 1968. – 11 июнь.

166. Қувноқ қисса // Ўзбекистон маданияти. – 1968. – 12 нояб.

1969

167. Адабий миниатюралар // Тошкент окшоми. – 1969. – 30 янв.

168. “1968 йил прозаси ҳақида қандай фикрдасиз?": Таҳририят саволига У.Норматовнинг жавоби // Ўзбекистон маданияти. – 1969. – 14 март.

169. Жанрнинг талаб ва имкониятлари // Шарқ юлдузи. – 1969. – 4- сон. – Б.202–217. – Ҳаёт ва ёзувчилик маҳорати.

170. Кўнгилдаги гаплар // Шарқ юлдузи. – 1969. – 11- сон. – Б.210–225. – Ҳаёт ва ёзувчилик маҳорати. – А.Мухторнинг “Чинор” романи ҳақида.

171. Насримизга бир назар // Ўзбекистон маданияти. – 1969. – 31 янв., 4 февр.

172. Севги, характер, ғоя // Ўзбекистон маданияти. – 1969. – 12 дек.

173. Қайноқ қалб // Гулистон. – 1969. – 9-сон. – Б.16. –Тўйхат. Шухрат 50 ёшда.

174. Ҳаёт поэзияси, қаҳрамон жозибаси // Ўзбекистон маданияти. – 1969. – 21 март.

175. “Ҳазрати инсон” // Ўзбекистон маданияти. – 1969. – 21 окт.

1970

176. Беғубор туйғулар таронаси // Шарқ юлдузи. – 1970. – 5-сон. – Б.200–206. – Юбиляримиз: Саид Аҳмад 50 ёшда.

177. Бир йил қиссалари // Филологик тадқиқотлар: ТошДУ илмий асарлари. – Тошкент: ТошДУ, 1970. – Б.69–86.

178. Биринчи масала – сифат // Ўзбекистон маданияти. – 1970. – 6 окт.

179. Етукликка даҳлдор // Меҳнат ва турмуш. – 1970. – 8-сон. – Б.28–29. – А. Мухторнинг “Чинор” романи ҳақида.

180. Ёзувчилик машаққатлари // Шарқ юлдузи. – 1970. – 7-сон. – Б.225–230. – Такризлар.

181. Ёзувчининг ахлоқий позицияси // Ўзбекистон маданияти. – 1970. – 30 окт.

182. Меҳр кўзда // Ўзбекистон маданияти. – 1970. – 16 янв.

183. Наймандаги ташвиш ва қувончлар // Ўзбекистон маданияти. – 1970. – 17 февр.

184. Роман ва замон // Ўзбекистон маданияти. – 1970. – 8 дек.

185. Саҳоватли даргоҳ // Тошкент окшоми. – 1970. – 20 окт.

186. Табиат куйчиси // Ўзбекистон маданияти. – 1970. – 19 июнь.

187. Шарқнинг ўзи янглиғ пурҳикмат // Ўзбекистон маданияти. – 1970. – 27 март.

188. Эрк баҳси // Ўзбекистон маданияти. – 1970. – 11 сент.

189. Ҳа. улғайиш, лекин... // Шарқ юлдузи. – 1970, 11-сон. – Б. 229–232. – Ёзувчи билан баҳс.

190. Ҳаёт нафаси // Ўзбекистон маданияти. – 1970. – 24 февр.

1971

191. Баркамол ижод якуни // Гулистон. – 1971. – 11-сон. – Б. 28–29. – А.Қаҳҳор “Асарлари”нинг охириги томи ҳақида.

192. Баҳс оқилона, одилона ва ҳалол бўлсин // Ўзбекистон маданияти. – 1971. – 10 дек. (Республика ёзувчиларининг танқидчиликка бағишланган Пленуми олдидан)

193. Ижод қанотида // Ленин байроғи. – 1971 – 22 май.–Қрим–татар тилида.

194. Ижодкор заковати // Ўзбекистон маданияти. – 1971. – 20 май.

195. Насримиз жамоли // Тошкент окшоми. – 1971. – 3 февр.

196. Оташ қалб // Тошкент ҳақиқати. – 1971. – 27 апр.

197. Прозамиздаги романтик тенденция хусусида // Шарк юлдузи. – 1971. – 4-сон. – Б.198–210. – А.Мухторнинг “Чинор” романи ҳақида.

198. “Роман ва замон” баҳсига қайтиб... // Ўзбекистон маданияти.– 1971. – 16 март.

199. Тадқиқот очерклар керак // Ўзбекистон маданияти. – 1971.– 8 июнь.

200. Тўлқинларга жўр бўлиб.: Адабий ўйлар // Ўзбекистон маданияти.–1971. – 23 апр. – Ёш каламкашлар ижодининг хусусиятлари ҳақида.

201. Эл хизматида // Ленин учкуни. – 1971. – 22 май.

202. Умр лавҳалари // Шарк юлдузи. – 1971. – 7- сон.–Б.217–218. – Л.Хайруллаевнинг “Танбур навоси”, Тошкент, 1970 “Ҳикоялар” тўплами ҳақида.

203. Умр мазмуни // Гулистон. – 1971. – 5- сон. –Б.22–25. – Ўзбек ёзувчилари асарларида меҳнат мавзуси.

204. Фош этиш санъати // Ўзбекистон маданияти. – 1971. – 10 авг.

205. Қаҳрамон – давр типи // Гулистон. – 1971. – 6- сон.– Б.21. – (Бутуниттифоқ ёзувчиларининг 5 съездига)

206. Ҳикояда ҳаёт нафаси // Шарк юлдузи. – 1971. – 1- сон. – Б. 200–209. – Ҳикоячилигимизнинг бугуни ва эртаси.

1972

207. Асарлар ҳам, қаҳрамонлар ҳам теранрок бўлса... // Шарк юлдузи. – 1972. – 6- сон. – Б.207–209. – Доира стол атрофида.

208. Бола нигоҳи билан // Ўзбекистон маданияти. – 1972. – 22 сент.

209. Ёшлар ижоди ҳақида қайдлар // Гулдаста. – Тошкент: Ёш гвардия, 1972.

210. Заминда яшаймиз, заминни ўйлаймиз // Гулистон. – 1972. – 9- сон. – Б.21–22. – Адабий танқид.

211. Замондошлар изидан // Ўзбекистон маданияти. – 1972. – 4 февр.

212. Коммунист қалби // Ўзбекистон маданияти. – 1972. – 13 июнь.

213. Пластик тасвир санъати // Гулистон. – 1972. – 7- сон.– Б.24.

214. Санъаткорнинг кўш қаноти // Ўзбекистон маданияти. – 1972. – 17 нояб.

215. Социалистик реализм ва реалистик ижод типи // Шарқ юлдузи. – 1972. – 10- сон. – Б.187–207.

216. Социалистик реализм ва адабиёт жараёни // Ўзбекистон маданияти. – 1972. – 22 февр.

217. Қалб ҳақиқати // Шарқ юлдузи. – 1972. – 7- сон.– Б. 201–209. – Танқид ва адабиётшунослик.

218. Қалбларга кулок тутганда // Тошкент окшоми. – 1972. – 7, 8, 9 февр.

219. Ҳаётнинг янги ланиши // Ўзбекистон маданияти. – 1972. – 21 июль.

1973

220. Адабиёт ўқитишнинг баъзи актуал масалалари / У.Норматов, О.Шарафиддинов, Н.Худойбергенов, А.Расулов, А.Алиев // Ўзбекистон маданияти. – 1973. – 6 февр.

221. Адабий ҳамкорлик ва реалистик анъаналар // Гулистон. – 1973. – 1- сон. – Б.11–12.

222. Жанр поэтикаси: (Қиссачилик ҳақида мулоҳазалар) // Шарқ юлдузи. – 1973. – 5-сон. – Б.212–217. – Қиссачилигимиз ҳақида мулоҳазалар.

223. Замон тақозоси, ҳаётини зарурат / У.Норматов, М.Аъламова, Т.Халилов // Ўқитувчилар газетаси. – 1973. – 4 окт.

224. Зарур гап // Ўзбекистон маданияти. – 1973. – 21 дек.
225. Ижод ва ҳаёт муаммолари // Ўзбекистон маданияти. – 1973. – 30 март.
226. Кулги сеҳри // Ўзбекистон маданияти. – 1973. – 18 сент.
227. Социалистик реализм йўлидан // Шарқ юлдузи. – 1973. – 10-сон. – Б.167–180. – Танқид ва адабиётшунослик.
228. Фан–техника равнаки ва сўз санъати // Тошкент оқшоми. – 1973. – 26 февр.
229. Ҳаёт каби абадий // Ўзбекистон маданияти. – 1973. – 9 янв.
230. Ҳаёт тақозоси. Адабий танқидчилигимиз ҳақида // Совет Ўзбекистони. – 1973. – 4 февр.
231. Ҳаётбахш мавзу // Совет Ўзбекистони. – 1973. – 26 дек.
232. Ҳам саргузашт, ҳам таҳлил // Шарқ юлдузи. – 1973. – 12-сон. – Б. 220–222.–Такризлар.

1974

233. Ёшлар ҳақида ўйлар // Ўзбекистон маданияти. – 1974. – 12 июль.
234. Мавзулар, муаммолар... // Гулистон. – 1974. – 7-сон.–Б. 14–15. – Адабий танқид.
235. Насримиз анъаналари // Шарқ юлдузи. – 1974. – 8-сон. – Б.182–199. – Танқид ва адабиётшунослик.
236. Насримиздаги романтик тенденциялар: А.Мухторнинг “Туғилиш” романи ҳақида // Насримиз уфклари. – Тошкент, 1974. – Б. 124–128, 150–154.
237. Нафосат тўйғуси // Ўзбекистон маданияти. – 1974. – 26 февр. – Ш.Рашидов ҳақида.
238. Реалистик тасвир ва фольклор анъаналари // Ўзбекистон маданияти. – 1974. – 7 июнь.
239. Таҳлил санъати // Гулистон. – 1974. – 11-сон. – Б. 28–29. – Такриз. – М.Қўшжоновнинг “Ижод сабоклари” ва Абдулла Қаҳҳор ижодида сатира ва юмор” асарларига.
240. Тирик кўшиқдай // Ўзбекистон маданияти. – 1974. – 11 окт.

241. Фидойлар жасорати // Гулистон. – 1974. – 1- сон.
242. Халқ севган адиб // Гулистон. – 1974. – 4- сон. – Б.17–19.
243. Қахрамоннинг гражданлик туйғуси // Совет Ўзбекистони. – 1974. – 27 июнь.
244. Хужжатлар тили билан // Шарқ юлдузи. – 1974. – 3-сон. – Б. 228–231. – Такризлар.

1975

245. Ёшлар ҳақида ўйлар // Адабиётимизнинг ярим асри. – Тошкент, 1975. – Б. 286–307.
246. Ижодкорнинг “дахлсиз” дунёси // Шарқ юлдузи. – 1975. – 11- сон. – Б.180–187. – Ҳаммуаллиф: А.Мухтор.
247. Конфликт хусусидаги баҳсларга доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1975. – 3- сон. – Б.22–29.
248. Меҳнат ва ҳаёт баҳси: Ўзбек совет прозасида меҳнат кишиси образи // Ўзбекистон маданияти. – 1975. – 29 авг.
249. Очилган ва очилмаган кўриқлар // Шарқ юлдузи. – 1975. – 1- сон. – Б.207–216.
250. Социалистик реализм ва ҳозирги адабий жараён // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1975. – 5-сон. – Б.3–6. Адабиётшунослик.
251. Танқидий тафаккур гулхани: Адабий бадиий танқидчилар ҳақида // Гулистон. – 1975. – 7- сон. – Б.18-19.
252. Тарихни варақлаб, ижодни улуғлаб // Гулистон. – 1975. – 1- сон. – Б.28–29. Мирмуҳсиннинг “Меъмор” (Шарқ юлдузи, 1974. – № 9–11, романи ҳақида)
253. Устозлар таърифида // Гулистон. – 1975. – 12-сон. – Б.27. – О.Шарафиддиновнинг “Яловбардорлар”и (1974) ҳақида.
254. Чўлқуварлар изидан // Ўзбекистон маданияти. – 1975. – 17 окт.
255. Шоир ижодининг янги қирраларай // Ўзбекистон маданияти. – 1975. – 19 дек. – И.Ғафуровнинг М.Шайхзода ижодига бағишланган “Ўртоқ шоир” асари ҳақида.
256. Яхшидан от колар // Гулистон. 1975. – 10-сон. – Б.28-29. – П.Қодировнинг “Мерос”, “Эрк”, “Қадрим” қиссалари (1975) ҳақида.

257. Ўзига хослик сирлари // Шарқ юлдузи. – 1975. – 3- сон. – Б.232–235. – Ш.Холмирзаевнинг “Ҳаёт абадий” ҳикоялар тўплами (Тошкент, 1974) ҳақида.

258. Қутлуғ даргоҳ: М.Горький ташаббуси билан ташкил этилган Адабиёт институтида таълим олаётган ёш ўзбек қаламкашларимиз ҳақида // Ўзбекистон маданияти. – 1975. – 14 янв.

Рус тилида

259. Вечное сокровище: О книге А.Якубова “Сокровище Улугбека” // Дружба народов. – 1975. – № 2. – С. 265–266.

1976

260. Анъаналарга содиқ // Ўзбекистон маданияти. – 1976. – 17 сент. – Бугунги ўзбек прозаси ҳақида.

261. Аср ва наср бахонасида // Шарқ юлдузи. – 1976. – 3- сон. – Б. 225–230. – Л.Қаюмовнинг “Аср ва наср” адабий–танқидий мақолалар китоби ҳақида (Тошкент, 1975).

262. Бадиийликнинг муҳим омили // Ўзбекистон маданияти. – 1976. – 13 апр. – Проза асарлари мисолида.

263. Балоғат палласи: С.Зуннунова таваллудининг 50 йиллиги // Саодат. – 1976. – 2- сон. – Б.9.

264. Бекатдаги танишувлар: Ш.Холмирзаевнинг “Сўнгги бекат” романи (Шарқ юлдузи, 1976. – 3–5 сонлар) ҳақида // Гулистон. – 1976. – № 11. – Б.27.

265. Давр суръати ва сўз санъати // Шарқ юлдузи. – 1976. – 1- сон. – Б. 191–197. – 70–йиллар ўзбек прозаси ҳақида.

266. Ибрат намунаси // Шарқ юлдузи. – 1976. – 12- сон. – Б. 68–70.

267. Новаторликнинг моҳияти // Гулистон. – 1976. – 1- сон. – Б.16.

268. Роман ҳаваси ва масъулияти // Ўзбекистон маданияти. – 1976. – 12 нояб. – О.Мухторовнинг “Йиллар шамоли” асари ҳақида.

269. Социалистик реализм ва ёзувчининг ижодий индивидуаллиги // Шарқ юлдузи. – 1976. – 7- сон. – Б. 212–223.

270. Танқидчи сўзининг кадри / У.Норматов, О.Шарафиддинов // Гулистон. – 1976. – 9- сон.

271. Эҳтирос тўлқинлари // Ўзбекистон маданияти. – 1976. – 30 нояб. – Ў.Ҳошимовнинг “Нур борки, соя бор” (Шарқ юлдузи, 8–10 сонлар) ҳақида.

272. Ҳаётий тажрибадан бадий ҳақиқатга // Ўзбекистон маданияти. – 1976. – 23 март.

273. Ҳам тадқиқот, ҳам дарслик / У.Норматов, Ҳ.Ёкубов, А.Ҳожиаҳмедов // Шарқ юлдузи. – 1976. – 10- сон. – Б.212–216. – Ғ.Каримов дарсликлари ҳақида.

274. Ҳақиқат баҳсда аён бўлади // Гулистон. – 1976. – 7- сон. – Б.26–27. – Н.Худойберггановнинг “Чўққилар чорлайди”, “Ёшлик илҳомлари” китоблари ҳақида (Тошкент, 1975).

Рус тилида

275. О новых чертах социалистического реализма в современной узбекской прозе // Истоки формирования и развития социалистического реализма в литературах Советского Востока. – Тошкент, 1976. – С.250–252.

1977

276. Адабий ўхшашликлар хусусида // Гулистон. – 1977. – 5- сон. – Б.26–27.

277. Бурчга садоқат: (О. Ёкубовнинг 50 йиллиги) // Шарқ юлдузи. – 1977. – 2- сон. – Б.183–190.

278. Ёзувчи билан танқидчи суҳбати // Шарқ юлдузи. – 1977. – 1- сон. – Б.201–215.

279. Ёшларнинг дадил қадами // Тошкент ҳақиқати. – 1977. – 1 март.

280. Новаторлик моҳияти ҳақида // Илмий асарлар тўплами. – Тошкент: ТошДУ, 1977. – Чиқиш 532. – Б.35–38.

281. Сермахсул ижод саҳифалари // Гулистон 1977. – 7- сон. – Б.28–29. – С.Мамажоновнинг “Шоир дунёси” китоби ҳақида (Тошкент, 1975)

310. Ривожланган социализм адабиёти: (Социалистик реализм анъаналари) // Ўзбек адабиёти масалалари (Илмий асарлар тўплами). – Тошкент: ТошДУ, 1979.

311. Роман табиати, талаб ва имкониятлари // Шарқ юлдузи. – 1979. – 6-сон. – Б. 208–215.

312. Тадқиқотнинг мукаддимаси // Гулистон. – 1979. – 4-сон. – Б. 26–27.–М.Қўшмоқовнинг “Чечанликда сўзга сувдайин оқиб” (Тошкент, 1978) китоби ҳақида.

313. “Чодирали аёл” // Ўзбекистон маданияти. – 1979. – 4 дек.

314. Эътиқод баҳси // Ўзбекистон маданияти. – 1979. – 30 март.

315. Ҳаёт билан ҳамнафас ижод // Тошкент ҳақиқати. – 1979. – 2 февр.

316. Ҳаётбахш туйғу // Гулистон. – 1979. – 7-сон. – Б.22–24. – Г.Ломидзенинг “Чувства великой общности”. Москва, 1978 китоби ҳақида.

Рус тилида

317. Поэзия и философия // Звезда Востока. – 1979. – № 1. – С.160–164. – О Рашидове Ш.

318. Таинственный берег романтизма // Звезда Востока. –1979. – № 11. – С. 153–161.

1980

319. Жўшқин ҳаёт, серкирра ижод: (Л.Қаюмов ҳақида) // Шарқ юлдузи. – 1980. – 3-сон. – Б. 205–210.

320. “Заҳматқаш” // Ўзбекистон маданияти. – 1980. – 27 июнь.

321. Изланиш уфқлари // Ўзбекистон маданияти. – 1980. – 16 сент. – Ўзбек адабиётида реализм услуби ҳақида. – Танқид ва тақриз.

322. Изланиш қувончи ва ташвишлари: П.Қодиров билан ижодий суҳбат // Шарқ юлдузи. – 1980. – 2-сон. – Б.216–224.

323. Инсон шаънини улуғлаб /Ш.Шомухамедов ва О.Шарафиддинов билан ҳамкорликда) // Ўзбекистон маданияти. – 1980. – 1 авг.

324. Инсон қалбидаги муқаддас оташ // Гулистон. – 1980. – 11-сон. – Б.11–12. – Адабий танқид. – Ўзбекистон ёзувчиларининг 8-съезди муносабати билан.
325. “Инсонни тушуниш” // Ўзбекистон маданияти. – 1980. – 11 нояб.
326. Лирик тароналар, қувноқ қаҳрамонлар // Гулистон. – 1980. – 6-сон. – Б.21–23. – Саид Аҳмаднинг 60 йиллигига.
327. Ривожланган социализм адабиёти: (Социалистик реализм анъаналари // Ўзбек адабиёти масалалари. – Тошкент, 1979.
328. Санъаткор дунёси // Совет Ўзбекистони. – 1980. – 23 дек. – А.Мухторнинг 60 йиллигига.
329. Сехрли ганж: (А.Мухтор ҳақида) // Саодат. – 1980. – 12-сон. – Б.10–11.
330. Социалистик реализм назарияси ва ҳозиги адабий жараённинг баъзи масалалари // Шарқ юлдузи. – 1980. – 5-сон. – Б. 228–237.
331. Талқин ва таҳлил: (адабиётда) // Ўзбекистон маданияти. – 1980. – 19 февр.
332. Тарихга улуг хурмат // Гулистон. – 1980 – 3-сон.–Б.26–28. – П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романи ҳақида.
333. Таҳлил ва тадқиқ // Ўзбекистон маданияти. – 1980. – 19 фев.
334. “Эл ардоқлаган адиб” // Тошкент ҳақиқати. – 1980. – 20 июнь.
335. Ютуқлар, орзулар, таклифлар // Шарқ юлдузи. – 1980. – 10-сон. – Б.198–199.
336. Ҳаёт ва ҳажвиёт // Совет Ўзбекистони санъати. – 1980. – 11-сон. – Б.18–21.
337. Ҳаёт билан ҳамнафас ижод // Адабиёт ва замон. – Тошкент, 1980. – Б.360–362.
338. Ҳикоя бағридаги чўғ // Ўзбекистон маданияти. – 1980. – 13 май.

Рус тилида

339. Главное – постигнуть суть вещей // Звезда Востока. – 1980. – № 12.

340. Горизонты добра // Звезда Востока. – 1980. – № 6.– С.156–160.

341. Постигнуть суть вещей // Звезда Востока. – 1980. – № 12. –С. 170–174. – О вопросах использования фольклорных традиций в узбекской литературе.

1981

342. Адабиётнинг қалби // Гулистон. – 1981. – 8- сон. – Б. 6–7.

343. “Бир кулол ўғли эдим” // Гулистон. – 1981. – 5-сон. –Б.19–20.

344. Журналист–танкидчи нигоҳи // Гулистон. – 1981. – 4- сон. – Б.30. – М.Саъдийнинг “Теран томирлар” китоби (Тошкент, 1979) ҳақида.

345. Ижодга ихлос // Саодат. – 1981. – 5- сон. – Б.10 –11.

346. Ижодкор қиёфаси // Шарқ юлдузи. – 1981. – 4-сон. – Б. 220–223.

347. Кичик мўъжизалар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1981. – 27 нояб.; 4 дек. – У.Назаровнинг “Акс садо”, Ш.Холмирзаевнинг “Оғир тош кўчса...” ҳикоялари ҳақида.

348. Меҳр жилолари // Гулистон. – 1981. – 11– сон. – Б.22-23. – Ҳ.Назирнинг 5 томлик “Танланган асарлари” (Тошкент, 1971) ҳақида.

349. Образ кўлами // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1981. – 5 июнь.

350. Поэма – қалб кўшиғи // Шарқ юлдузи. – 1981. – 8-сон. – Б. 215–222.– Шоир Муҳаммад Али билан суҳбат.

351. Социалистик реализм назарияси ва ҳозирги адабий жа- раённинг баъзи масалалари // Адабиёт ва замон. – Тошкент, 1981. – Б.117–148.

352. Тарихнинг теран таҳлили // Ўзбекистон адабиёти ва

санъати. – 1981. – 14 авг. – П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романи ва рус тилидаги таржимаси ҳақида.

353. Ҳам тадқиқот, ҳам дарслик // Ўзбекистон коммунисти. – 1981. – 7- сон.

354. Халқ билан ҳамнафас // Мирмуҳсин. Асарлар: 1 жилд.– Тошкент, 1981. – Б.5–12.

355. Шеърятга меҳр – элга меҳр: (Э.Воҳидов ижоди ҳақида) // Гулистон. – 1981. – 3- сон.

356. Ўзига хослик, муштараклик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1981. – 4 сент. – О.Матжон билан суҳбат.

357. Ўзликни англаш шарофати: [Э.Воҳидов шеърятга ҳақида] // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1981. – 18 окт.

358. Қасоскор сиймоси // Тошкент оқшоми. – 1981. – 16 март.

Рус тилида

359. Вдохновенное современностью // Звезда Востока. – 1981. – № 5. – С. 98–104. – Заметки о творчестве П.Кадырова.

360. И исследование, и учебник // Коммунист Узбекистана. – 1981. – № 7. – С.90–93. – О книге И.Султана “Адабиёт назарияси” (Тошкент, 1980).

1982

361. Гўзалликни кашф этиш санъати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1982. – 15 янв.

362. Замон талаби / У.Норматов, Ш.Шомухамедов // Гулистон. – 1982. – 4-сон. – Б.18–19. – Муҳокама, мулоҳаза, мунозара.

363. Ибратга интиланлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1982. – 19 нояб. – Ёш ёзувчиларининг қисса ва ҳикояларидаги мавзу мушоҳадаси.

364. Инсонийлик қиссаси // Ёшлик. – 1982. – 3- сон. – Б. 64–66. – Н.Қобулнинг янги ҳикоялари тўғрисида.

365. Катта адабиёт мезони: (“Ёшлик “журнали редакциясида давра суҳбати”) // Ёшлик. – 1982. – 6-сон. – Б.61–64. – Х.Тўхтабоев, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ў.Ҳошимов.

366. Кенгликларга интилиб // Абдуллахонов Ж. Сайланма. –1 жилд. – Тошкент, 1982. – Б.3–6.

367. Кўз қорачиғидай азиз // Совет Ўзбекистони. – 1982. –13 дек. – Т. Қаипбергановнинг “Кўз қорачиғи” романидаги қаҳрамонлар таҳлили.

368. Оддий одамнинг улкан қалби: КПСС XXVI съезди ва қаҳрамон масаласи: (Доира стол атрофида суҳбат) // Шарқ юлдузи. – 1982. – 1-сон. – Б. 176–178. – Ҳ.Абдусаматов, Ҳ.Ёкубов, П.Шермухаммедов, Ғ.Каримов ва бошқ.

369. Танқид маданияти: холислик, дадиллик ва теранлик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1982. – 15 окт. – О.Ёкубов, И.Султон, А.Ҳайитметов, С.Ғаниева, Н.Каримов, Б.Назаров ва бошқ.

370. Таксимот пайтидаги ўйлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1982. – 3 сент.

371. Эл ардоғидаги адиб // Саид Аҳмад. Сайланма.–Тошкент, 1982. – Б. 620–635.

372. Қалб инкилоби // Шарқ юлдузи. – 1982. – 11-сон.–Б.185 – 193. – Ёзувчи Ў.Ҳошимов билан суҳбат.

373. Қардошлик кўшиғи // Ўқитувчилар газетаси. – 1982. – 5 май.

374. Қаҳрамон ва ҳаёт муаммолари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1982. – 6 авг.

375. Ҳаёт бағрида туғилган ижод // Тошкент ҳақиқати. – 1982. – 24 дек.

Рус тилида

376. Овеянный легендами // Звезда Востока. – 1982. – № 1, 2. – С.156–157. – О романе Х.Тухтабаева “Золотая голова мистителя”. Т., 1980.

377. Традиция и современность // Советская литература. – 1982. – №3.

1983

378. Адиб насрининг фазилатлари // Гулистон. – 1983. – 1- сон. – Б.26. – Ғ.Ғулом таваллудининг 80 йиллиги олдида.

379. Дўстим ҳақида сўз // Ёшлик. – 1983. – 3- сон.

380. Жунбуш // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1983. – 7 янв.

381. Замонавийлик – етакчи мавзу / У.Норматов. Н.Норқобил
Қишлоқ ҳақиқати. – 1983. – 15 июль.

382. Ижод жилolari // Ўзбекистон адабиёти ва санъати – 1983. – 25 февр. – Ёзувчи Т.Пўлатовнинг асарлари ҳақида мулоҳазалар.

383. Изтироблар моҳияти нимада? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1983. – 10 июнь. – Х.Султоновнинг “Ёзнинг ёлғиз ёлғори” (“Ёшлик”, 1983. – № 3) қиссаси ҳақида.

384. Кўхна дунё сабоқлари // Тошкент окшоми. – 1983. – 23 апр.

385. Нормурод Норқобиллов ҳикоялари ҳақида // Ёшлик. – 1983. 2-сон.

386. Тушуниш, ҳис этиш санъати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1983 – 2 окт. – О.Тоғаевнинг “Таҳлилий янгилик–публицистик кашфиёт” мақоласига муносабати.

387. Хосиятли қалам эгаси / У.Норматов, Н.Комилов // Шарқ юлдузи. – 1983. – 1- сон. – Б.192. – Юбиляримиз: Ғ.Салом 55 ёшда.

388. Ҳаракатдаги реализм // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1983. – 22 июнь.

1984

389. Адабиёт сардори // Гулистон. – 1984. – 6- сон. – Б.19–20. – Н.В.Гоголнинг 175 йиллигига.

390. Бадиий баркамоллик – давр талаби // Шарқ юлдузи. – 1984. – 11- сон. – Б.184–191.

391. Бугунги (адабий) танқид ҳақида қандай фикрдасиз?: (Давра суҳбати) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1984. – 4 май.

451. Кечаги кун одамлари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1988. – 2 сент.

452. Методимизнинг моҳияти хусусида // Шарк юлдузи. – 1989. – 5- сон. – Б.183–191. – Адабий танқид.

453. “Обид кетмон” ҳақиқати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1989. – 17 нояб.

454. Тараққиётнинг машаққатли йўллари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1988. – 8 июль.

455. Тошқин пайтидаги сокинлик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1989. – 30 июнь.

1990

456. Фигон // Ёшлик. – 1990. – 6- сон. – Б. 50–65. – Танқид ва адабиётшунослик.

457. Халқнинг кўзидаги адиб // Совет Ўзбекистони. – 1990. – 19 июнь.

458. Қабоҳат илдизини излаб... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1990. – 13 апр.

459. Ҳаёт сабоклари // Шарк юлдузи. – 1990. – 4- сон. – Б.176–196. – Адабий танқид.

1991

460. Абдулла Қодирий // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1991. – 2-сон.

461. Дастур ва амалиёт // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 3 дек.

462. Ёш танқидчи Дилмурод Қуроноф мақоласига сўзбоши // Ёшлик. – 1991. – 6- сон. – Б.29.

463. Жозиба сирлари (Ў.Ҳошимов ижоди хақида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 8 ноябрь.

464. Кўнгил янгилик қидирадир // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 19 апр.

465. Мурувват: (Мирмуҳсин ижоди хақида) // Совет Ўзбекистони. – 1991. – 15 май.

466. Салоҳият: (С.Мамажонов 60 ёшда) // Саодат. – 1991 – 12-сон. – Б.35–36.

467. Саҳнамиз яна тирилмоқчи... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 1 ноябрь.

468. Сержило кулги: (Чўлпон асарлари ҳақида) // Шарқ юлдузи. – 1991. – № 3. – Б. 191–198. – Адабиётшунослик.

469. Таъналар ўринлими? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 19 июль.

470. Тушов узган тулпор: (О.Шарафиддинов ҳақида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 4 окт.

471. Фарёд (Ў.Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар” романи ҳақида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 14 авг.

472. Фақат “ҳақиқат олдида бўйин эгиш бўлсин” (А.Қодирий эстетикаси) // Шарқ юлдузи. – 1991. – 10-сон.

473. [Чўлпон публицистикаси хусусида] // Шарқ юлдузи. – 1991. – 6-сон. – Б.24.– Чўлпоннинг “Вайроналар орасидан” асарига йўналтиргич.

474. Ўзликни англаш шарофати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 18 окт.

475. Ўтилган йўл сабоқлари: (“Шарқ юлдузи” журнаlining 60 йиллиги) // Гулистон. – 1991. – 5-сон. – Б.20–21.

476. Ғулом Каримов: [некролог] / Имзо: И.Қўчқортоев, Л.Қаюмов, У.Норматов, О.Шарафиддинов, Б.Назаров ва бошқ. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1991. – 2-сон. – Б.81–82.

1992

477. Абдулла Қодирий (1894–1938) // Ўзбек тили ва адабиёти. – № 2. – Б.40–49.

478. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1992. – № 2. – Б.40–57.

479. Беллашув пайтидаги ўйлар // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1992. – 1 май.

480. “Гап айтиш”нинг даври ўтдимми? (Ҳозирги ўзбек хикоячилиги ҳақида) // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1992. – 30 окт.

481. Янги дарсликлар яратиш давлат сиёсатига айланмоғи лозим (Давра суҳбатида сўзланган нутқ) // Халқ сўзи. – 1992. – 12 нояб.

482. Кушлар туғени (О.Матжоннинг “Куш йўли” достони ҳақида) // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1992. – 28 февр.

483. Ҳақиқатнинг турфа жилоси (О.Мухторнинг “Минг бир қиёфа” романига бир назар) // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1992. – 11 дек.

1993

484. Адабиёт таълими янгиланишга муҳтож // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1993. – 2 июль.

485. Адиб қисмати (А.Қодирий ҳаёти ҳақида) // Ёш куч. – 1993. – 8-9- сонлар.

486. Истиклол қайғуси: (“Ўткан кунлар”нинг маъно ва бадиият жилолари) // Шарқ юлдузи. – 1993. – 2- сон. – Б.175–184.

487. Кечмишдан қолган армонлар (Тоғай Муроднинг “Отандан қолган далалар” романини ўқиб...) // Халқ сўзи. – 1993. – 16 июнь.

488. Сўз тузалса – эл тузалар // Халқ сўзи. – 1993. – 16 февр.

489. Умидбахш тамойиллар // Шарқ юлдузи. – 1993. – 10–12-сон. – Б.181–189. – Адабий танқид.

490. Умидли дунё // Ишонч. – 1993. – 1- сон.

1994

491. Ёниб, уйғотмоқ бахт // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1994. – 11 март.

492. Инсонни тушуниш санъати // Оила ва жамият. – 1994. – 4–8- сонлар.

493. “Орттирмай ва камитмай” // Шарқ юлдузи. – 1994. – 11. – 12- сонлар. – Б.159–167. – Абдулла Қодирий туғилган куннинг 100 йиллигига.

494. Отага таъзим // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1994. – 4 окт.

495. Шижоат (Ҳамид Ғулом ҳақида) // Шарқ юлдузи. – 1994. – 1-2- сонлар.

496. Энди ҳамма ҳам адабиёт муаллими бўлолмайди // Халқ сўзи. – 1994. – 16 июнь.

497. “Ўткан кунлар” ҳайрати // Халқ сўзи. – 1994. – 10 февр.

498. Қисмат ва жасорат // Ўзбекистон овози. – 1994. – 4 окт. – Абдулла Қодирий таваллудининг 100 йиллигига.

1995

499. Адабиёт жараёнидаги ғаройиб робиталар // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1995. – 3 нояб.

500. Бургут шижоати (О.Ёқубовнинг “Адолат манзили” романи ҳақида) // Ўзбекистон овози. – 1995. – 28 янв.

501. Ҳақиқат тақозоси // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1995. – 17 февр.

1996

502. Бадиий кашфиёт // Ўзбекистон овози. – 1996. – 30 окт.

503. Истиқлол неъматини // Миллий тикланиш. – 1996. – 3 сент.

504. Курашлар сафида // Тил ва адабиёт таълими. – 1996. – 1-сон. – Б.30–37. – А.Орипов таваллудининг 55 йиллиги.

505. Тарих ҳақиқатига садоқат // Гулистон. – 1996. – 2-сон. – Б.27–30.–П.Қодиров романлари ҳақида. – Адабий ўйлар.

506. Тафаккурнинг тозариши // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1996. – 30 авг.

507. Ҳақиқатни айтиш бурчимиздир // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1996. – 21 июнь.

1997

508. Адолатнинг машаққатли йўллари // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1997. – 14 нояб.

509. “Баҳс” баҳсга чорлайди // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1997. – 10 янв.

510. Бугунги насримиз тамойиллари // Жаҳон адабиёти. – 1997. – 3-сон. – Б. 152–166.

451. Кечаги кун одамлари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1988. – 2 сент.

452. Методимизнинг моҳияти хусусида // Шарқ юлдузи. – 1989. – 5- сон. – Б.183–191. – Адабий танқид.

453. “Обид кетмон” ҳақиқати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1989. – 17 нояб.

454. Тараққиётнинг машаққатли йўллари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1988. – 8 июль.

455. Тошқин пайтидаги сокинлик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1989. – 30 июнь.

1990

456. Фигон // Ёшлик. – 1990. – 6- сон. – Б. 50–65. – Танқид ва адабиётшунослик.

457. Халқнинг кўзидаги адиб // Совет Ўзбекистони. – 1990. – 19 июнь.

458. Қабоҳат илдизини излаб... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1990. – 13 апр.

459. Ҳаёт сабоқлари // Шарқ юлдузи. – 1990. – 4- сон. – Б.176–196. – Адабий танқид.

1991

460. Абдулла Қодирий // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1991. – 2- сон.

461. Дастур ва амалиёт // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 3 дек.

462. Ёш танқидчи Дилмурод Куронов мақоласига сўзбоши // Ёшлик. – 1991. – 6- сон. – Б.29.

463. Жозиба сирлари (Ў.Ҳошимов ижоди ҳақида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 8 ноябрь.

464. Кўнгил янгилик қидирадир // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 19 апр.

465. Мурувват: (Мирмуҳсин ижоди ҳақида) // Совет Ўзбекистони. – 1991. – 15 май.

466. Салоҳият: (С.Мамажонов 60 ёшда) // Саодат. – 1991 – 12-сон. – Б.35–36.

467. Саҳнамиз яна тирилмоқчи... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 1 ноябрь.

468. Сержило кулги: (Чўлпон асарлари ҳақида) // Шарк юлдузи. – 1991. – № 3. – Б. 191–198. – Адабиётшунослик.

469. Таъналар ўринлими? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 19 июль.

470. Тушов узган тулпор: (О.Шарафиддинов ҳақида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 4 окт.

471. Фарёд (Ў.Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар” романи ҳақида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 14 авг.

472. Фақат “ҳақиқат олдида бўйин эгиш бўлсин” (А.Қодирий эстетикаси) // Шарк юлдузи. – 1991. – 10-сон.

473. [Чўлпон публицистикаси хусусида] // Шарк юлдузи. – 1991. – 6-сон. – Б.24. – Чўлпоннинг “Вайроналар орасидан” асарига йўналтиргич.

474. Ўзликни англаш шарофати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 18 окт.

475. Ўтилган йўл сабоқлари: (“Шарк юлдузи” журналининг 60 йиллиги) // Гулистон. – 1991. – 5-сон. – Б.20–21.

476. Фулом Каримов: [некролог] / Имзо: И.Қўчқортоев, Л.Қаюмов, У.Норматов, О.Шарафиддинов, Б.Назаров ва бошқ. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1991. – 2-сон. – Б.81–82.

1992

477. Абдулла Қодирий (1894–1938) // Ўзбек тили ва адабиёти. – № 2. – Б.40–49.

478. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1992. – № 2. – Б.40–57.

479. Беллашув пайтидаги ўйлар // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1992. – 1 май.

480. “Гап айтиш”нинг даври ўтдимми? (Ҳозирги ўзбек хикоячилиги ҳақида) // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1992. – 30 окт.

481. Янги дарсликлар яратиш давлат сиёсатига айланмоғи лозим (Давра суҳбатида сўзланган нутқ) // Халқ сўзи. – 1992. – 12 нояб.

482. Қушлар туғғени (О.Матжоннинг “Қуш йўли” достони ҳақида) // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1992. – 28 февр.

483. Ҳақиқатнинг турфа жилоси (О.Мухторнинг “Минг бир қиёфа” романига бир назар) // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1992. – 11 дек.

1993

484. Адабиёт таълими янгиланишга муҳтож // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1993. – 2 июль.

485. Адиб қисмати (А.Қодирий ҳаёти ҳақида) // Ёш куч. – 1993. – 8-9- сонлар.

486. Истиклол қайғуси: (“Ўткан кунлар”нинг маъно ва бадият жиловлари) // Шарқ юлдузи. – 1993. – 2- сон. – Б.175–184.

487. Кечмишдан қолган армонлар (Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” романини ўқиб...) // Халқ сўзи. – 1993. – 16 июнь.

488. Сўз тузалса – эл тузалар // Халқ сўзи. – 1993. – 16 февр.

489. Умидбахш тамойиллар // Шарқ юлдузи. – 1993. – 10–12-сон. – Б.181–189. – Адабий танқид.

490. Умидли дунё // Ишонч. – 1993. – 1- сон.

1994

491. Ёниб, уйғотмоқ бахт // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1994. – 11 март.

492. Инсонни тушуниш санъати // Оила ва жамият. – 1994. – 4–8- сонлар.

493. “Ортгирмай ва камитмай” // Шарқ юлдузи. – 1994. – 11. – 12- сонлар. – Б.159–167. – Абдулла Қодирий туғилган куннинг 100 йиллигига.

494. Отага таъзим // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1994. – 4 окт.

495. Шижоат (Ҳамид Ғулом ҳақида) // Шарқ юлдузи. – 1994. – 1-2- сонлар.

496. Энди ҳамма ҳам адабиёт муаллими бўлолмайди // Халқ сўзи. – 1994. – 16 июнь.

497. “Ўткан кунлар” ҳайрати // Халқ сўзи. – 1994. – 10 февр.

498. Қисмат ва жасорат // Ўзбекистон овози. – 1994. – 4 окт. – Абдулла Қодирий таваллудининг 100 йиллигига.

1995

499. Адабиёт жараёнидаги ғаройиб робиталар // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1995. – 3 нояб.

500. Бургут шижоати (О.Ёқубовнинг “Адолат манзили” романи ҳақида) // Ўзбекистон овози. – 1995. – 28 янв.

501. Ҳақиқат тақозоси // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1995. – 17 февр.

1996

502. Бадиий кашфиёт // Ўзбекистон овози. – 1996. – 30 окт.

503. Истиқлол неъматини // Миллий тикланиш. – 1996. – 3 сент.

504. Курашлар сафида // Тил ва адабиёт таълими. – 1996. – 1-сон. – Б.30–37. – А.Орипов таваллудининг 55 йиллиги.

505. Тарих ҳақиқатига садоқат // Гулистон. – 1996. – 2-сон. – Б.27–30.–П.Қодиоров романлари ҳақида. – Адабий ўйлар.

506. Тафаккурнинг тозариши // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1996. – 30 авг.

507. Ҳақиқатни айтиш бурчимиздир // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1996. – 21 июнь.

1997

508. Адолатнинг машаққатли йўллари // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1997. – 14 нояб.

509. “Баҳс” баҳсга чорлайди // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1997. – 10 янв.

510. Бугунги насримиз тамойиллари // Жаҳон адабиёти. – 1997. – 3-сон. – Б. 152–166.

511. Истиклол илҳомлари // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1997. – 18 июнь.

512. Романнинг янги йўллари // Ёзувчи. – 1997. – 4 июнь.

513. Холислик хосияти: (Ҳамзанинг “Паранжи сирлари” драмаси хусусида) // Шарқ юлдузи. – 1997. – 4- сон. – Б.174–181.

514. Шижоат ва изланиш самараси // Ўзбекистон овози. – 1997. – 6 март.

515. Ўзбек тарихий романларида сабоқлар // Миллий тикланиш. – 1997. – 23 дек.

516. Ҳақиқатнинг сеҳрли кучи: (“Синчалак”ни қайта ўқиб...): А.Қаҳҳор туғилган куннинг 90 йиллигига // Гулистон. – 1997. – 6- сон. – Б.19–20.

1998

517. Аллома ҳақида қатра хотиралар: [М.Шайхзода таваллудининг 90 йиллигига] // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati.–1998. – 6 нояб.

518. Бақо бўсағасидаги нидо // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1998. – 27 февр.

519. Гўзал инсон мадҳи // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1998. – 21 авг.

520. Жасоратнинг маъноси ўзгарди // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1998. – 21 авг.

521. Юксак маънавият белгиси // Жаҳон адабиёти. – 1998. – 1-сон. – Б. 6–10.

522. Сархисоб: Давра суҳбати // Жаҳон адабиёти. 1998. №1. – Б.3-35. Янги аср бўсағасидаги ўйлар.

1999

523. Анъананинг туғилиши: XX аср ўзбек адабиёти // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1999. – 11 июнь.

524. Истеъдодни кашф этиш санъати // Гулистон. – 1999. – 3-сон.

525. Парадоксни қарангки...// Марказий Осиё маданияти. – 1999. 6- сон.

526. Сўзга, сўз санъатига шайдолик // Шарқ юлдузи. – 1999. – 2-сон.

527. Танги ва ҳалол – покиза ижодкор: Т. Тўлани эслаб // Ўзбекистон матбуоти. – 1999. – №3. – Б. 26–28.

528. Уч хикоя – уч дунё // Ёзувчи. – 1999. – 26 май.

529. Хотиралар жозибаси: (Саид Аҳмад. Йўқотганларим ва топганларим. – Тошкент: Шарқ, 1998.) // Jahon adabiyoti. – 1999. – №3. – Б.163–166.

530. Янгиланиш кўлами // Замоनावий таълим. – 1999. 1-сон.

2000

531. Абдулла Қодирий / У.Норматов, Б.Каримов // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1-том. – Тошкент, 2000. – Б.22–25.

532. Абдулла Қодирий // Турк дунёси адабиётчилари энциклопедияси. – Анқара, 2000.

533. Навоий ва замонанизм: Мангуликка дахлдор // Жаҳон адабиёти. – 2000. – 2-сон. – 10–11.

534. Икки муҳим ҳодиса // Jahon adabiyoti. – 2000. – 2-сон.

535. Назария ва адабий-бадиий жараён / Р.Раҳмат суҳбатлашди // Jahon adabiyoti. – 2000. – № 3. – Б.151–161.

536. “Умрим узок бўлар...” // Гулистон. – 2000. – 6-сон. – Б.23–26. (А.Мухтор туғилган куннинг 80 йиллигига)

537. “Ўтмишдан эртақлар” ва абсурд // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2000. – 14 июль.

2001

538. Бугунги насримизнинг етакчи тамойиллари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2001. – 3-сон. – Б.3–9. – Ўзбекистон Мустақиллигининг 10 йиллиги.

539. Жасорат жозибаси: Давр ва қаҳрамон хусусида ўйлар // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2001. – 4 май.

540. Истиклол илҳомлари: [Отахон ёзувчимиз С.Аҳмад ижоди хусусида] // Халқ сўзи. – 2001. – 6 март.

541. XX аср менинг тақдиримда // Jahon adabiyoti. – 2001. – 1-сон. – Б.15–18. – Мустақилликнинг 10 йиллигига.

542. Мафкуравий–сиёсий тазйиқ ва истеъдод кудрати // Jahon adabiyoti. – 2001. – 4-сон. – Б.98–106. – Мустақиллигимиз 10 йиллигига.

543. Насрдаги шоир // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2001. – 9 ноябрь.

544. Романнинг янги умри / Д.Қуронов билан суҳбат // Jahon adabiyoti. – 2001. – 9- сон. – Б.173–188.

545. Руҳият манзиллари: (Ў.Ҳошимов таваллудининг 60 йиллигига) // Тил ва адабиёт таълими. – 2001. – 3- сон. – Б. 56–68. – Адабий тақвим.

546. Сукутда эмас, ҳаракатда // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2001. – 21 дек.

547. Шахс жумбоғи // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2001. – 19 янв.

548. Эътиқоддан сув ичган // Ҳидоят. – 2001. – 3- сон.

549. Ўтган аср сабоқлари, янги аср уфқлари // Тил ва адабиёт таълими. – 2001. – 2- сон.

550. Қалб кошонаси сирлари // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2001. – 2 март.

2002

551. Беором туйғулар мавжи (О.Ёқубовнинг “Қайдасан, Морико?” китоби ҳақида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2002. – 19 июль.

552. Мутеликка қарши исён (А.Қаҳҳор ҳикоялари ҳақида) // Тил ва адабиёт таълими. – 2002. – 4- сон.

553. Талқин хилма-хиллиги – танқид бойлиги // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2002. – 14 июнь.

554. Устоз армони // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2002. – 14 сент.

555. Халқнинг асл фарзанди // Фидокор. – 2002. – 3 дек.

556. Шижоатлар силсиласи (О.Шарафиддинов ҳақида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2002. – 30 авг.

557. Норматов У., Ҳамдамов У. Дунёни янгича кўриш эҳтиё-
жи: Сухбат // Жаҳон адабиёти. 2002. №12. – Б.142-166.

2003

558. Адабий таълимнинг янги даври: II Янги авлод дарслик-
лари муаммолари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2003. – 1
апр.

559. Беш қувонч ва бир тилак // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati.
– 2003. – 10 янв.

560. Бир сафар таассуротлари // Асқад Мухтор замондошлари
хотирасида. – Тошкент, 2003. – Б.73–76.

561. Миллий ҳикоячилигимизнинг ноёб дурдонаси // Тил ва
адабиёт таълими. – 2003. – 1- сон.

562. Миллий насримизнинг тараққиёт йўллари // Филология
масалалари. – Тошкент, 2003, 1- сон.

563. Муштараклик // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2003. –
22 авг.

564. “Шум бола”: мафкуравий-сиёсий тазйиқ ва руҳ эркинлиги
// Жаҳон адабиёти. – 2003. – 5-сон. Б. 31–35. –Ф.Ғулумнинг 100
йиллиги.

565. Энг муҳим муаммо // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. –
2003. – 21 март.

2004

566. Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодий мероси муаммолари //
ЎзМУ. Илмий конференция материаллари. –Тошкент, 2004. – 6
апр.

567. Китобхонлик даври ўтдимми?.. // Ёшлик. – 2004. – 3- сон.

568. Мақсуд Шайхзода ҳақида қатра хотиралар // Солиқ
тўловчининг журнали. – 2004. – 9- сон. – Б.60–62.

569. Сокин кўнгиладан розлари // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. –
2004. – 30 июль.

570. Сукутда эмас, ҳаракатда // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati.
– 2004. – 4 июнь.

571. Тафаккур ёғдуси // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2004. – 15 окт.

572. Янгиланиш анъанаси // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2004. – 9 июль.

573. Ўзбек ойим ва унинг адабиётдаги издошлари довруғи // Шарқ юлдузи. – 2004. – 2-фасл.

574. Қалб драмаси ва нафосати // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2004. – 5 март. – [Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи хусусида]

575. Қодирий ҳақида қайдлар // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2004. – 24 май.

576. Ҳақ сўзнинг кучи // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2004. – 17 сент.

2005

577. Абадий бадият: Ойбекнинг “Навоий” ва “Қутлуғ қон” романлари, “Наъматак” шеъри ҳақида // Халқ сўзи. – 2005. – 14 апр.; Миллатни уйғотган адиб. – Тошкент, 2005. – Ойбек таваллудининг 100 йиллигига.

578. Адабий таълимнинг янги даври. 1. Миллий дарслик яратишнинг қувонч ва ташвишлари // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2005. – 25 март.

579. Адабий таълимнинг янги даври. 2. Янги авлод дарсликлари муаммолари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2005. – 1 апр.

580. Адиб хузурида 19 дақиқа // Жаҳон адабиёти. – 2005. – № 5. – Б.11–15. Ойбек таваллудининг 100 йиллигига. – Барҳаёт сиймолар.

581. Миллатни уйғотган адиб // Миллий тикланиш. – 2005. – 18 февр.: – Тошкент, 2005.

582. Адибнинг университет даври ижоди тафаккуридаги эврилишлар // Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. – Тошкент, 2005. – Б.13–17.

583. Беназир сиймо эди: (Ш.Холмирзаев ҳақида) // Тил ва адабиёт таълими. – 2005. – 6- сон.

584. Жаҳон янги шеърятига ҳамоҳанг тароналар // Жаҳон адабиёти. – 2005. – 1-сон. – Б.29–31. – Ойбек таваллудининг 100 йиллигига.

585. Зиёлилар миллатнинг фахридир // Маърифат. – 2005. – 23 апр.

586. Мустақиллик даври насри // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2005. – 20 май.

587. Персонаж меъмори: “Навоий” романидаги Тўғонбек образи хусусида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2005. – 11 февр.

588. Саид Аҳмад // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси.

7-том. – Тошкент, 2005. – Б.418.

589. Тақдири азалнинг ғаройиб мўъжизаси: (Ойбек ва Ғафур Ғулом) // Халқ сўзи. – 2005. – 26 май. – Барҳаёт Ойбек.

590. Умарали Норматов мутолаа қилади // Тафаккур. – 2005. – 3-сон.

591. Ўткир Ҳошимов // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 11- том. – Тошкент, 2005. – Б.382.

592. Кувонч ва ўкинч // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2005. – 1 янв.

593. Кўшиқ қанотидаги тугёнлар: Икбол Мирзо шеърятига бир назар // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2005. – 14 окт.

2006

594. Аввал калом // Фидокор. – 2006. – 7 март.

595. Адабий таълимнинг янги даври // Мустақиллик даври адабиёти. – Тошкент, 2006.

596. Беназир табассум: [Шоир Э.Воҳидов ҳақида] // Шарқ юлдузи. – 2006. – №5–6. – Б. 13–17.

597. Дил сўзлари // Jahon adabiyoti. – 2006. – № 2. – Б.60–62.

598. “Ёшлар билан суҳбат” кўргиликлари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2006. – 3 нояб.

599. Мафтункор ишқ муждалари: [Ёзувчи Х.Султоннинг “Бобурийнома” асари хусусида] // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2006. – 20 янв.

600. Миллий танқидчилигимизнинг кўш қаноти: [О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов ҳақида] // Маърифат. – 2006. – 6 май.

601. Миллий тафаккур мезони // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2006. – 8 сент. [Истиқлол ғояларининг миллий маънавий раванкига қўшаётган ҳиссаси]

602. Насрнинг мунаввар йўли: [О.Ёқубовнинг “Осий банда” асари ҳақида] // Jahon adabiyoti. – 2006. – № 9. – Б.31–37. – Истиқлол илхоми.

603. “Одамларга кераклигингни сезиш – катта бахт...” // Халқ сўзи. – 2006. – 26 дек. – Ойдин бекат: Э.Воҳидов 70 ёшда.

604. “Ой ва сариқ чақа” таржимаси ва таржимони ҳақида дил сўзлари // Жаҳон адабиёти. – 2006. – № 2. – Б.60–62.

605. Самимият изҳори: (Х. Султон ижодига бир назар) / У.Норматов, Б. Каримов // Тил ва адабиёт таълими. – 2006. – 1-сон. – Б.55–64.

606. “Тирик сатрлар” қисмати: [О.Шарафиддиновнинг шу номли китоби хусусида] // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2006. – 6 окт.

607. Шухратнинг ижодий жасорати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2006. – 1 дек.

608. Ярим аср ҳамнафас // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2006. – 13 янв.

609. Ўтилган йўлнинг баъзи сабоклари // Тафаккур. – 2006. – 4-сон. – Б.34–41. – Ибратнома.

610. Қодирий мўъжизаси // Театр. – 2006. – 4-сон. – Б.10–14. – Истиқлол фидойилари.

611. Ҳаёт-мамот мушоҳадалари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2006. – 23 июнь.

2007

612. Абдулла Қаҳҳор дарслари: (Адиб таваллудининг 100 йиллигига) // Тил ва адабиёт таълими. – 2007. – 2-сон. – Б. 39–49.

613. Адиб шижоати // Соғлом авлод. – 2007. – 25 янв.

614. Бир суҳбат сабоқлари // *Jahon adabiyoti*. – 2007. – 1-сон. – Б.8–10. – А.Қаҳҳорнинг 100 йиллигига.
615. Васият // *Хидоят*. – 2007. – 2-сон.
616. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи // Улугбек Ҳамдам. *Янгилиниш эҳтиёжи*. – Тошкент, 2007.
617. Жаҳон адабиётига ошурфта кўнгил ёхуд сокин қалб изтироблари: “Мен кайтиб келдим” // Тоғай Мурод замондошлари хотирасида. – Тошкент, 2007.
618. Жўшқин ҳаёт ва ижод соҳиби / Ҳамид Ғулом замондошлари хотирасида. – Тошкент, 2007.
619. Илм заҳматкаши // *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati*. – 2007. – 2 нояб.
620. XX аср ўзбек шеърятини антологияси / Таҳрир хайъати: А.Орипов, Э.Воҳидов, У.Норматов ва бошқ. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – 496 б.
621. Оға–инилик шукуҳи // Расулов А. *Адабиётга садоқат*. – Тошкент, 2007.
622. Самимий дил розлари // Тўлан Низом. *Шеър айтмаган куним йўқ*. – Тошкент, 2007.
623. Сўз сеҳрини ҳис этиб... Йўлдош Солижонов / Сўз сеҳргари. – Тошкент, 2007.
624. Тил тақдири – миллат тақдири / У.Норматов, Н.Раҳмонов // *Тафаккур*, 2007.– 1-сон.
625. Тоғай Мурод: (1948–2003) // *Тил ва адабиёт таълими*. – 2007. – 2-сон. – Б. 60–69.
626. Тугалланмаган зилзила: [А.Қаҳҳорнинг шу номдаги асарини хусусида] // *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati*. – 2007. – 14 апр.
627. Устоз ҳаётидан икки лавҳа // Долимов С. *Маърифат фидойиси*. – Тошкент, 2007.
628. Университет сабоқлари ва илҳомлари // *Адабиётимиз фаҳри: [А.Қаҳҳорнинг 100 йиллигига тўпلام]*. – Тошкент, 2007. – Б. 13–22.
629. Эзгуликка бахшида умр // *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati*. – 2007. – 7 дек.

630. Эхтиром // Миллий тикланиш. – 2007. – 24 янв.

631. Янги тафаккур элчиси // Jahon adabiyoti. – 2007. – 6- сон.
– Б. 3–13.

632. Ярим аср порлаган маёқ // Гулистон. – 2007. – 2- сон.

633. Ярим аср порлаган маёқ // Озод Шарафиддинов замондошлари хотирасида. – Тошкент, 2007. – Б.36–50.

634. Ярим асрга чўзилган мулоқот // Ҳаёт – хаёл – хиёбон: Иброҳим Ғафуров сафдошлари ва замондошлари зикрида. – Тошкент, 2007.

635. Ярим асрлик мулоқот: [Мунаққид И.Ғафуров ҳақида] // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati . – 2007.– 21 дек.

2008

636. Олтин зангламас: (Шухратининг ижодий йўли: шеърिया, насри) // Шухрат замондошлари хотирасида. – Тошкент, 2008.

637. Ёниб, ўзгаларни уйғотмоқ бахти... (Омон Матжон шеъриятига бир назар) // Бадиият уфқлари. – Тошкент, 2008. – Б.15–36.

638. Ижодкорнинг дахлсиз дунёси // Адабий суҳбатлар. – Тошкент, 2008. – 20 б.т.

639. Машаққатлар гирдобида чакнаган зиё // Келажак овози. – 2008 . – 22 май.

640. “От кишнаган оқшом” асрори // Бадиият уфқлари. – Тошкент, 2008. – Б.75–85.

641. Уфқларнинг чин ошиғи // Саид Аҳмаднинг ижодий йўли, адиб билан суҳбатлар. – Тошкент, 2008. – 72 б.

642. Қалам фидойиси: (Пиримкул Қодиров 80 ёшда) // Халқ сўзи. – 2008. – 24 окт.

643. Норматов У., Болтабоев Х. Янги назарий тамойиллар излаб... Суҳбат // Жаҳон адабиёти. 2008. №3. – Б.154-163.

2009

644. Ижодни англаш бахти: (Шу номли китобдан): [О.Шарафиддинов ҳақида] // Соғлом авлод учун. – 2009. – №3. – Б. 18–21.

645. Куй таровати, тасвир латофати: [Ўзбекистон халк ёзувчиси П.Қодировнинг ижодий фаолиятидан] // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – 2009. – 1 янв.

646. Мирза аканинг надомати: [Таникли ёзувчи, публицист М.Исмоилий ҳақида] // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2009. – 8 май.

647. Мунаққид жасорати: (Озод Шарафиддинов таваллудининг 80 йиллигига) // Тил ва адабиёт таълими. – 2009. – №4. – Б. 69–76.

648. Озод юртнинг чин фарзанди: [О.Шарафиддинов] // Халк сўзи. – 2009. – 11 март.

649. “Рухлар исёни”нинг нури толеъи: [Бир асар тарихи] // Jahon adabiyoti. – 2009. – №4. – Б. 147–149.

650. Сехрли тўрт сатр: [Адиб Шўҳрат ҳақида] // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – 2009. – 13 март.

651. Тоғай Мурод романлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2009. – №2. – Б. 3–8.

652. Устознинг бир ижодий жасорати: [Адабиётшунос О.Шарафиддинов ҳақида] // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – 2009. – 20 февр.

653. 3999- сон мутолааси чоғидаги ўйлар: [“ЎзАС” газетаси] // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – 2009. – 24 апр.

654. Шаффоф туйғулар куйчиси // Шарқ юлдузи. – 2009. – №3. – Б.126–134.

655. Янги аср одамлари: [Ёзувчи Э.Аъзам ҳаёти ва ижоди] // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2009. – 29 май.

656. Янгиланаётган адабий жараён /У.Норматов, Ҳ.Болтабоев // Тафаккур. – 2009. – №1. – Б. 68–77.

657. Яқин кечмишнинг холис ва теран бадиий таҳлили: Адиб Мурод Муҳаммад Дўст ижодига бир назар // Ёшлик. – 2009. – №1. – Б. 23–26.

658. Ҳақиқатга баҳшида умр: Давра суҳбати // Жаҳон адабиёти. 2009. – №2. – Б.154–161.

2010

659. Бедорликда ўтган умр: [Ёзувчи Саид Аҳмад ҳаёти ва ижоди] // Шарқ юлдузи. – 2010. – № 3. – Б. 140–147.

660. Бедорликка ўтган умр: [Адиб С.Аҳмаднинг асарлари хусусида] // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2010. – 26 нояб.

661. Ибратли ҳаёт: [Адиб П.Қодиров ижоди] // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2010. – 24 дек.

662. Устози аввалга таъзим: [Адабий-илмий ҳаётда] // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2010. – 19 нояб.

663. Шоир сўзининг парвози: [Турсун Алининг “Туллаётган юрак” тўплами хусусида] // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2010. – 1 янв.

664. Эзгуликка баҳшида умр: [Адиб Саид Аҳмаднинг ҳаёти ва ижоди] // Халқ сўзи. – 2010. – 10 июнь.

2011

665. Адабиёт фанининг янги уфқлари // Бадий таржима, тишунослик, адабиётшунослик ва маданиятлараро алоқалар контекстида. – Жиззах, 2011. – Б. 8–12.

666. Адабий суҳбатлар ҳақида адабий суҳбат / Jannat makon, 2011. – 4- сон. – Б. 44–49.

667. Бадийят кўзгусида миллат тақдири: Роман: кеча, бугун, эртага // Шарқ юлдузи. – 2011. – № 3. – Б. 116–121.

668. Беназир бадий обида // Ўзбек адабий танқиди. – Тошкент : TURON-IQBOL, 2011. – Б.109–115.

669. Ватаннинг оташин куйчиси: [Шоир А.Орипов ҳаёти ва ижоди] // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2011. – 25 март.

670. Заҳматкаш адиб: (Мирмуҳсин таваллудининг 90 йиллигига) / Til va adabiyot ta’limi, 2011. – 5- сон. – Б. 66–78. – Библиогр.: 3 номда.

671. Ижодкорнинг даҳлсиз дунёси // Асқад Мухтор. Шеър – шоир виждони. – Тошкент : MUMTOZ SO‘Z, 2011. – Б. 303–314.

672. Насрдаги шоир ёхуд руҳият манзиллари // Ўткир Ҳошимов замондошлари наздида. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2011. – Б. 56–74.

673. Персонаж меъмори: (“Навоий” романидаги Тўғонбек образи хусусида // Ижод сеҳри. – Тошкент, 2011. – Б.66–72.

674. Роман кўзгусида миллат тақдири // Шарқ юлдузи, 2011. – 3-сон. – Б. 116–128 .

675. Тарих сабоқлари: Арастудан Чўлпонгача // Маҳкамжон Маҳмудов замондошлари нигоҳида. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2011. – Б.19–21.

676. Шоир табассуми: (Эркин Воҳидов) // Ижод сеҳри.– Тошкент, 2011. – Б.152–173.

677. Янги давр олими: У қандай бўлиши керак? Ҳимоя жараёнидаги ўйлар // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2011. 25 февр.

678. Қодирий мўъжизаси // Ижод сеҳри. – Тошкент, 2011. – Б.54–66.

2012

679. Адабий танқид: Талкин, бадиият, жараён // Халқ сўзи. – 2012. – 4 авг.

680. Бугунги адабиётда эстетик идеал ва қаҳрамон муаммоси (профессорлар У.Норматов ва Ҳ.Болтабоев суҳбати) // Жаҳон адабиёти. – 2012. – №4. – Б.134-147.

681. Болакай нигоҳидаги замон: [Болаларнинг сеvimли ёзувчиси Худойберди Тўхтабоев ижоди] // О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2012. – 4 май.

682. Новелла бағридаги туғён: Адабий жараён / У.Норматов О‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2012. – 4 дек.

683. Саргузашт сардори: [Ўзбекистон халқ ёзувчиси Худойберди Тўхтабоев ижоди] // Шарқ юлдузи. 2012. № 4 Б 123–128.

684. Талкин, бадиият, жараён. (Б.Назаров, А.Расулжон Ш.Аҳмедова, Қ.Қаҳрамоновларнинг “Ўзбек адабий танқиди” номидаги дарслиги ҳақида) // Халқ сўзи. – 2012. – 4 авг.

685. Ўзбек болалар насри дарғаси: [Болалар ёзувчиси Худойберди Тўхтабоев ҳақида // *Til va adabiyot ta'limi*. – 2012. – № 8.Б. 38–41.– Библиогр.: 4 номда.

2013

686. Ижодкор нигоҳида адабий жараён // *Шарқ юлдузи*. – 2013. – № 5.– Б. 65–72.

687. Олтин зангламас: [Шухрат (Фулом Алимов) ҳаёти ва ижоди] // *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*. – 2013. – 26 апр.

688. Шоирнинг ҳароратли сўзи: Улугбек Ҳамдамнинг “Янги инсон” достони хусусида ўй-мушоҳадалар // *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*. – 2013. – 4, 12 апр.

689. Эзгуликка, тарих ҳақиқатига садоқат: [Адиб Пиримкул Қодиров таваллудининг 85 йиллигига] // *Til va adabiyot ta'limi*. – 2013. – № 12. – Б. 26–29.

690. Қодирининг сўнги илтижоси: Адиб ҳаётининг ўқилмаган саҳифалари // *Шарқ юлдузи*. – 2013. – № 1. – Б. 142–144.

2015

691. Тўлқинлар ўқирлар ҳазин марсия (“Даврим жароҳати” достони ҳақида) // *Jahon adabiyoti*. – 2015. – № 8. – Б.141–144.– Адабиётшунослик. Фалсафа.

692. Оловли йиллар манзаралари // *Шарқ юлдузи*. – 2015. – № 2. – Б. 149–152.

693. Ватанни куйлаш бахти // *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*. – 2015. – 1май.

2016

694. Моҳиру меҳру маҳорат // *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*. – 2016. 25 нояб. – Эркин Воҳидов таваллудининг 80 йиллиги олдида.

2017

695. Олтмиш беш йиллик маслакдош дўстим. Эссе (Адабиётшунос Наим Каримов таваллудининг 85 йиллигига) // Наим Каримов: Биобиблиография. – Тошкент, 2017. – Б.139–145.

696. Адибнинг бахти: Шухрат таваллудининг 100 йиллигига // Ижод сеҳри. – 2007. – Б. 298–308.

697. Беназир истеъдод соҳиби: сўз боши // Тоғай Мурод. Сайланма. – Тошкент, 2017. – Б.3-6.

2018

698. Давр тақозоси // Jahon adabiyoti. – 2018.

699. Танқидчилигимиз дарғалари // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2018. – 4-may.

700. Туронда кечган кунларни эслаб // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2018. – 9-noyab.

701. Абдулла Қодирийни англаш – инсонийлик ва муҳаббатни англашдир // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2019. 16-sentab.

IV. СУҲБАТЛАР

702. Талант тарбияси. – Тошкент: Ёш гвардия, 1980. – 173 б.

Мунд.: Талант тарбияси: (шоир Эркин Воҳидов билан суҳбат). Ижодкорнинг “дахлсиз” дунёси: (ёзувчи Асқад Мухтор билан суҳбат). Ҳаётий тажрибадаги бадий ҳақиқатга: (ёзувчи Мирмуҳсин билан суҳбат). Мавзу, қаҳрамон жозибаси: (ёзувчи Ҳамид Ғулом билан суҳбат). Трилогиянинг туғилиши: (ёзувчи Саид Аҳмад билан суҳбат). Роман табиати, талаб ва имкониятлари: (ёзувчи Одил Ёқубов билан суҳбат). Ҳаракатдаги эстетика: (ёзувчи Примкул Қодиров билан суҳбат). Саргузашт ташвишлари: (ёзувчи Худойберди Тўхтабоев билан суҳбат).

703. Ақл ва қалб чироғи: /Адабий суҳбатлар ва мақолалар / Ўзбекистон ССР Китобсеварлар жамияти. – Тошкент: Адабиёт ва санъат. – 1983. – 118 б.

Мунд.: Ақл ва қалб чироғи: (ёзувчи Н.Сафаров билан суҳбат). Инсон қалбидаги муқаддас оташ. Ҳикоя бағридаги чўғ. Тарихга улуг хурмат. Изланиш уфқлари: (ёзувчи Х.Тўхтабоев билан суҳбат).

704. Ҳаётий тажрибадан бадий ҳақиқатга // Ўзбекистон маданияти. – 1976. – 23 март. – Мирмуҳсин билан суҳбати.

705. Танқид ва шеърят: Доира стол атрофида // Шарқ юлдузи. – 1977. – № 4. – Б. 215–218. Мирмуҳсин, С.Мамажонов, У.Норматов, О.Шарафиддинов, П.Шермухамедов, Э.Самандар, С.Мирзаев, З.Обидов, О.Тоғаев, Н.Каримов, Э.Охунова.

706. Услуб, бадий шакл муаммолари: Ёзувчи (Шукур Холмирзаев) – танқидчи суҳбати // Шарқ юлдузи. – 1977. – 8- сон. – Б.203–215.

707. Ҳаракатдаги эстетика: П.Қодиров билан суҳбати // Гулистон. – 1977. – 1- сон. – Б.22–23. – Адабий танқид.

708. Реалистик тасвир қудрати // Ёшлик. – 1984. – 4- сон. – Б.16–22. – Ў.Ҳошимов билан суҳбат.

709. Гражданлик ва бадий маҳорат: Шейриятимизнинг таниқли вакиллари Р.Бобожон, Шукрулло, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ж.Камол, О.Матжон, А.Аъзам, У.Норматов билан давра суҳбати / Суҳбатни М.Саъдий, А.Отабоев, С.Хўжамбердиев ёзиб олдилар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1987. – 20 февр.

710. Устоз ибрати // Ёшлик. – 1987. – 3- сон. – Б.65–69. – Ш.Холмирзаев билан суҳбати. – Ёзувчи ва танқидчи суҳбати. – А.Қаҳҳорнинг ижоди ҳақида.

711. Ҳақиқат ва сароб // Ёшлик. – 1987. – 10- сон. – Б.50–56. – Ёзувчи ва танқидчи (П.Қодиров) суҳбати. – А.Қаҳҳорнинг “Сароб” романи ҳақида. – Адабий танқид.

712. Ҳақиқат учун курашиш керак // Шарқ юлдузи. – 1987. – 2- сон. – Б.198–202. – Давра суҳбати: О.Ёкубовнинг янги романи ҳақида: М.Маҳмудов, С.Содик, О.Абдуллаев. – Бир асар баҳоси.

713. “Баҳс” баҳсга чорлайди: Проф. У.Норматов билан мунаққид М.Саъдий суҳбати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1997. – 10 янв.

714. Сарҳисоб: Давра суҳбати // Жаҳон адабиёти. – 1998. – № 1. – Б. 3–35. – Янги аср бўсағасидаги ўйлар.

Мунд.: О.Шарафиддинов. Адабиёт мангу яшайди: У.Норматов. Юксак маданият белгиси; Б.Қосимов. Олам нчра олам бўлмок; Н.Каримов. Маънавий бойликка эҳтиёж; И.Ҳаққул. “Маҳаллий” классиклар даври ўтди: М.Қаршибоев. Ҳақ гапнинг ўзи кифоя эмас; Қ.Йўлдошев. Кўнгли мулки; Д.Қурунов. Бирдан бир тўғри йўл; И.Ғафуров. Фаолият меъёри; Б.Назаров. Ўқувчи олдидаги қарз; О.Абдуллаев. Барибир ҳақиқат қолади.

715. Истеъдодни кашф этиш санъати: (Танқидчи У.Норматов билан суҳбат) / М.Абдуллаёрова суҳбатлашди Гулистон. – 1999. – №3. – Б. 32–34.

716. Сўзга, сўз санъатига шайдолик / Р.Қўчқор суҳбатлашди // Шарқ юлдузи. – 1999. – 2- сон. – Б.95–103.

717. Ўтган аср сабоқлари, янги аср уфқлари / О.Суюндиқова суҳбатлашди // Тил ва адабиёт таълими. – 2001. – 2- сон. – Б.53–54. – Муаммолар... вазифалар... счимлар...

718. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи: Ўзбек модерн шеърияти, умуман, модернизм хусусида Улуғбек Ҳамдам билан суҳбат // Jahon adabiyoti. – 2002. – 12- сон. – Б.142–166. – Адабий танқид.

719. Танқид, мунаққид ва ҳозирги адабий жараён / Э.Очилов суҳбатлашди // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2004. – 4- сон. – Б.35–44. – Илмий, адабий мулоқот.

720. Мустақиллик даври насри: таҳлил ва талқинлар: Давра суҳбати / П.Қодиров, У.Норматов, Н.Худойберганов, Б.Назаров, Д.Алимова, А.Расулов ва бошқ. // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2005. – 20 май.

721. Мустақиллик даври шеърияти: Таҳлил ва талқинлар: Давра суҳбати / Ш.Жабборов, Б.Назаров, У.Норматов, И.Ғафуров, Б.Саримсоқов, Н.Раҳимжонов, Қ.Йўлдошев, С.Мели // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2005. – 22 апр.

722. Умарали Норматов: Зиёлилар миллатнинг фахридир: [Мунаққид билан суҳбат] / М.Валиева ёзиб олди // Маърифат. – 2005. – 23 апр.

723. Истиклол ёғдуси / Мирзалиева Н. Адабий суҳбатлар хусусида: [У.Норматов билан У.Ҳамдам адабий суҳбатлари] // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2011. – № 6. – Б. 83–85. – Илмий ахборот. Жаҳон адабиёти. – 2007. – № 6. – Б. 3–13.

Мунд.: Орипов А. Камолотга кафолат; **О.Ёқубов.** Ўн йилнинг муборак бўлсин; **Э.Воҳидов.** Қутлуғ минбар; **П.Қодиров.** Умуминсоний кадриятлар жарчиси; **Б.Назаров.** Бу жаҳон саҳнида гул кўп, чаман кўп; **У.Норматов.** Янги тафаккур элчиси; **Қ. Мирмуҳамедов.** Орзиқиб қутилган журнал.

724. Бадий наср тили ва давр: [ЎзФА акад. Б.Назаров, филология фанлари д-ри У.Норматов, Қ.Йўлдош, Б.Карим, Д.Қуронов, филология фанлари номзодлари У.Ҳамдам ва

Ғ.Каримнинг давра суҳбати] / Суҳбатни А.Отабоев тайёрлади // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2008. – 19 дек.

725. Уфқларнинг чин ошиғи: (С.Аҳмедовнинг ижодий йўли, адиб билан суҳбатлар). – Тошкент: “Yurist–media markazi” nashriyoti, 2008. – 95, [5] б.: 3 в. фото.

726. Янги назарий тамойиллар: (Ҳ.Болтабоев билан суҳбат) // Жаҳон адабиёти. – 2008. – 3- сон. Б.154–163. – Адабий танқил.

727. “Рухлар исёни” нинг нурли толеъи: “Рухлар исёни” номли дostonнинг яратилиш тарихи, асар ғояси ва қахрамонлари ҳақида суҳбат / Суҳбатдош У.Норматов // Jahon adabiyoti. – 2009. – № 4. – Б. 147–149.

728. Ҳақиқатга бахшида умр: Давра суҳбати / М.Мирзо, П.Қодиров, Х.Тўхтабоев, У.Норматов, А.Расулов, Ў.Ҳошимов, О.Абдуллаев, Й.Солижонов, О.Ёқубов, М.Шарафиддинова, В.Собирова, М.Сатторов, Б.Карим, С.Умиров, Ш.Тўйчиева, Т.Адашбоев // Jahon adabiyoti. – 2009. – №. – Б.154–161.

729. Том бошидаги суҳбат: [Устоз, таниқли адабиётшунос олим, проф. У.Норматовнинг ўрни бекиёс] / Норбоев С. Суҳбатлашди // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2010. – 26 март.

730. Янгиланиш айёми: ЎЗМУ проф. У.Норматов билан суҳбат / Суҳбатдош О.Сафаров // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2011. – 3 июн.

731. Бугунги адабиётда эстетик идеал ва қахрамон муаммоси / Ҳ.Болтабоев билан суҳбат // Jahon adabiyoti. – 2012. – № 4. – Б. 134–147.

732. Саргузашт сардори: Худойберди Тўхтабоев ҳаётн. шахсияти ва ижодига бир назар, ёзувчи билан суҳбатлар // масъул муҳаррир Ҳ.Болтабоев. – Тошкент : Адиб, 2012. – 110, [1] б.

733. Адабиётдаги йўл харитаси: давра суҳбати / У.Норматов, И.Ғафуров, Б.Назаров, И.Ҳаққул, Х.Дўстмуҳаммад Қ.Ўқидош, Ш.Ризаев, И.Мирзо, Д.Қуронов, У.Ҳамдам, И.Султон, Ш.Назарова // Jahon adabiyoti. – 2018. – № 1. – Б.118–150. –Жараёни.

2019

734. Ижод ва шижоат: Озод Шарафиддинов. – Тошкент: "Sharq" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2019. – Б.564–672.

2020

735. Bedorlikda o'tgan umr // Xalq so'zi. – 2020. – 9- iyn.

V. СЎЗБОШИ ВА СЎНГСЎЗЛАР

736. Тўхтабоев Х. Сарик девни миниб. / Қисса ва унинг автори ҳақида. – Тошкент: Ёш гвардия, 1969. – 496 б.

737. Тўхтабоев Х. Сарик девнинг ўлими. / Қахрамон билан қайта учрашув. – Тошкент: Ёш гвардия, 1973.

738. Қодиров П. Уч илдиз / Теран илдизлар. – Тошкент: Ёш гвардия, 1976. – 414 б.

739. Мирмуҳсин. Асарлар. Тўрт жилдлик // Халқ билан ҳамнафас. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.

740. Абдуллахонов Ж. Сайланма. Икки жилдлик. Биринчи жилд. / Кенглиқларга интилиб. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.

741. Саид Аҳмад. Сайланма. Уч жилдлик. Учинчи жилд. / Эл ардоқлаган адиб. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. – 638 б.

742. Ҳамиша изланишда // Алиев А. Адабий мерос ва замонавийлик. – Тошкент : Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б.3–4.

743. Ҳошимов Ў. Икки эшик ораси. / Тақдирлар романи. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 560 б.

744. Қодиров П. Сайланма. Уч жилдлик. Учинчи жилд. / Ҳақиқатнинг машаққатли йўли. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 447 б.

745. Мурод Мухаммад Дўст. Лолазор. / Кечаги кунимизнинг ҳалол ва теран тахлили. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

746. Омон Матжон. Имон ёғдуси. / Ёниб ўзгаларни уйғотмоқ не бахт! – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.

747. **Мирмухсин.** “Темур Малик” / “Темур Малик” романи ва унинг муаллифи ҳақида. – Тошкент: Шарқ НМАК, 1996. – 448 б.
748. **Ҳошимов Ў.** Икки эшик ораси. / Йиллар, йўллар, тақдирлар. – Тошкент: Шарқ НМАК, 1996. – 560 б.
749. **Қодиров П.** Хумоюн ва Акбар. / Тарих ҳақиқатига садоқат. – Тошкент: Шарқ НМАК, 1997. – 608 б.
750. **Каримов Ғ.** Баркамоллик. Посбон. / – Тошкент: Маънавият, 1999. – 144 б.
751. **Саид Аҳмад.** Қоракўз мажнун: Ҳикоялар / Истиқлол илҳомлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 238 б.
752. **Шарафиддинов О.** Ижодни англаш бахти. / Ижод ва шижоат. – Тошкент : Шарқ НМАК, 2004. – 637 б.
753. **Саид Аҳмад.** Зилзила: (Ҳикоя ва эссе – хотиралар) / [Сўз боши муаллифи У.Норматов]. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – 109 с.
754. **Бахсларда кечган йиллар.** “Норбой Худойберганов. Бадиий таҳлил сеҳри (сайланма)”. **Мирзалиева Н.** Адабий суҳбатлар хусусида: [У.Норматов билан У.Ҳамдам адабий суҳбатлари] // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2011. – № 6. – Б. 83–85. – Илмий ахборот. Тошкент, 2008.
755. **Тарих ҳақиқати садоқат.** “Меҳрга йўтрилган ижод”. - Тошкент: “Ўзбекистон Миллий кутубхонаси” нашриёти, 2008.
756. **Тақдим:** Шарқ мумтоз поэтикаси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 351 б.
757. **Шараф ва бурч.** “Университет менинг ҳаётимда”. - Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
758. **Тоғай Мурод.** Танланган асарлар / сўзбоши муаллифи У.Норматов; муҳаррир З.Мирзаҳақимова. – Тошкент: Sharq, 2012. – 320 б.

VI. НАШРГА ТАЙЁРЛАГАН ВА МУҲАРРИРЛИК ИШЛАРИ

759. Адабиётимизнинг ярим асри: (биринчи китоб) / Тўпловчи У.Норматов. – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги нашриёт, 1967. – 552 б.

760. Адабиётимизнинг ярим асри: (иккинчи китоб). – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги нашриёт, 1975. – 448 б.

761. Инқилоб ва адабиёт. – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги нашриёт, 1977. – 447 б.

762. Адабиёт ва замон. – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги нашриёти, 1980. – 368 б. / Тўпловчи.

763. Адабиёт ва замон: (Мақолалар, адабий ўйлар, суҳбатлар) / Тўпловчи: У.Норматов ва А.Шарипов. – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 400 б.

764. Ҳаёт кўзгуси: Адабий–танқидий мақолалар / Тўплов. У.Норматов, Р.Отаев. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. – 1984. – 391 б.

765. Шарқ юлдузи: Ўзб. Ёзувчилар уюшмасининг адабий–бадний, ижтимоий–сиёсий ойнаси. –1977, 1–12 сон; 1991. –1–12 сон. / Таҳрир ҳайъати: Ў.Ҳошимов (бош муҳаррир), Н.Аминов, У.Норматов, Н.Фозилов (бош муҳаррир ўринбосари), А.Қаюмов ва бошқ.

766. Чўлпон. Асарлар: Уч жилдлик. 1–жилд / Таҳрир ҳайъати: О.Шарафиддинов, Э.Воҳидов, Б.Қосимов ва бошқ. – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги нашриёт, 1993. – 448 б.

767. Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик: 2–жилд. – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги нашриёт, 1993. – 469 б.

768. Чўлпон. Адабиёт надир?: (Адабий–танқидий мақолалар ва Чўлпон ҳақида хотиралар) / Мас. муҳаррир: О.Шарафиддинов, У.Норматов; Тўпловчи ва изох муаллифлари Д.Қурбон, З.Эшонова, У.Султонов; Муҳаррир Т.Алимов. – Тошкент: Чўлпон, 1994. – 240 б.

769. Абдулла Қодирийнинг бадний дунёси. – Тошкент: Университет, 1994. – Б.3–18.

770. Мурод Мухаммад Дўст. Лолазор / Таҳрир ҳайъати: И.Шоғуломов, Б.Алимов, С.Аҳмад, Н.Каримов, У.Норматов, Ш.Ризаев ва бошқ.; Мас. муҳаррир М.Қаршибоев, А.Аҳмедов. – Тошкент: Шарқ НМАК, 1998. – 560 б. – (XX аср ўзбек романи).

771. Навоий ва замонамиз: Таҳририят; Ж.Йўлдошев; Н.Комилов; А.Қаюмов; А.Ҳайитметов; У.Норматов; Ж.Камол; Х.Даврон; Ҳ.Саъдулла; М.Али; Т.Мирзаев; Х.Дўстмухаммад; А.Иброҳимов; Э. Усмон // Жаҳон адабиёти. – 2000. – № 2. – Б.3–24. – Мангуликка дахлдор.

772. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2004. – Б.3–5.

773. Миллатни уйғотган адиб. – Тошкент: Университет, 2005. – 183 б.

774. Адабиётимиз фаҳри: А.Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигига: (хотиралар, мақолалар) / [Тўплаб, нашрга тайёрл. У.Норматов, Б.Каримов. Таҳрир ҳайъати А.Орипов ва бошқ.]. – Тошкент: O‘zbekiston, 2007. – 324, [1] б.: 4 в. фото.

775. XX аср ўзбек шеърляти антологияси / Таҳрир ҳайъати: А.Орипов, Э.Воҳидов, У.Норматов ва бошқ. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2007. – 496 б.

776. Ўзбек адабий танқиди: Антология / таҳрир ҳайъати: У.Норматов, А.Расулов, Б.Назаров, А.Шапсанов, С.Мели, Б.Каримов. – Тошкент: Турон–Иқбол, 2011. – 542 б.

VII. УМАРАЛИ НОРМАТОВ РАҲБАРЛИГИДА ҲИМОЯ ҚИЛИНГАН ДОКТОРЛИК ВА НОМЗОДЛИК ДИССЕРТАЦИЯЛАРИ

Докторлик диссертациялари:

777. Қуронов Д. Чўлпон поэтикаси (настрий асарлари асосида): Филол. фанлари д-ри. ... дисс. / Илм. раҳбар У.Норматов. – Тошкент, 1998. – 284 б.

778. Йўлдошев Б. Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида услуб ва маҳорат муаммолари: (60–70–йиллар): Филол. фанлари д-ри. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000.– 55 б.

779. Ҳамроқулова Х. XX аср ўзбек насрида ҳаёт ва ўлим муаммосининг бадий талқини: Филол. фанлари д-ри. ... дис. автореф. / Илмий раҳбар У.Норматов. – Тошкент, 2018. – 65 б.

780. Қосимов У. Адабий-эстетик тафаккур тадрижи: анъанавийлик, ворисийлик, ўзига хослик (Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор ва Тоғай Мурод ижоди мисолида). Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. Илмий маслаҳатчи У.Норматов. Тошкент, 2020. – 77 б.

Номзодлик диссертациялари:

781. Ташканов С. Современный узбекский сатирический рассказ и проблема характера: Автореферат дисс. учен. степени на соиск. канд. филол. наук / Научн. руков. У.Норматов. – Ташкент, 1975. - 19 с.

782. Болтабоев Х. Стилиевые искания современной узбекской прозы (70–е годы): Автореферат дисс. на соиск. учен. степени канд. филол. наук / Научн. руков. У.Норматов. – Ташкент : 1983. – 17 с.

783. Мирзаев М. Сюжетно–композиционные особенности узбекских поэм 70–80–х годов. – Тошкент: Автореферат дисс. на соиск. учен. степени канд. филол. наук / Научн. руков. У.Норматов. – Ташкент, 1989. – 20 с.

784. Салиев Н. Проблема гражданственности в узбекской советской поэзии 70–80–х годов: Автореф. дисс. учен. степени на

соиск. филол. наук /Гос Ун.; Научн. руков. У.Норматов. – Ташкент, 1989. – 18 с.

785. Куронов Д. Психологизм характеров в романе Чулпана “Ночь и день” / Гос. Ун.; Научн. руков. У.Норматов. – Ташкент, 1992. – 20 с.

786. Мусаева У. Худойберди Тўхтабоев романларининг сюжет ва конфликт хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди. ... дисс. / Илмий раҳбар У.Норматов. – Тошкент, 1997. – 145 б.

787. Ҳамдамов У. 30–йиллар шеърлятида “соф лирика” муаммоси: Филол. фан. номзоди. ... дисс. / Илмий раҳбар У.Норматов. – Тошкент, 1997. – 142 б.

788. Раҳимов З. Одил Ёкубовнинг “Кўҳна дунё” романи поэтикаси: Филол. фанлари номзоди. ... дис. – Тошкент, 2000. – 120 б.

789. Қахрамонов А. “Меҳробдан чаён” романи поэтикаси: Филол. фанлари номзоди. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 27 б.

790. Ҳамроқулова Х. Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романида шахс фожиаси талқини: Филол. фанлари номзоди. ... дисс. / Илмий раҳбар У.Норматов. – Тошкент, 2004.– 131 б.

791. Тошмухамедова Л.И. Абдулла Қодирийнинг адабий–эстетик қарашлари: Филол. фан. номзоди ... дисс. / М.Улуғбек номли Ўзбекистон МУ; Илм. раҳбар У.Норматов. – Тошкент, 2005. – 143 б. Библ.136–143.

792. Эргашева Ш. Саида Зуннунова шеърлятида иждоқор шахсияти ва лирик қаҳрамон муаммоси: Филол. фанлари номзоди. ... дисс. / Илмий раҳбар У.Норматов. – Тошкент, 2008. – 158 б.

793. Куронов С. Замонавий ўзбек адабиётида синтез муаммоси: (шеърлят ва рангасвир санъатлари мисолида): Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. / Илмий раҳбар У.Норматов. – Фарғона, 2018. – 150 б.

794. Азимова Д. Замонавий ўзбек дostonларида давр ва шахс фожиасининг поэтик талқини: (Ойбек, Миртемир, Зулфия, С.Зуннунова, Э.Воҳидов, А.Орипов дostonлари мисолида) :

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. / Илмий раҳбар У.Норматов. – Тошкент, 2020. –143 б.

VIII. УМАРАЛИ НОРМАТОВ ИЖОДИ ҲАҚИДА

795. Ҳайдаров С. Рисола // Ўзбекистон маданияти. – 1970. – 6 янв.

796. Халилов Т. Жанрлар таҳлили // Тошкент окшоми. – 1971. – 23 апр.

797. Санжар Содик. Таҳлил ва тадқиқ // Ўзбекистон маданияти. – 1971. – 29 окт. – У.Норматовнинг “Жанр имкониятлари” (Тошкент, 1970) китоби ҳақида.

798. Мукофотлар муборак бўлсин // Гулистон. – 1972. – 2-сон. – Б.30, сурати билан.

799. Ҳайдаров С. Коммунистлар мадҳи // Ўзбекистон маданияти. – 1973. – 17 апр.

800. Расулов А. Ижод уфқлари / А.Расулов, М.Олимов // Шарк юлдузи. – 1975. – 4-сон. – Б.224–227. – У.Норматовнинг “Насримиз уфқлари” (Тошкент, 1974) асари ҳақида.

801. Раҳимов А. Уфқларга назар ташлаб / А.Раҳимов, Й.Солижонов // Меҳнат ва турмуш. – 1975. – 7-сон. – Б.12–13. – У.Норматовнинг “Насримиз уфқлари” (Тошкент, 1974) асари ҳақида.

802. Маҳмудов М. Тўлқинлар ичида // Гулистон. – 1975. – 8-сон. – Б.29. – У.Норматовнинг “Насримиз уфқлари” (Тошкент, 1974) асари ҳақида.

803. Мамажонов С. Танқидчи ва адабий жараён // Ўзбекистон маданияти. – 1975. – 18 июль. – У.Норматовнинг “Насримиз уфқлари” (Тошкент, 1974) асари ҳақида.

804. Ўлжабоев У. Насримиз таҳлили // Сирдарё ҳақиқати. – 1975. – 20 сент.

805. Носиров А. Гўзаллик билан учрашув // Ўзбекистон маданияти. – 1977. – 29 июль.

806. Халилов Т. Завкли учрашувлар // Ўқитувчилар газетаси.
– 1977. – 7 июнь.

807. Холлиев Н. Гўзаллик билан учрашувлар // Шарқ юлдузи. – 1978. – 3- сон. – Б. 232–234. – У.Норматовнинг “Гўзаллик билан учрашув” (Тошкент, 1976) китоби ҳақида.

808. Маҳмудов М. Инсон қалбининг тарихи // Ўзбекистон маданияти. – 1978. – 9 июнь. – Танқидчи П.Шермухаммедов ҳақида ҳам.

809. Холлиев Н. Танқидчининг далиллаш санъати / Н. Холлиев, Ў. Ўтаев // Шарқ юлдузи. – 1980. – 12- сон. – Б.230–232.– У.Норматовнинг “Асримиз анъаналари”, “Талант тарбияси” китоблари ҳақида.

810. Маҳмудов М. Проза поэтикасининг айрим муаммолари / М.Маҳмудов, К.Тоғматов // Адабиёт ва замон. Тошкент: Ф.Ғулом номидаги нашриёт, 1980. – 368 б.

811. Ёқубов О. Танқидчининг камоли // Шарқ юлдузи. – 1981. – 1- сон. – Б.218.

812. Худойберганов Н. Таҳлилу баҳслар кудрати // Шарқ юлдузи. – 1981. – 1- сон.

813. Ўлжабоев У. Талант тарбияси // Ўзбекистон маданияти. – 1981. – 3 март.

814. Мирмуҳсин. Ҳақгўй ҳамкасбимиз // Гулистон. – 1981. – 3- сон. – Б. 20

815. Шарафиддинов О. Етуклик // Гулистон. – 1981. – 3- сон. – Б.19. – 20.–Ижодий портрет.

816. Шарафиддинов О. Умарали Норматов ҳақида билганларимиз билан шунгил // Умарали Норматов. Етуклик // – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.–Б.3–5.

817. Наримов Н. Етуклик: [У. Норматовнинг китоби ҳақида] // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1983. – 14 окт.

818. Саломов Ғ. Ижод ва изланиш: У.Норматов. Етуклик [Тошкент, 1982] / Ғ.Саломов, С.Умиров. – // Гулистон. – 1983. – 3- сон. – Б.21–22.

- 819. Санжар Содик.** Камолот гувоҳномаси / С.Содик, Т.Халилов // Шарқ юлдузи. – 1983. – 8- сон. – Б.172–174.– Такризлар. – [У.Норматов. Етуклик. (Т., 1982) ҳақида]
- 820. Иноғомов Р.** Фикрлар бағридаги чўғ // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1987. – 29 май.
- 821. Санжар Содик.** Танқидчилик масъулияти // Гулистон. – 1987. – 9- сон. – Б.30.
- 822. Ўзбек совет адабий танқиди тарихи:** Икки томлик-Иккинчи том. – Тошкент: Фан, 1987 (У. Норматов ҳақида ҳам).
- 823. Йўлдошев Т.** Олимнинг янги мажмуаси / Т.Йўлдошев, Ж.Хўжакулов // Шарқ юлдузи. – 1988. – 6- сон. – Б.182; Қалбниқилоби. – Тошкент, 1986. – 351 б.
- 824. Мамажонов С.** Фидойилик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1989. – 25 авг.
- 825. Шарафиддинов О.** Адабий танқид замон хизматида // Ҳақиқатга садоқат. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт, 1989.– 198 б.
- 826. Санжар Содик** Умарали Норматов // “Умарали Норматов (Библиографик кўрсаткич)” китобига сўзбоши. – Тошкент: Университет, 1990. – Б.3–6.
- 827. Худойберганов Н.** Ўзбек совет адабий танқидчилиги / Н. Худойберганов, А. Расулов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990.
- 828. Тўхтабоев Х.** Жўшавер, дўстим! // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 15 февр.
- 829. Йўлдошев Қ.** Истиқлол адабиёти // Ўзбекистон овози. – 1996. – 11 янв.
- 830. Расулов А.** Қодирий боғи сир-синаатлари // Миллий тикланиш. – 1996. – 9 апр.
- 831. Рўзимухаммад Б.** Ҳамма нарса ҳал қилинганми? // Миллий тикланиш. – 1999. – 7 сент.
- 832. Қодирова Ф.** Дарслик жозибаси сири / Қодирова Ф., Раҳматуллаева М. // Маърифат. – 1999. – 13 нояб.

- 833. Ғуломова Н.** Муаммони ҳал этиш барчанинг бурчи // Миллий тикланиш. – 1999. – 16 нояб.
- 834. Муҳаммадхўжаева Б.** Фикрлашга ундовчи дарслик // Миллий тикланиш. – 1999. – 23 нояб.
- 835. Йўлдошев Б.** Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида услуб ва маҳорат муаммолари (60–70–йиллар). Автореферат. – Тошкент, 2000.
- 836. Раҳимжонов Н.** Нур умрини нур узайтиради // Ўзбекистон овози. – 2000. – 1 февр.
- 837. Йўлдошев Қ.** Адабиётшунослик надир? // Тафаккур. – 2000. – 3-сон. – Б.54–65.
- 838. Каримов Б.** Ибратли кўзгу // Жаҳон адабиёти. – 2000. – 4-сон. – Б.175–179. – Китоблар оламида
- 839. Йўлдош Қ.** Ҳайрат камоли // Ўзбекистон овози. – 2000. – 21 дек.
- 840. Карим Б.** Меҳр, ҳайрат ва ҳаяжон // Моҳият. – 2001. – 11 янв.
- 841. Иноғомов Р.** Самимият // Хуррият. – 2001. – 24–30 янв.
- 842. Ҳамдам У.** Ёшларнинг устози // Туркистон. – 2001. – 11 апр.
- 843. Каримов Б.** XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси. Автореферат. – Тошкент, 2002.
- 844. Эшонқул Ж.** Воқелик ва ҳаёлот // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2002. – 12 июль.
- 845. Йўлдошев Б.** Адабий жараён: танқидчи услуби ва маҳорат масалалари. Тошкент : Фан. – 2002. – Б.65–69.
- 846. Норматов Умарали** // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Том 6. – 2003. – Б. 397.
- 847. Сафаров О.** Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи: (қўлланма) / О.Сафаров, Б.Йўлдошев, Ш.Аҳмедова. – Бухоро, 2003. – 535 б.
- 848. Раҳмонов Б.** Умарали Норматов / Ўзбек адабий танқидчилиги: (Қўлланма) – Тошкент : Янги аср авлоди, 2004. – 240 б.

849. Санжар Содик. Нихоллар қалбига нур / Ижоднинг ўттиз лаҳзаси. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2005.

850. Саримсоқов Б. Ҳозирги ўзбек шеърятининг тараққиёт тамойиллари / Б.Саримсоқов, Э.Очилов // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2005. – 3- сон. – Б. 108–115.

851. Umarali Normatov mutolaa qiladi: Р.Уэллек, О.Уоррен. теория литературы. – Москва, 1978 // Tafakkur. – 2005. – 3- сон. – Жавондаги жавоҳир.

852. Ҳамдам Улуғбек. Умарали Норматов ва унинг авлоди // Янгиланиш эҳтиёжи. – Тошкент, 2007. – Б.110–116. – (Устоз У.Норматовнинг 75 йиллик юбилеи муносабати билан ёзилган)

853. Ғафуров И. Муҳаббатли одамнинг ҳайратлари: Умарали Норматов – муаллим, олим, ижодкор / Умарали Норматов. Ижод сеҳри. – Тошкент, 2007. – Б.3–19.

854. Ҳамроқулова Х. Қаҳқор сабоғи // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2007. – 18 май.

855. Умиров С. Давомийлик // Хуррият. – 2007. – 3 окт.

856. Жўрақулов У. Чин мунаққид саодати: [У.Норматовнинг “Ижод сеҳри” номли китоби ҳақида] // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2008. – 23 май.

857. Ҳошимов Ў. Таскин: [Ўзбекистон Респ. Фан арбоби У.Норматовнинг “Уфқларнинг чин ошиғи” рисоласи хусусида] // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2008. – 20 июн.

858. Болтабоев Ҳ. Адабий суҳбат танқидчилик жанри сифатида // “Ижодкорнинг дахлсиз дунёси” китобига сўзбоши. Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2008. – Б. 3-7.

859. Карим Б. Қалиб ҳарорати / У.Норматов. Қодирий мўъжизаси. – Тошкент: O‘ZBEKISTON, 2010. – Б. 267-271.

860. Тўраев Д. Дахлсиз дунё талқинлари: [Адабиётшунослик илми тараққиётига ярим аср давомида ҳисса қўшиб келаётган атоқли олимларимиздан бири У.Норматовнинг “Ижодкорнинг дахлсиз дунёси” номли адабий суҳбатлар китоби хусусида] // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2010. – 2 апр.

861. Абдуллаев О. Қодирий абадияти: (У.Норматов. “Қодирий мўъжизаси”. Т.: Ўзбекистон, 2010) // Жаҳон адабиёти. –№ 2. – Б.195–200. – Адабий танқид.

862. Карим Б. Олимнинг ҳароратли сўзи: [Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий ун–ти проф. У.Норматовнинг “Қодирий мўъжизаси” номли китоби таассуроти] // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2011. – 28 янв.

863. Мирзалиева Н. Адабий суҳбатлар хусусида: [У.Норматов билан У.Ҳамдам адабий суҳбатлари] // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2011. – № 6. – Б. 83–85. – Илмий ахборот.

864. Каримов Б. Самимият ёлқини // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2021. – 1-yanv. – Умр ибрати.

Рус тилида

865. У.Н.Норматову – 50 лет // Литературная газета. – 1981. – 15 апр.

866. Худайбергенов Н. Обретая творческую самостоятельность // Вопросы литературы. – 1981. – № 12. – с. 246-253. - о кн. “Воспитание таланта”.

867. Хашимов Т. Зрелость мышления / Т.Хашимов, С.Садык // Звезда Востока. – 1983. – № 10. – С.179–181.

ИСМЛАР КЎРСАТКИЧИ

Абдуллаев О.	12,523,704,706 ,720,768
Абдуллаёрова М.	707
Абдуллахонов Ж.	368,732
Абдусаматов Х.	370
Адашбоев Т.	720
Азимова Д.	788
Айтматов Ч.	68
Акбар	(741)
Алиев А.	222,734
Алимов Б.	762
Алимов Т.	760
Алимова Д.	712
Алимова М.	397
Анорбоев С.	(77)
Арасту	672
Аскад Мухтор	(11,13,23,24,106,172, 181,199, 238, 248,330, 331, 537,560, 668) ,693
Аъзам А.	701
Аъзам Э.	653
Аъламова М.	225
Аҳмедов А.	762
Аҳмедов С.	717
Аҳмедова Ш.	(680)
Бобожон Р.	701
Бобур	(24)
Болтабоев Х.	23,24,28, 644,654,679,718,723-724,858.
Валиева М.	714
Воҳидов Э.	(11,24),303,(357,359),367,(428,596,603), 620, (647,673,688),693,701,715,758,767, (788)
Гогол Н.В.	(391)
Долимов С.	627
Дўстмуҳаммад Х.	725,763
Ёқубов О.	(11,23,279),371,393,411,422,502,553, (602),693,715,720, (781),805
Ёқубов Х.	275, 370

Жабборов Ж.	23
Жабборов Ш.	713
Жамол Камол	701,763
Жузжоний А.	23
Жўракулов У.	852
Зулфия	(788)
Зуннунова С.	(265,786, 788),
Иброҳимов А.	763
Иззат Султон	371,725
Иноғомов Р.	23,(24),814, 836
Исмоилий М.	(644)
Иқбол Мирзо	593,725
Йўлдошев Б.	772,830,841,843
Йўлдошев Ж.	763
Йўлдошев Т.	817
Йўлдошев Қ.	39,43-44,523,706,713,716,725,832, 834,824,
Каримов Б.	26,28 ,65,533,605,716,720,766,769, 771,773,833,835, 838,855-856
Каримов Н.	33,35,37-38, 54,65,371, 523, (689), 697,706,762, 811
Каримов Ғ.	370, (478),716,742
Кароматов С.	393
Каттабеков А.	32
Комилов Н.	23,763
Ломидзе Г.	(318)
Мамажонов С.	32,41, (283),443, 468,697,797, 819 (358)
Матжон О.	(346)
Маҳмуд Саъдий	(672),704, 796, 802,804
Маҳмудов М.	713,769, 783
Мели С.	442
Мирвалиев С.	695
Мирзалиева Н.	697
Мирзаев С.	763
Мирзаев Т.	720
Мирзо М.	291
Мирқарим Осим	715
Мирмуҳамедов Қ.	

Мирмуҳсин	(11–13,254,356,467,667),693,696, 697, 731,739,808
Миртемир	(788)
Мурод Муҳаммад Дўст	(655),737,767
Мусаева У.	770
Мухторов О.	(270, 485)
Муҳаммад Али	352,763
Муҳаммадхўжаева Б.	829
Навий	(534, 763)
Назаров Б.	32,34,37-38,41,54,371,478,(680),706,712, 713,725,769,783
Назаров У.	(349)
Назарова Ш.	725
Насриддинов Ф.	96
Ниёзметова У.	54
Ниёзов А.	23
Норбоев Н.	383
Норбоев С.	721
Норқобилов Н.	(387)
Носиров А.	800
Нурали Қобул	(366)
Обиджон А.	23
Обидов З.	697
Ойбек	24,(152,577,580-582,584,587,589, 670,788),
Олимов М.	794
Омон Матжон	(484, 636),701,738
Орипов А.	23, 367,393,506,620, (666),701,715, 766,767,(788)
Ортиқбоев А.	857
Отабоев А.	701,716
Отаев Р.	756
Охунова Э.	697
Очилов Э.	711,846
Пўлатов Т.	(384)
Расулов А.	23,222,621,(680),712,720,769, 794, 822, 825
Рашидов Ш.	(239)
Раҳимжонов Н.	65,713,831

МУНДАРИЖА

Тузувчилардан.....	3
Ҳамидулла Болтабоев. Улуғ мунаққид фаолияти саҳифалари (сўзбоши ўрнида).....	5

Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Умарали Норматов фаолияти замондошлари нигоҳида

<i>Озод Шарафиддинов. Умарали Норматов ҳақида билганларимдан бир шингил.....</i>	19
<i>Одил Ёқубов. Танқидчининг камоли.....</i>	33
<i>Худойберди Тўхтабоев. Жўшавер, дўстим.....</i>	35
<i>Иброҳим Ғафуров. Муҳаббатли одамнинг ҳайратлари.....</i>	39
<i>Абдуғафур Расулов. Қодирий боғи сир-синоатлари.....</i>	60
<i>Умрзоқ Ўлжабоев. Талант тарбияси.....</i>	69
<i>Қозоқбой Йўлдош. Фикр ва туйғу навқиронлиги.....</i>	76
<i>Омонулла Мадаев. Раққонлик фан арбоби.....</i>	83
<i>Равшанбек Маҳмудов. Устоз ибрати.....</i>	88
<i>Дилмурод Қуронов. Эҳтиром.....</i>	93
<i>Баҳодир Каримов. Самимият ёлқини.....</i>	97
<i>Улуғбек Ҳамдамов. Қодирийнинг хизмати нимада?.....</i>	107
<i>Ислом Ёқубов. Адабиётга муҳаббат ва ҳақиқатга садоқат.....</i>	120
<i>Хуршида Ҳамроқулова. Умарали Норматов сабоқлари.....</i>	128
<i>Тозагул Матёқубова. Устозлик шарафи.....</i>	135
<i>Шаҳноза Эргашева. Бағрикенгликда беназир олим.....</i>	142
<i>Умида Расулова. Олимнинг сирли олами.....</i>	146
<i>Шоира Норматова. Сўз санъатида шайдолик жозибаси....</i>	150

БИОБИБЛИОГРАФИЯ

<i>Олим ҳаёти ва фаолиятининг асосий саналари.....</i>	<i>157</i>
<i>I. Асарларининг алоҳида нашрлари.....</i>	<i>159</i>
<i>II. Дарслик ва ўқув қўлланмалари.....</i>	<i>166</i>
<i>III. Вақтли матбуот ва тўпламлардаги мақолалари.....</i>	<i>170</i>
<i>IV. Сўхбатлар.....</i>	<i>214</i>
<i>V. Сўзбоши ва сўнгсўзлар.....</i>	<i>219</i>
<i>VI. Нашрга тайёрлаган ва муҳаррирлик ишлари.....</i>	<i>221</i>
<i>VII. Умарали Норматов раҳбарлигида ҳимоя қилинган докторлик ва номзодлик диссертациялари.....</i>	<i>223</i>
<i>VIII. Умарали Норматов ижоди ҳақида.....</i>	<i>225</i>
<i>Исмлар кўрсаткичи.....</i>	<i>231</i>

Илмий нашр

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

(Биобиблиография)

Таваллудининг 90 йиллиги муносабати билан

Нашриёт муҳаррири: Илҳом Йўлдошев
Мусаҳҳиҳа: Назокат Саъдуллаева
Техник муҳаррир: Беҳзод Болтабоев

«MUMTOZ SO'Z»
оилавий корхонаси нашриёти

Манзил: Тошкент, Бешқайрағоч кўчаси, 156 уй.
Тел.: 99 847 12 12

Босишга рухсат этилди 01.05.2021
Қоғоз бичими 60x84 1/16. Офсет қоғози
Times New Roman гарнитураси. Ҳисоб-нашриёт табоғи 14,0.
Шартли босма табоғи 15,0. Адади 200
Баҳоси келишилган нарҳда

«MUMTOZ SO'Z»
Оилавий корхонасининг
матбаа бўлимида чоп этилди.
Манзил: Бешқайрағоч кўчаси, 156 уй.
Тел.: 71 247-08-56